

Erdély a keresztény magyar királyságban

Tanulmányok

ERDÉLYI
MÚZEUM-
EGYESÜLET
KOLOZSVÁR

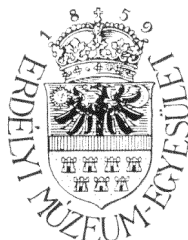
231

ERDÉLYI
TUDOMÁNYOS
FÜZETEK

**ERDÉLY A KERESZTÉNY
MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN**

**Benkő Loránd
Bóna István
Jakó Zsigmond
Tonk Sándor
Vekov Károly**

Előszó: Benkő Samu

**Erdélyi
Múzeum-Egyesület**

Kolozsvár 2001

**A sorozatot szerkeszti
Dávid Gyula**

ISBN 973-8231-05-1

TARTALOM

Előszó (Benkő Samu)

Benkő Loránd: Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez

Bóna István: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában

Vekov Károly: A keresztény egyházszerzés kezdetei Erdélyben

Jakó Zsigmond: Az erdélyi püspökség középkori birtokairól

Tonk Sándor: Erdély integrálódása a középkori magyar államba különös tekintettel Kolozsvárra

Függelék

Előszó

Az emlékezetben tartásnak a földgolyónak azon a táján, ahol élünk rendeltetett bibliai parancsolat szab rendet. Mózesnek az igazi nevén (Jahvé) megmutatkozó teremő istene az első kőtáblára írt harmadik parancsolatában megtiltotta, hogy nevét hiába felvegye. De amikor megnevezte magát egyszersmind értésre adta azt az igényét is, hogy nevét választott népe el ne felejtse. A bensőséges kultusz ritkán hívja segítségül a hangerőt. Ha pedig hozzá folyamodik, annak különleges oka van. Ilyen ok a bizonyágtevés. Így lett liturgikus hagyomány, hogy évente egyszer a főpap a szentély fenséges csendjében fennhangon kiejtette a hiába fel nem vehető nevet, bizonyágául annak, hogy az kimondatlanul is hitelesen él a nép emlékezetében.

Sorsunk és a sorsrendelést szavakba öntő költőnk együttesen tanított meg arra, hogy egybetartozásunknak a megszentelt szavait unos-untalan ne vegyük ajkunkra. De köztapasztalatból lettünk tudói annak is, hogy vannak szavak, melyeknek ismeretéről és hozzájuk tapadó érzelmeink elevenségéről időről-időre bizonyágot kell tennünk. Dsida Jenő már tekintélyes életművet tudott maga mögött, midőn papírra vetette zsoltáros vallomását: „Vagy félezernyi dalt megírtam, s e szót: magyar még le nem írtam.”

Amikor az Erdélyi Múzeum-Egyesület a magyar nemzetformálódás nagy pillanataira emlékezik, nem „ünneplő ruháját s virágos lelkét fitogtatva henceg”, hanem megmaradása történelmi titkai megfjtésére próbál vállalkozni. Hasznos ismeretekkel igyekszünk felszerelkezni hétköznapi küzdelmeinkre és útravalót keresünk jövendőnkhez.

Egyesületünk 1996-ban a honfoglalás 1100 esztendő évfordulóján évi rendes közgyűlésén Jakó Zsigmond ünnepi előadásával emlékezett meg és folyóiratunk az *Erdélyi Múzeumnak* a szerkesztősége „honfoglalás-központú” számot nyújtott át olvasótáborának. Az államalapítás 2000. évi megünneplésére készülve jeles előadókat kértünk fel, hogy a tudomány legújabb eredményeinek a felvillantásával gyarapítsák tudásunkat a múltrol és erősítsék jövőbe vetett hitünket.

A régi magyarsággal foglalkozó tanulmányok rendszerint annak a felpanaszolásával kezdődnek, hogy mennél távolabbi időkre vetjük tekintetünket, annál kevesebb írott forrásra támaszkodhatunk. A külföldi kortársak feljegyzései, az eseményekre visszatekintő krónikások szűkszavú híradásai maguk is igénylik a körütekintő forráskritikát. Óvatosságra int megkésett oklevelezésünk adatközléseinek korábbi időbe való visszavetítése is. Mindezek mellett régi igény, hogy írásbeliség előtti múltunknak a feltárásához feltétlenül vegyük igénybe mindazokat az információkat, amelyeket nyelvünk (a személynevek és a helynevek révén), valamint az anyaföld, a benne rejtekező régészeti leletekkel számunkra megőrzött.

A régészeti kutatás és a történelmi nyelvtudomány információs bázisa sokat gazdagodott az elmúlt száz-százötven esztendőben. Az ásatások és azok eredményeinek közrebocsátása, illetőleg a nyelvtörténelmi, nyelvjárási adattárak (glosszáriumok, atlaszok) publikálása hozta magával, hogy Erdély történelmének eddig nem, vagy csak alig ismert mélyrétegei is láthatóvá váltak.

Megemlékezésünkben részt vállaló előadóink a maguk kutatási látószögéből világítanak rá arra az általunk feltett kérdésre, hogy Erdély miképpen illeszkedett be a királysággá szerveződő magyar állam keretében az európai keresztény világba. Mik voltak ennek a beilleszkedésnek az előzményei, körülményei, kitapintható sajátosságai és az egész térség jövőjére kiható következményei.

Ebben a kiadványunkban közrebocsátásra kerülő tanulmányok terjedelmesebbek, mint ahogy azok az ünnepi közgyűlésünkön előszóban elhangzottak. Sajnálatos módon Bóna István professzor úr személyes jelenlétét nélkülözni voltunk kénytelenek, mivelhogy az idő tájt éppen szemműtétet hajtottak végre rajta, így mondandóját csak írásban juttathatta el hozzánk. Benkő Loránd professzor úrra viszont közgyűlésünk után támadt betegség, minek következtében nem állt módjában előadását a tervezett szakirodalmi hivatkozásokkal ellátni. Vona-
kodva adta át kéziratát. Aggodalmaskodását végül is sikerült elhárítanunk, azzal hogy mon-
dandójának évszámos hivatkozásai elegendő támaszt nyújtanak a szakembereknek a közkézen
forgó oklevéltárakban való eligazodáshoz. Ama kívánságát azonban feltétlenül teljesítjük,
hogy felhívjuk az olvasók figyelmét az előadás tudatosan tudományos vitát provokáló szán-
dékára. Előadására készülve biztosra vette, hogy fejtegetéseihez feltétlenül lesz hozzátenni
valója a magyar mediavisztika nagymesterének, barátjának, akadémikus társának, Györffy
Györgynek. A szerzővel együtt Egyesületünk elnöksége is mélyen fájlalja, hogy a kiváló tudós
még e füzet nyomdába adása előtt az örökkévalóságba költözött. Őt gyászolva reménykedünk
abban, hogy a nyomába lépő kutatók feladatuknak tekintik a történettudomány és a
nyelvtudomány eredményeinek korszerű egyeztetését.

Látva a korszak elsőrendű erdélyi intézményei kutatása terén mutatkozó hiányosságokat,
Egyesületünk elnöksége Jakó Zsigmond professzor úr hozzájárulását kérte, hogy kiadvá-
nyunkban újra közöljük az erdélyi püspökségről a *Szabó István-Emlékkönyv*ben közzétett
tanulmányát, melyből alig jutott példány az erdélyi olvasókhoz.

Kolozsvár, 2001. január 31.

Benkő Samu
az EME elnöke

Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez

Viaskodás Romantikus Látomásokkal

I. Előzetes megjegyzések

1. Korán szakadtam el gyermekkorom erdélyi világától, s sajnálatosan kurta volt az az idő, amit a sors oda visszatérésemre engedélyezett. Erdély, különösen pedig az erdélyi múlt iránti nosztalgiám azonban végigkísért egész tudományos pályámon, s bár a történeti nyelvtudomány tematikája jórészt másfelé terelte munkásságomat, abban mint a bűvópatak jöttek elő ismét és ismét Erdéllyel így vagy úgy kapcsolatos kérdéskörök. Innen fakadnak a jelen tanulmány témájának gyökerei. S hogy miért éppen Dél-Erdély korai története lett az itt elmondandók közvetlen tárgya, annak több oka is van. Régóta próbálok fölhozni ezt-azt elsősorban a székelység régmúltjából, s az összekötő szálak nemegyszer vezették figyelmemet a dél-erdélyi térség irányába. A témának Erdély korai történetén belül is nagymértékben forráshiányos jellege pedig különösen érdekessé, sőt izgalmassá tette előttem e terület vizsgálatát.

Nyomon kísérve az ide vágó újabb történetírói kutatásokat, úgy látom, hogy minden dicséretes és maradandó eredményeik ellenére egy sor részletben nem tudok velük egyetérteni, pontosabban nyelvtörténész és névtörténész filológusként más álláspontok elfogadását tartanám indokoltnak. Ezek kifejtése azért itt sem mellőzhető, mert ezeknek a többé-kevésbé tévutakra vezető nézeteknek a kialakulásában nagy szerepe volt és van a századunk első feléből származó, ma már túlhaladottnak tekinthető nyelvtörténeti eredményeknek, amelyeket éppen nyelvtörténeti oldalról szükséges és illik revideálni. A nyelvész-elődöknek minden ide vágó korábbi tiszteletreméltó eredménye mellett is úgy látom, hogy a történeti nyelvtudománynak és névtannak van még tennivalója ebben az ügyben, s ezért idevágó nézeteimet is kár volna tovább véka alá rejtenem, annál is inkább, mert az Erdély korai történetének kutatásában legjobban érdekelt három tudományág, a történettudomány, a régészet és a történeti nyelvtudomány komplexitásában az utóbbi már évtizedek óta lemaradóban van a másik kettő aktivitásához képest.

A történeti nyelvtudomány és névtan elvei és módszerei az elmúlt évtizedekben rendkívül sokat változtak, fejlődtek, ilyen kutatást segítő ismeretanyaga hatalmas méretekben tágult ki a tudományág századeleji hőskora óta, s az akkori, de máig ható eredményeket oly mértékben haladta túl az anyagismeret és főként a szemlélet, hogy az jelentékenyen új nézőpontokat kíván meg a nyelvtörténésztől, és sugallhat a történettudomány irányában is. Azt gondolom tehát, hogy a történeti nyelvészek és benne a történeti névtan művelőjének ab ovo kell lennie az eddig vallottaktól eltérő, új mondanivalója Erdély korai történetének jónéhány fontos rész kérdésében, nem a minden áron más mondás jegyében és a tudomány természeténél fogva a legkevésbé sem a tévedhetetlenség hitében, hanem csupán a ma nyelvtörténeti-filológiai nézőpontjának követelményeként.

2. Aki a történettudomány fejlődését ismeri, jól tudja, hogy fennmaradt írásbeli forrásokat nélkülöző vagy azokkal csak hézagosan megvilágítható korok kutatását mily régóta és milyen hatékonyan segíti két tudományág: a régészet és a nyelvtudomány, pontosabban a történeti nyelvtudomány. E tudományágak nemcsak a magyarság honfoglalás előtti életéről nyújtanak nélkülözhetetlen tudnivalókat, mely élet csupán a magyar nyelv önállóságát tekintve is mintegy két évezredet tesz ki a honfoglalásig, hanem népünk Kárpát-medencei élete hosszú évszázadainak kutatása is igényli e segítséget. Nem kell bizonygatni, hogy ez utóbbi viszonylatban az Árpád-kor, különösen annak első fele áll a középpontban. Vonatkozik ez természetesen a magyarság egészére, de még fokozott mértékben Erdélyre, melynek a magyar honfoglalást követő mintegy két, két és fél évszázada az említett két tudomány feltáró, közelítő munkája nélkül szinte elképzelhetetlen.

A történeti nyelvtudomány régi keletű és huzamos érdeklődése Erdély korai története iránt természetesen ugyanazokon az alapokon nyugszik, mint a magyar tudományé általában: egyfelől – nincs mit ebben elkendőzni – érzelmi alapon, lévén Erdély a magyar nemzet-tudatnak régóta erősen, sőt különlegesen meghatározó része, márpedig a múlt ismerete e tudat roppant fontos kelléke; másfelől a tudomány saját természetéből következően a minél több, jobb, teljesebb feltárási igény jegyében, márpedig e tekintetben Erdély korai története különlegesen izgalmas kutatási terep, hiszen a Kárpát-medence nagy területi egységei közül ennek a története szűkölködik leginkább az írásbeliség korai forrásaiban, főként hiteles forrásaiban.

Hogy a tudományos feltárással, megismeréssel milyen lehetőségei és eszközei vannak a történeti nyelvtudománynak a magyar régmúltat tekintve általában, témánk szempontjából pedig különösen, az a nyelvtudományi szemlélet és módszer belső, sok részletkérdést magában foglaló, komplikált ügye, melynek taglalására itt nincs se mód, se szükség. Mégis, annak jelzése céljából, hogy a nyelvészeti közelítés milyen elveken és tényeken nyugszik, nem lesz talán haszontalan erről valamit szólnom.

A múlt megismerésének viszonylatában a történeti nyelvtudományban alkalmasint a frazeológának van a legfontosabb szerepe, mivel a szavak és kifejezések fogalmi tartalma az anyagi és szellemi műveltség alakulásának minden részlegét átfogja. Sajnos, a történeti frazeológának a korai Árpád-kori Erdélyre nézve alig van, illetve pontosabban alig lehet érdemleges mondanivalója, egyrészt mert ilyen korai időkre szókincsünk területileg nem tagolható, még kevésbé adatolható, másrészt mert fontos nyelvi interferenciáknak kronológiai okokból ekkor még nincs is objektív lehetősége. Erre nézve talán elegendő lesz két, erdélyi szempontból fontos jövevényszó-problémára utalni: nyelvünk szláv kölcsönzéseinek legrégebbi részlege szláv nyelvi vonatkozásban nemigen köthető adott, konkrét szláv nyelvhez, magyar nyelvi vonatkozásban pedig nem köthető területhez; a magyar-román szókölcönzés érdemlegesebb eseményei pedig a korai Árpád-kornál sokkalta későbbiek.

A tudományág két másik részterületén azonban már egészen más a helyzet: ilyen a történeti nyelvföldrajz és a történeti névtan. Mindkét kutatási ágazatban olyan lokalizálható és jórészt időben is adott vagy meghatározható nyelvi jelenségek kerülnek a kutatás látókörébe, amelyeknek Erdély korai történetére nézve nagyonis megvan vagy meg lehet a fontossága.

A) A társadalmi-területi szempontból nagyon mozgékony és így lokálisan kevésbé meghatározó szókészleten kívül a nyelvnek vannak olyan sajátos, meghatározó jelenségei, amelyek a műveltség mindenkori állapotától és változásától lényegében függetlenek, ugyanakkor állandóan megtelepedett, illetőleg települési folytonosságú népcsoportok nyelvéhez szorosan kötődnek. E jelenségek mögött azonos nyelvű népcsoportok közti területi nyelvi viszonyok rejlenek, mégpedig nemcsak statikusan, hanem dinamikusan is, ami annyit jelent, hogy a későbbi vagy éppen a mai nyelvi helyzetek nyelvtörténetileg visszakövetkeztethetők, és a

következtetések a nyelvtörténeti filológiában jó időre visszamenően ellenőrizhetők is. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok azt tanúsítják, hogy egy-egy népcsoport területi helyzetét és mozgását egyes, sajátos nyelvi jelenségek akár megtelepedésüktől máig folyamatosan jellemezhetik.

Azért beszélek hangsúlyozottan „sajátos”, „meghatározott” jelenségekről, mert szempontunkból csak az erősen rendszerszerű, úgynevezett strukturált: fonológiai, morfofonetikai és morfológiai jelenségek jöhetnek számításba. Ilyen jelenség persze sok van a nyelvben, de egy adott területre meghatározó, más nyelvi csoporttól elhatároló jelenség már jóval kevesebb; annál inkább kell ezért az ilyenekre figyelni. Természetesen a történeti nyelvfeldrajzi vizsgálatokban ezeknek a strukturált nyelvi jelenségeknek is ma már szigorúan kötelező a maguk saját, szűkkörű minőségükben is minél nagyobb adattömegben való számbavétele, amelyet elsősorban a korszerű nyelvatlaszok biztosítanak. Meg kell jegyezni, hogy Erdélyben a magyar nyelvű népcsoportok tetemes részének történetileg helyhez kötődése: települési-nyelvi folytonossága – a nagy, székely területváltoztatást, valamint egyes kisebb néprészlegek költözését nem számítva – nagyon alkalmas terep efféle nyelvfeldrajzi vizsgálatok elvégzésére és azokból történeti következtetések levonására. A székelységben is csak mai lakóhelyére való költözésével ment végbe nyelvének területi átvitele, de a Székelyföldre való betelepülés után már itt is viszonylag nagy volt a lakosság népi-nyelvi folytonossága.

A nyelvfeldrajznak tehát elsősorban település- és népességtörténeti vonatkozásban: a magyar népcsoportok települési folytonosságára és mozgására nézve van a korai erdélyi történetet is meghatározó szerepe.

B) A történeti nyelvtudománynak másik, témánk szempontjából az előbbinél is exponáltabb részterülete a tulajdonnevek vizsgálata. A nevek vallomása történeti következtetések levonására már csak azért is értékhordozó erejű, mert a tulajdonnevek típusai nemcsak visszakövetkeztethetők korai időkre, hanem egyes elemei ez időkre vonatkoztathatóan meg is jelennek konkrétan írott emlékekben. Történeti tanúságtételre felhasználás tekintetében minden tulajdonnév közös vonása, hogy a név egyedi mivoltában általában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik, ellenben csoportosan, különösen közös jellemzők számbavétele esetén jelentősége megnövekedhet. Persze az egyedi töetimonokra épülő névmagyarázatok is rejthetnek magukban történetileg hasznos hajtó anyagot. Fontos leszögezni, hogy az etimológiát mint egyedi névjellemzőt általában módszertani hiba döntő történeti bizonyítékként elfogadni, következésképpen a történeti névtant, illetőleg annak tanúságtételét még elszigetelt, egyedi nevek problematikájára nézve sem szabad az etimológia kérdéskörére szűkíteni. Viszont ha bizonyos névkategóriák, akár nyelvi eredetükre, akár szemantikai tartalmukra, akár morfológiai tulajdonságaikra nézve egyezéseket mutatnak, azaz névtípusokba tömörülnek, a tipológia jelentős kritérium-értékkel bírhat többféle kronológiai, területi, etnikai, kultúrhatásbeli stb. következtetés levonásában.

A különféle tulajdonnévi kategóriák legtöbb esetben más-más történeti problematika megoldásaira alkalmasak. Figyelni kell arra is, hogy a névkategóriák között azok tanúságtételének jellegében, illetőleg értékében is vannak különbségek. Ezek elsősorban a személynevek és a helynevek nem egészen azonos nyelvi természetében gyökereznek, és főként nyelv és társadalom kapcsolatának viszonylatából fakadnak. A helyneveknek – különösen a szociálisan fontosabb objektumok neveinek – pontos helyhez kötöttségével és a jelölt-jelölő viszonylatában általában hosszú élettartalmával a személynevek – mindenekelőtt a korai, nem öröklődő, egyelemű névadás személynévi termékei – már eleve nem tudnak versenyre kelni. A helynevek a bennük megtestesülő névadás nagyobb szociális hatókörű, kollektívebb, népibb jellege révén ugyancsak több fényt vethet nyelvi-népi környezetükre, mint a személynevek,

melyek jobban egyéni vagy kiscsoportos kötöttségűek, főként pedig erősebben nyelvi divatjelenségek, a mindenkori szűkebb társadalmi ízlésnek, gyakran személyesen érvényesülő kulturális hatásoknak a letéteményesei. Ezért nagyon óvatosan kell bánni pl. a személyneveknek elsősorban viselőik tulajdonságait (pl. nyelvét, származását stb.) illető következtetésekkel, de még a környezetükre levont tanulságokkal is.

A történeti névtannak egyébként talán a legkényesebb kérdései is a helynevek és a személynevek egymás közti fejlődési és kronológiai viszonyaiban rejlenek, különösen a hely- és személynévi képzők nélküli, pusztán lexémái alapalakjukban megjelenő nevek esetében. Rendkívül tüzetes vizsgálati körüljárást igényel annak megállapíthatósága, hogy a puszta, képző nélkül alakult helynév személynévi előzményű-e, avagy a fejlődés iránya fordított-e, és e kategorizálás által alkalmassá válik-e a másik névkategória nevezett egyedei létének és kronológiájának bizonyítására. E tekintetben a sablonszerű megállapítások hamis történeti hipotézisek, pl. nem létező történeti személyek életre keltésének melegágyai szoktak lenni.

A történeti névtan mai szemlélete és módszertana egyébként mind a csoportos, mind pedig különösen az egyedi nevek tárgyalásában megköveteli az igen részletes, körültekintő bűvár-latot és elemzést, a széleskörű filológiai, mondhatnám mikrofilológiai latravezést és a szigorú kritikai szemléletet. Valós történeti következtetésekre már csak azért is csupán az így nyert névtani eredmények alkalmasak, mert írásbeliségünk legkorábbi emlékeiben – sajnos gyéren – megjelenő magyar nyelvi vagy legalábbis magyar vonatkozású tulajdonnevek éppen ezeknek az emlékeknek a jellege: különböző készülési céljai, körülményei, tartalmi és kronológiai hitelessége, gyakori értelmi homályosságai, íróik egymástól vett névadatainak összekevergetése, tartalmi és olvasati bizonytalanságai stb. következtében szerföltt kényes problematikájúak.

3. A történeti nyelvészetnek azok az imént vázolt lehetőségei, amelyekkel adalékokat szolgáltat a történettudomány számára, csak akkor érthetők meg a maguk teljességében, ha kissé visszatekintünk e kérdéskör tudománytörténeti hátterére.

Történettudományunk viszonylag hamar felismerte, hogy a nyelvészet eredményeire a korai idők állapotának megismerésében több vonatkozásban is támaszkodni lehet, mégpedig nemcsak úgynevezett őstörténeti kérdésekben, hanem jó ideig a honfoglalást követő kor kutatásában is. Így főként századunk első felében sokrétű nyelvészeti ismeretanyag áramlott át a történettudományba. Ami azonban a helyzetben egykor előnyül szolgált, az idővel nem kevés részletet tekintve, már inkább hátrányba fordult.

A nyelvjáráskutatásban elért korai eredmények a nyelvatlasz-munkálatok megkésése miatt sokáig nem jutottak a történeti nyelvföldrajz szintjére, így az egykor divatba jött területi – mai szemmel már kezdetleges – szóhasználatok – például dunántúli-erdélyi viszonylatban is felismerni vélt szóegyezések – nem jutottak nagyobb figyelemre. Ellenben a történeti névkutatás már a századelőn, de főként Trianon után nagy lendületet vett, és koruk olyan kitűnő tudósai, mint Melich János, Németh Gyula, Pais Dezső az Árpád-kor magyar, illetve magyar vonatkozású névanyagának óriási sokaságát magyarázták meg, sőt Melich az analitikus részutatást e téren akkor elérhető tökélyre fejlesztette. Kutatásaik – Hóman Bálint történettudósi tekintélyének közreműködésével is – igen nagy hatást gyakoroltak a történettudományi ítéletekre is. A második világháború után azonban a történeti névtan politikai okokból hamar tabutémává változott, korjellemzően e kutatási témakörben a történeti nyelvészet jó ideig megrekedt, inkább egyes történészek, Györffy György, Makkai László, Kristó Gyula és mások munkássága jelentett itt új kezdeményeket, hozott frissebb anyagot.

Kétségtelen, hogy Melich, Németh, Pais egykori kutatásainak ma már sok tekintetben nyilvánvaló gyengéiből főként Kniesz István és Ligeti Lajos névtani munkássága és ebben megnyilvánuló erős kritikai érzéke számos részletet helyre tett, de még Moór Elemér nemegyszer szertelenül elrugaszkodó ellenkezéseit sem lehet e tekintetben számításán kívül hagyni, a magyar névtan hajdani klasszikusainak vitatható nézetei azonban még így is mélyen rögződtek történettudományunkban, nemegyszer alapját képezve a korai magyar történetre vonatkozó újabb és újabb hipotéziseknek, és ott találhatók a ma történettudományi műveiben, szintéziseiben is, így a különben nagy érdemű „Erdély történeté”-nek mind a három kötetes változatában (konkrétan persze az I. kötetében), mind az egy kötetes változat vonatkozó részeiben.

Hogy milyen okok, adottságok, felfogások tették Melichék egykor nagy értékű névtani munkásságának számos részletét a mai történeti nyelvészet szemszögéből nézve túlhaladottá vagy legalábbis erősen problematikuská, következésképpen a történettudományban való továbbvitel tekintetében miért kell ezeket kellő óvatossággal kezelni, az részletesebb kifejtést igényelne annál, amit én e keretekben megtehetek. Néhány körülményre azért futólagosan rámutatnék.

Mindenekelőtt arról van szó, hogy a század nevezett névtani klasszikusainak működési idejében a kutatás nem rendelkezett olyan mennyiségű és minőségű forrásanyaggal, amely azóta mennyiségben és minőségben megsokszorozódott. A névtani bizonyító anyag gyér volta a névmagyarázatokban két, egymással összefüggő következménnyel járt: egyfelől a pusztá etimon a fő, legtöbbször egyedüli névmagyarázó elvvé vált, másfelől az etimon tartalmában a felvillanó ötletek váltak meghatározókká. A névmagyarázó tevékenységet általában áthatalmította egy bizonyos romantikus forrás-, nyelv- és történet szemlélet. Ennek jegyében kiváló tudósaink törhetetlen bizalommal hittek, mert hinni akartak például a krónikák, geszták történeti-nyelvi hitelességében, nemcsak még Anonymusban is, hanem talán éppen Anonymusban a leginkább és legkitartóbban. E szemléletre, odaadó hitre Melichtől, Némethről, Paistól egyaránt a megvalló, sőt szenvedélytől áthatott kitételek, megnyilatkozások egész sorát lehetne idézni, jelöl a korhangulatnak és a tudomány tárgyában való hit egyébként tényleg magas szoros megvallásának.

Így a korai forrásokban megjelenő, gyakran egymástól kölcsönözött, ferdített, eseményi háttérükben jól megkevergetett tulajdonneveknek, főként személyneveknek nemegyszer kétes a névi jellege, bizonytalan, változó az alakja, nincs jelentéstartalma, mégis e nevek viselőinek történelmi, cselekvésbeli, kronológiai beállítása sorra-rendre biztos alapként szolgált az említett névfeltételre. A krónika- és gesztáíróknak, mindenekelőtt P. mesternek korabeli műfaji kellékként a tudományosság, a hitelesség, érdekesség benyomásának felkeltésére szánt hely-, még inkább személynév-magyarázatai modernesített, az újkori tudomány nyelvére áttett változataikban keltek újra életre, köszöntek idők távlatából vissza, jelöl a nyelvészeti-névtani romantika akár ösztönös, tudat alatti érvényre jutásának. Az időbeli régiség, a nyelvi hitelesség és mindenekelőtt a legalább közvetve a magyar nyelv múltjába kapcsolás legcsábítóbb nyelvészeti-névtani bizonyosságának akkoriban a török etimon számított, ez nemegyszer még egészen nyilvánvaló magyar nyelvi megoldásokat is háttérbe szorítva sorjázott. A tudományos romantika világos jelei mellett a magyar régiség, eredetiség nyelvtörténeti bizonyításának törekvését egy másik irányból ért hatások is táplálták az egykori magyar névtanban: a trianoni sokknak a magyar tudományosságra általában tett védekezésre készítő hatása, főként pedig a nyertes országok tudományában akkor felburjánzó képtelen névmagyarázatok keltette visszatetszés – emberileg és nemzetileg érthetően – szenvedélyessé hangolta a kor magyar nyelvészeit.

Félreértés ne essék. Történeti névtani klasszikusainknak e problémákkal terhelten is óriási érdemeik vannak nemcsak e tudományágat megalapozó tevékenységükben, hanem sok-sok értékes, jó magyarázatuk időtállásában is. A kérdést azért hoztam elő kissé exponáltabban, mert e kiváló tudós nemzedék hatása méltán óriási volt nemcsak befelé, a magyar történeti névtan irányában – hiszen munkásságuk emelőin nőtt fel azóta minden valamirevaló magyar névtanós –, hanem magyarázataik tömege szüremkedett be történettudományunkba is, és vált ismeretanyagának máig is tartozékává. E tudományos örökség szemlélete és továbbviteli módja kérdésében akartam csupán a figyelmet a föltétlen kritikai mérlegelés szükségességére nyomatékosan felhívni.

Néhány szemléleti alapkérdés és törekvés különösen meghatározóan élte túl e nagy névtanós nemzedéket. Hadd emlegessek föl közülük csupán kettőt. Az egyik az a fentebb már érintett tétel, hogy helynév↔személynév közti fejlődési viszonylatban a személynevek képző nélküli helynevekké válása, amely a Kárpát-medencében kétségtelenül egyedüli magyar sajátosság, nemcsak a fő, hanem úgyszólván a kizárólagos változási irány, a fordított irány, tehát a helynevek képző nélküli személynevekké válása úgyszólván kizárható. A dogma következménye az lett, hogy helynevek alapján korai időkre nézve bátran lehet személyeket életre kelteni, történeti alakokká megtenni (l. Anonymus). Ennek a hamis elvnek egyik újabban megjelent hajtása, hogy az ispáni várak legtöbbje építőjének nevét viseli, ilyen nevű személyek tehát már jórészt Szent István idején éltek és fontos tisztségeket viselve, történeti személyiséggé léptek elő. Azért hozom e kérdést elő, mert Erdély korai történetére nézve is bőven van vonatkozása. Egy másik „hagyaték” a turkológiai magyarázatok további szorgalmazása, hagyományos tisztelete, bizonyító erejük szilárdságának könnyed elfogadása. Ennek az irányzatnak másodlagos hajtása és egyúttal továbbhurcolásának lecsapódása például Rázsonyi Nagy László nagy számban készített helynévmagyarázata, szintén sok erdélyi vonatkozással, hiszen e területre igen szép számmal jutott belőlük víznevet és helységnevet is célzó egyaránt.

E névtani klasszikusaink idejének, tevékenységének nyomában járó felfogások, eljárások és itt tovább nem sorolható társaik – melyekkel lehet, hogy Melichék, ha élnének, ma már nem is mindenben azonosulnának – magától értetődően ugyancsak sűrű szitájú kritikai szűrőt igényelnek, elsősorban történeti névtanunkban, aztán történettudományi hasznosításuk dolgában.

II. Gyulák vagy gyulák?

1. Dél-Erdély korai magyar történetének egyik fő csomópontja a *Gyula*-kérdés. E témakör természetesen nemcsak annak a szűk személyi „magnak” a problematikáját foglalja magában, amelyet a források a X-XI. századra vonatkoztatottan *Gyula* megjelöléssel emlegetnek, hanem annál sokkal tágabb: az e megjelölés körül fölmeríthető, illetőleg tudománytörténetileg fölmerült kérdések egész sorát tartalmazza, benne az adott korhoz és térséghez kötődő vagy köthető személyek és nevek ágas-bogas ügyeivel.

A Gyula-kérdésnek szerteágazó előzményei vannak. A téma főként amiatt szélesedett ki, hogy a forrásoknak Erdély történetében legkorábbról emlegetett Gyulai tisztségnévükön szerepelnek, ezért a „gyula-gyanús” személyek saját nevük szerint keresendők és találhatóak meg. Így a Gyula-kérdés palettájára fölkerült még Töyötöm, Harka, Zombor~Zsombor, Ajton, Keán, Belöd, Álmos, Árpád, Korszán, Imre herceg, Bogát személye is. Az ide vágó érvelésekkel, feltevésekkel, egyéni interpretációkkal, logikai konstrukciókkal nem kívánok tételelesen foglalkozni, ezt, amellet hogy szétfeszítené mondanivalómat, nem is tartom föltétlenül szükségesnek. A legfontosabb szakirodalmi utalások természetesen e vonatkozásokban is

szerepelni fognak jegyzeteimben, sőt a téma néhány, szerintem is nélkülözhetetlen részletével tüzetesebben is foglalkozni fogok, így különösen a *gyula-Gyula* megnevezés méltóságnév-személynév viszonyával, továbbá a Töyötöm-Harka-Zombor-, valamint az Ajton-Belöd-Keán-kérdéssel.

Anélkül tehát, hogy a tágabb Gyula-probléma fontos kapcsolatait a következőkben meg akarnám kerülni, tárgyalásom kiindulási pontjaként azt a csoportot veszem számba, amelynek személyeit forrásaink kizárólagosan vagy csupán egy-egy különleges eset kivételével következősen *Gyula*-ként említene, és amelyet különben szakirodalmunk is szűkebb értelemben „Gyulák”-ként emlegetve a legkorábbi erdélyi történet főszereplőinek tart – még ha bennük többé-kevésbé az előbb felsorolt személyeket látja is megtestesülni.

A személyi számbavétel ilyen, egyelőre leszűkített érvényesítése mögött az az elvi, nyelvészeti-névtani meggondolás áll, hogy a személy azonosításának legfontosabb eleme a megnevezés, beleértve ebbe elsősorban a konkrét személynevet, továbbá az olyan személynevet helyettesítő terminussal kifejezett megjelöléseket, amelyeknek tisztségre, foglalkozásra, társadalmi helyzetre stb. vonatkozó konkrét utalásai alapján a személy jó valószínűséggel identifikálható.

A *Gyula* megnevezés konkrét meglétének meghatározó szerepe, amely mellesleg a szereplő személyek filológiai számbavételét is könnyíti, témánk szempontjából a korai Árpád-kor Gyuláin kívül más *Gyula* nevezetű személyekre nézve is jelentőséggel bír, és tárgyalásunkban ezekre alább még többszörösen sor fog kerülni. Egyelőre azonban koncentráljunk a személyi számbavételben csupán a szóban levő legkorábbi névcsoportra, az egyszerűség kedvéért számozva személyeit.

1. Gyuláról a filológiailag értékelhető, ténylegesen ismert források időrendjét tekintve a legkorábbi híradás Kézaitól származik, aki *Julá*-t a honfoglaló sereg harmadik vezéréül teszi meg, Pannóniába való bejövetelét követő kronológiával hozva őt Erdélybe. Ugyancsak a honfoglaló vezér szerepében jelenik meg e Gyula a XIV. századi krónikaegyüttesben, ám e forráscsoport egyrészt olyan vadásztörténetet kapcsol személyéhez, amely időrendileg eléggé meghatározhatatlan, másrészt többé-kevésbé összekeveri őt a 2. és a 3. Gyulával. Ennek ellenére föltétlenül konkrét utalásnak tekinthető, hogy a krónikáiról kétségtelenül 3. Gyuláról szólva, ennek történetéhez hozzáteszi: „Non tamen iste Gyula capitaneus, sed ab illo tertius”, miszerint a Szent Istvántól legyőzött Gyula előtt két Gyuláról már kellett tudomásának lennie. A „Madzsar tarihi” szintén a honfoglaló hét vezér között, sorban másodikként említi Gyulát. – E személy léte a fenti bizonytalanságokon túl sem teljesen problémamentes. Három említése valószínűleg csak egy ősforrásra, az elveszett régi gesztára megy vissza. Anonymus vezérnévsorában *Gyula* nem honfoglaló vezérként, hanem későbbi nemzedék fiaként szerepel. A krónikaegyüttesben szerepeltetésében Ákos mester kombinációja is sejthető (l. erről még később is). A magyar forrásoktól részben vagy teljesen független külföldi írók nem tudnak róla. Így nem lehet kizárni, hogy 1. Gyula esetleg csak a krónikásoktól előrevetített képe 2. és 3. Gyulának, a honfoglalás idejéről csekély ismeretanyaguk, ám annak történetét, dicsőségét személyekkel, nevekké konkretizáló igyekezetük, kényszerük jegyében. Mindenesetre magam is – mint előttem sokan – inkább valós történeti személyiségnek látom, s így – ha bizonyos fenntartással is – számolok vele a továbbiakban.

A 2. Gyulának tekinthető személyt elsőként Szkülitész XI. századi görög történetíró állítja élénk, Γυλάς nevezetű, mint aki a császárvárosba jött (kb. 953-ban), ott megkeresztelkedett, majd „Turkia” püspökévé szentelt térítővel ment vissza hazájába. Minden bizonnyal ezzel a Gyulával azonos az a P. mestertől *Gyulá*-nak (*Geulam* acc., *Gyyla*) nevezett személy, aki nála mint az Erdélyt elfoglaló Töyötöm unokája, Harka fia, Zombor testvére, majd 3. Gyula apja

kerül a képbe. 2. Gyula kap megörökítést a XIV. századi krónikakompozícióban is mint a szép Saroltnak, Géza feleségének apja. Ezt a Gyulát emlegetik meg korábbi görög források alapján XVI. századi orosz krónikák, ismételve a Bizáncban látogatás történetét, de megtoldva azzal, hogy a keresztségben a *Sztefanosz* nevet vette föl. Jóval kétségesebb mindennél annak a kalandozó vezérnek 2. Gyulával való azonossága, akit Ibn Hayyān XI. századi arab történetíró a 942-ben Hispániába betört magyar sereg hét vezére között elsőként és leghatalmasabbnak mondvá nevez meg. A személyi egybevetést a névegyezés lehetőségén kívül a társadalmi főrangúság és a bizánci látogatáshoz kronológiai közelség is támogathatná ugyan, de bizonytalan a magyar vezér nevének arab írásból *T.x.x.l.h*-val visszaadható olvasata (*ṭīla* = *gyila*?), a megjelölés szemantikai értéke (személynév?, hadi tisztségnév?, törzsfőnév?), nemkülönben Erdélyhez nem kötött, sőt e tekintetben a nyugati kalandozás miatt külön is problematikus volta. – E 2. Gyula történeti személy volta azonban aligha vitatható, ezen sem Anonymus megelőző családfájára vonatkozó leszármazási rajzának kétes hitele, még kevésbé a kalandozó vezér körüli bizonytalanságok mit sem változtatnak. Amennyiben persze a spanyolországi kalandozás vezérneve nem köthető 2. Gyula személyéhez, mint a *Gyula* névnek az Erdélyen kívüli Gyuláktól függetlenül feltűnően korai előfordulását különös figyelemmel kell számon tartanunk.

3. Gyuláról is már XI. századi nyugati források hírt adnak: az Altaichi, illetőleg a Hildesheimi Évkönyvekben az István király által legyőzött Gyula „*Julam* regem” acc.) szerepel; Thietmar krónikájában ugyanő „*Proci* senior” megnevezéssel tűnik föl. Anonymus gesztájában többször is említést kap a „junior” *Gyula* (*Geulam* acc., *Gyla*), családfájának, legyőzése történetének stb. említésével. A XIV. századi krónikaegyüttesben a Gyula-család harmadik nemzedékét képviseli, a történetnek Sarolt megkérésével való színesítésével. Valószínű, hogy ugyanez a *Gyula* szerepel a nagy Gellért-legenda Ajton-epizódjában is, mint István királynak előbb kegyeltje, majd elűzöttje, bár az eseményleírásban kronológiai hézag van, Ajton leverése ugyanis alkalmasint később történt, mint Gyula elfogása, illetve rabságba vetése. Ha netalán István környezetében más személy viselte e nevet, akkor ez esetben az erdélyi Gyula-családtól független, viszonylag korai *Gyula*-névelőfordulásról van szó. – 3. Gyula történeti helyzete a forrásokból igen világosan kirajzolódik, amit nem befolyásolnak az itt-ott eltérő részletek, amelyek legföljebb annak tanúságai, hogy a följegyzők értesülései még erről a Gyuláról sem voltak sem teljesen egybehangzóak, sem mindenben pontosak.

Az Erdély legkorábbi történetében kiemelkedő szerepet játszó Gyulák megnevezési témája 3. Gyulával lezárul ugyan, de magának a családnak a története nem, hiszen Saroltnak, 3. Gyula testvérének két nemzedékbeli leszármazottain (István, Imre) kívül ismeretes még 3. Gyula két fiának, Bojának és Bochnyának az ügye is. Itt most ezt nemcsak a névkülönbözés okából nem részletezném, hanem főként azért, mert a Gyula-fiakhoz fűződő kérdések másféle vonatkozásban nagyonis hozzátartoznak Dél-Erdély korai problematikájához, ezért más összefüggésekben keríték rájuk sort.

A három korai erdélyi Gyulával természetesén nem ér véget magának a *Gyula* névnek a története sem, sőt csak később terebélyesedik ki igazán. Okleveleink csupán az Árpád-korból még több száz adatot szolgáltatnak rájuk, és bár az egyes személyekhez kötésükhöz nem mindig elegendők a forrásokbeli információk, a XIII. század végéig több tucat e néven nevezett személy kirajzolódik belőlük, mégpedig az ország legkülönbözőbb részeiből. Mutatóban néhány adat: 1089-90: *Gula* nádor; 1141-6: *Jula*; 1201: *Jula*, erdélyi vajda; 1204: *Jula* ispán; 1213: *Jula*, Vata fia, *Gyulam* (acc.), Costa fia; 1219: *Gyvla*, a Rátolt-család tagja; 1219 k.: *Julad* (kicsinyítő képzős név), Zala megye; 1222: *Gyule* (gen.), Barakon apja, *Jula*, főpohárnok, Gyula vajda fia; 1230: *Gyvla*, Leusták fia; stb. – Egész sor, már az Árpád-korból is adatolható – személynévi eredetű – helynév, legtöbbször helységnév is

tartalmazza e nevet, szintén a legkülönbözőbb vidékekről: 1214: Capitali *Iulensis* (vö. 1313: *Julamonastra*), Békés megye; 1258: *Julakuta* kút, Baranya megye; 1261/1271: *Gulai*, Borsod megye; 1265: *Gyula*, Sopron megye; 1267: *Iula* mediesy, Küküllő megye; 1285: *Jula*, Baranya megye; 1288: *Julafener*, Esztergom megye; és még több mint két tucat helység, középkori adatokkal.

Meg kell itt jegyeznem, hogy mind a korai erdélyi Gyulák, mind a későbbi így hívott személyek és ilyen nevet tartalmazó helységek írott változatai az ómagyar kiejtésben általában *žila*-ként (= kb. *Dzsulŕ*) hangzottak. Így olvasandók tehát nemcsak a *g*, *gi*, *gy*, *ge* kezdetű írásformák, hanem a névkezdő *j*, *i*-vel írottak is. A név esetleges török etimonja (l. alább) ugyan – az ótörök szókezdő *ğ* ~ *y* váltakozás folytán – *ž*-t is, *j*-t is tartalmazott, sőt az ómagyarban is volt a töröktől független *ž* ~ *j* hangváltakozás, a magyar *j* kezdőbetűs adatok azonban nem e fonémavariációkkal függenek össze, hanem bennük a *j*-s írásmód tudatos latinosítás eredménye; előidézője egyrészt a latinban hiányzó *ž* hanghelyettesítése, másrészt a magyar *Gyula* névnek a latin *Julius*-sal való tudós népetimológias azonosítása. Ez a jelenség tükröződik abban is, hogy a források *Gyulá*-iban helynévként jóval kevesebb a *j*-vel írt alak – következményeként a helynevek élő nyelvi formái visszaadási szokásának –, mint a latin megfelelőt vagy vélt megfelelőt szokványosan visszaadó személynevekben.

2. A lényegében a legkorábbi hármasszemélyi csoportra összpontosuló Gyula-kérdésnek egyik igen fontos részlete, hogy e személyek *Gyula* megnevezése köznévi vagy tulajdonnévi értékű-e, azaz hogy *gyula* tisztségnév (méltoságnév) rejlik-e benne, avagy az egyedileg azonosító *Gyula* személynév? Ennek a látszatra csupán elméleti jellegűnek tűnő problémának nagyonis megvannak az egész témakörre kiható gyakorlati következményei. E kérdésfelvetés még akkor is választ vár, ha a köznévi és a tulajdonnévi kategória elválasztása igen bonyolult nyelvtudományi kérdés, és ha a laikus nyelvérzék számára ma is elmosódik, korábbi időkre nézve, így az írásbeli emlékek szerzői számára is még inkább elmosódott a különbségtételnek mind a lehetősége, mind a szükségessége. De a probléma azért sem kerülhető meg, mert az eddigi szakirodalomban – mint már utaltam rá – úgyszólván teljesen általános volt az a nézet, hogy az államalapítás előtti idők *Gyula* megnevezései voltaképpen egy korai magyar, majd sajátosan erdélyi kötöttségűvé, helyi színezetűvé vált tisztség kifejezői, nem pedig eredeti köznévi jelentésüket már elvesztett személynevek, illetőleg hogy az összmagyar, majd a helyi erdélyi magyar történelem legkorábbi gyulai a forrásokban tisztségnévük mögé rejtőztek, ugyanakkor volt saját nevük is, amely a X-XI. század magyar történelme egyes ismert személyiségeinek nevével azonos. Ez az ügy véleményem szerint perújítást érdemel: a tudománytörténetileg kialakult tételt legalábbis erősen meg lehet kérdőjelezni.

A közhellyé vált tétel hármasszemélyi alapon nyugszik. Legkonkrétabb tartalmúak kétségkívül a források ide vonatkozó utalásai. A *Dzsahānīra* visszamenő mohamedán forrásszövegeknek a magyarok két vezetőjére vonatkoztatott *k.nd.h* és *ğ.l.h* neve néhány előfordulásában éppen személynévnek is értelmezhető volna, mégis a címre többször kifejezetten utaló kitételek, valamint a két személy funkciójának leírásai világosan tisztségnévi értékre utalnak. A *ğ.l.h* méltóság szerepét egybehangzóan az egész nép tényleges, gyakorlati vezetőjeként állítják be, aki főként hadi dolgokban jár el. – Konsztantinosz is félreérthetetlenül közli, hogy a magyaroknak van *γυλᾱς* méltoságneve, s ennek a *καρχᾱς*-szal együtt 'bíró'-féle a jelentése, csak rangosabb emennél; értelem szerint mindkét tisztségnek az egész népre kiterjedő a szerepe. Sajnos, a bizánci uralkodó éppen a *γυλᾱς* esetében nem mondja meg, hogy e címet milyen személynévű magyar főember viselte, holott több más magyar tisztséget is említ még, hozzájuk tartozó személyeket személynévükkel megnevezve: például Levedet és Álmost *βοεβοδος*-ként titulálja, Álmos, Árpád, Liüntika, Falisz *ῥαχοι*-ok; sőt nemegy esetben a

tisztségnév közvetlen szerkezetben, értelmező jelzőként áll a személynév mellett: ó Αρπαδής, ó μέγας Τουρκίας ἄρχων, Τὸν Ὁαλίτζω, Τὸν νυνὶ ἄρχοντα stb.

Szól arról is a császár, hogy az egyes magyar néprészlegek, a törzsek vezetői is ἄρχων címet viselnek. – Azok a hazai források, amelyek a legkorábbi magyar/erdélyi történet főszereplőit *Gyula*-ként jelölik meg, tisztségüket valamennyire is sejtető leírásokat nem tartalmaznak. Tisztségükre vonatkozatható értelmező jelzőik többször előkerülnek ugyan, de ezek oly széles szemantikai skálán mozognak, hogy abból konkrét jelentéstartalomra nem lehet következtetni. Így 1. Gyula értelmezője *capitaneus, dux magnus et potens, dux srtype mobilissima, haubtman*; 2. Gyuláé ἄρχων, *herr*; 3. Gyuláé *dux, rex, ein grosser hertzog und gewaldig*. Alighanem csak a Gyulák főember, vezető voltát akarják kifejezni.

A tétel második pillére a név eredete. Ez sajnos máig sincs sem az etimon egészére, még kevésbé jelentéstartalmára nézve megnyugtatóan tisztázva – ha ez a csekély számú, bizonytalan fogódzó miatt egyáltalán lehetséges. Annyi bizonyos, hogy nem eredeti tartozéka nyelvünknek; s valószínű, hogy jövevényként hozzánk keleti nyelvekből, elsősorban a törökből kerülhetett, feltehetően a kései ősmagyar korban. Többféle török származtatása közül kettő jöhet számba, de egyikben sem mutatható ki méltóságnévi megfelelés. Egyik etimonja csak török törzs-, nemzetség- és személynévi előzményekre utal; másik eredeztetésének 'fáklya' jelentésű török köznév az alapja, melynek szemantikai körében a személynévi tartományban mutatkoznak továbbfejlődési analógiák. Mindenesetre szilárd teóriákat önmagában erre az etimológiai háttérre építeni aligha volna szerencsés.

Az említett tétel harmadik támasza a névélettani folyamatokból ismert elvi lehetőség. Az erdélyi vonatkozásokat tartalmazó forrásanyagban tükröződik egy sajátos névtani helyzet: e térség korai történetében uralmi szerepű három személy sorozatosan azonos megjelöléssel tűnik föl. És mivel e megnevezés történetesen alakilag is, tisztségnévi voltában is azonosnak látszik a más, nem erdélyi, de magyar vonatkozású forrásokban említett és esetleg etimológiai oldalról is támogatható létű korai magyar tisztségnévvel, magától kínálkozik a feltevés, hogy itt összefüggések lehetnek: az erdélyi Gyuláknak a forrásokban konkrétan előforduló, többszörös *Gyula* megnevezése a tisztségnév időbeli és térbeli továbbélését jelzi és egy-szersmind igazolja vissza. Bár a kiindulást tekintve – láttuk – felmerülhetnek nehézségek, a folyamat végbemenetelének lehetősége elvileg nemigen vitatható. Más kérdés persze az, hogy a források erdélyi kötöttségű megnevezéseiben a folyamat eredménye továbbra is tisztségnévi értékben jelentkezik-e, vagy hajdani nyelvi-névadásbeli változásoknak Erdélyben is érvényesülő személynévi eredményeiről van-e csupán szó, amelyek külön, sajátos erdélyi tisztségnév meglétét a személynév egyedi azonosító jellegénél fogva már nem feltételezik. További megfontolások mérlegelése nélkül e kérdésekben állást foglalni nem tanácsos.

Szögezzük le mindjárt azt az objektív tényt, hogy a korai/erdélyi Gyulák említése minden ismert forrásban kimondottan személynévként fordul elő. E név szöveghelyzete semmi különbséget nem mutat sem forrásai más személynéveihez, sem a későbbi *Gyula* nevek írásbeli megjelenéséhez képest. A *Gyula* más nevek – kétségtelenül személynévek – társaságában, névfelsorolások tagjaként is szervesen illeszkedik a többi közé. Mellette is sokszor ott vannak azok a tisztségjelölő terminusok, amelyek kategorikusan kizárják a velük társult nyelvelem ugyanilyen funkcióját, és amelyek említett változatosságukkal (*rex, dux, capitaneus* stb.) különben sem valami speciális funkciónak, hanem egyszerűen a vezető társadalmi szerepnek, főrangúságnak a kifejezői akarnak lenni. A *Gyulá*-nak mondott személyek más olyan névvel általában nem fordulnak elő a forrásokban, amelyek a szöveg világos vallomása szerint azonosíthatók lehetnének más néven, mégpedig szokványos személynéven megnevezett személyekkel, és akik személyneve e körülménnyel legalábbis valószínűsíthetné e személyek

Gyula megnevezésének tisztségnévi voltát; két olyan esetről, amely látszólagos kivételként igazolhatná a Gyulák emez általános névhelyzetét, a következőkben még szólok.

Hogy a *Gyula* személynévi értéke nagyon régen kialakult a magyarban, azt a korai/erdélyi *Gyula*-névcsoporton nyilvánvalóan kívül eső, emezeknél általában később feltűnő *Gyula* nevek bizonyítják. Az Árpád-kor *Gyula* személynéveinek igen nagy száma, nyugodtan mondhatni erős kedveltsége jól jelzi, hogy e kiterjedésedés mögött aligha állhat rövid időtartamú, robbanásszerű magyar nyelvi névfejlődési folyamat. Ezt a körülményt csak még jobban megerősíti a *Gyula* nevet tartalmazó, ugyancsak tekintélyes számú korai helynév léte: ezek nemcsak azonos nevű személyek előzetes névadó voltát jelzik, hanem adatolhatóságuk kronológiájától függetlenül archaikus névtípusokban is gyakori a szereplésük, így pusztán személynévek helységnevekké válásában, vagy archaikus képzésekben, l. pl. a már idézett Baranya megyei *Gyulaj* helységnéven kívül: 1328: *Geulai*, Szabolcs megye; 1357/1358: *Gulay*, Tolna megye; stb.

E hatalmas méretű „későbbi” *Gyula*-névanyaggal kapcsolatban fontos még megjegyezni a következőket. Ne feledjük, hogy az erdélyi Gyulákat krónika-gesztá típusú forrásokból ismerjük, az utánuk következőket viszont oklevelekből. Ha meggondoljuk, hogy a korai Árpád-korból aránylag milyen kevés hiteles oklevél maradt fenn, a XII. század közepéig fölbukkanó két *Gyula* név inkább csak véletlen hírnökeként értékelhető az 1200-as évek legelején meginduló *Gyula*-áradatnak. És akkor még nem is számoltunk sem a spanyolországi kalandozásoknak, sem István király udvarának azzal a két *Gyulá*-jával, akik esetleg mégsem tartoztak az erdélyi Gyulákhoz, és nem vetettünk számot korai helynévtípusok névadó Gyuláival sem. Továbbá a 3. erdélyi Gyula István királytól 1003-ban legyőzetése után még jó ideig élhetett, hiszen a források vele kapcsolatban többrendbeli további eseményről tudósítanak. Ugyanakkor az első „későbbi” Gyula, comes palatinus 1089-90-es hiteles oklevélben szerepel, tehát a század közepénél sokkal később nem születhetett. Így e két Gyula életét legföljebb néhány évtized választja el. E tényekből az következik, hogy a *Gyulá*-nak mint személynévnek az ismerete és használata megszakítatlan folyamat volt a korai Árpád-korban, ami egyrészt messze nyúló gyökerekre, akár a honfoglalás előttre visszavezethet, másrészt azt tanúsítja, hogy e névfolyamatban nincs ok olyan cezúrát látni, amely minőségi különbséget feltételezhetne egyfelől tisztségnévet viselő korai/erdélyi Gyulák, másfelől már személynéven szereplő későbbi Gyulák között. Ne feledjük továbbá azt sem, hogy a *Gyula* névnek nemcsak időben volt összefüggő folyamata, hanem az adatok, főként a jól lokalizálható helynévi adatok tanúsága szerint eléggé kiegyenlített volt országos elterjedtsége is. Névföldrajzi viszonylatban sincs indoka annak, hogy a Gyulák Erdélyhez kötöttsége a személynévi minőségtől eltérő, más névminőséggel, tisztségnévvel szükségszerűen járjon együtt, illetőleg ilyen sajátos, regionális jelleggel őrizzen meg.

A forrásokból biztosan tudjuk, hogy 2. Gyulának volt még egy neve, a *Sztefanosz*, 3. Gyulát pedig Thietmar magdeburgi érsek krónikájában *Prokuj* néven találjuk megemlítve. Ez a körülmény azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek a nevek képviselik a kérdéses személyek valódi személynévét, következésképpen a *Gyula* nevezet ilyen minőségét kizárják, illetőleg más, tisztségnévi voltát igazolják – amire főként *Prokuj* esetében hivatkozni szokás. Való igaz: óriási névanyagot tartalmazó korai emlékeinkben a személyek egy néven, kimondottan identifikáló, tehát személynéven jelennek meg. Ez azonban minden bizonnyal csak az írásbeliség felszíne, az élő, beszélt nyelvben azonban nagyon régi időktől kezdve jóval „mozgékonyabb” volt a névadási/névviselési helyzet. Elsősorban ragadványnévi jelleggel a személyek jó része akár ideiglenesen, akár állandóbban több nevet is viselt, a keresztség felvétele után pedig az egyéni névskála is tovább növekedett a keresztségben kapott név belépésével. Hogy a nevek aztán hogyan birkóztak egymással, azt a mindenkori személyi és

környezeti körülmények döntötték el, a legtöbb esetben az egyik név kiszorította a másikat. Ez a folyamat az ómagyar írásbeliségben sokáig tükröződik abban, hogy egyes személyeknél a világi (ragadvány) név került uralomra, másoknál az egyházi. Egyes, a filológia számára szerencsés esetekben azonban kivételesen beszüremkedtek az írás szintjére egyazon személyre nézve váltakozó nevek is, általában természetesen személynevek váltakozásával. Két fő típusuk jól ismeretes. Az egyik az, amikor az egyén fő, eredeti, világi, stb. neve mellett megjelenik az egyházi: nyilván ezt tükrözi a közismert *Vajk ~ Ěstěfán* viszony. A *Gyula*-témában ezt képviseli 2. *Gyula Sztefanosz* neve, amely sima ügy, hiszen tudjuk, *Gyula* e nevét Bizáncban kapta, a keleti kereszténység felvétele során. Más kérdés, hogy maga és környezete nem maradt-e meg továbbra is a *Gyula* használata mellett. A másik váltakozás-típus az alapnév mellett a ragadványnév vagy -nevek feltűnése; ilyen a *Béla* (= *I. Béla*) ~ *Belin*, *Benin* 'bölény' és valószínűleg még *Pugil* '?' viszony. A *Gyula*-kérdésben erről vagy hasonlóról lehet szó. Az ügy azonban komplikáltabb az előbbinél, kissé részletesebben kell szólni róla. Mindenesetre a *Sztefanosz* is, a *Prokuj* is simán illeszkedik a névadás szokványos eseteibe, a *Gyula*-hoz való viszonyuk a személynévi kategóriában mellérendelő, variációs jellegű, ami természetesen nem zárja ki a használati szituációban, a hangulati velejárókban stb. közöttük fennállható különbségeket. De nem minősítik egymást egy másik névkategóriába szorító jelleggel.

A fentiek alapján a *Prokuj* nevet is lehetne a névkategórián belüli közönséges ragadvány-névnek tekinteni, amelyet még külön is indokolhatna új politikai, társadalmi, nyelvi környezetbe kerülése (hazai források *Gyulát* e néven nem ismerik). Valószínűbb azonban, hogy az elnevezésnek különlegesebb magyarázata van. Úgy látszik ugyanis, hogy Thietmar saját, „művi” alkotása, amely a beszélt nyelvi névhasználatban esetleg nem is létezett, csupán az érsek krónikájában, írásban született meg. Thietmar pontosan tisztában volt *Gyula* történetével, családi hátterével, tudta, hogy *István* király nagybátyja – expressis verbis „avunculus regis Pannonici”-nek mondja –, tudta, hogy az elűzött rokon rabsága után, már öregedő koraiban – megjelölésében „senior”-ként –, családjától elszakítva került/menekült idegenbe. Ugyan-akkor a főpap minden bizonnyal beszélt szláv nyelvet, lausitzi születése alapján feltehetően a szorbot. *Prokuj* pedig szláv nyelven szó szerint annyit jelent, mint 'elhagyott, maradék nagybátya'. Arról lehet tehát szó, hogy az érsek tudós, történetíró voltának megfelelően és bizonyosságként szláv nyelven értelmezte *Gyula* családi státusát. Hogy ez nem üres feltevés, arra a mondott feltűnő összefüggéseken túlmenően alkalmasint magától Thietmartól van érdekes analóg bizonyíték. Tudniillik ugyanabban a szöveggörnyezetben, ahol *Gyuláról* ír, említi *István* anyját, *Gyula* testvérét is, de nem nevezi meg saját nevén, ahogy azt *Gyulával* sem tette, hanem szinte személyi jellemzői szerint szlávósítva, értelmezve nevesíti, *Beleknegini*-ként, ami szláv nyelven annyit tesz, mint 'fehér/szép úrnő'. Thietmárnak ehhez is tudnia kellett, amiről *Sarolt* messze földön valóban híres volt: szépségéről és uralkodói rátermettségéről; vö. „Beleknegini id est pulchra domina, Sclavonice dicta”. Azt azonban már semmiképpen nem tenném föl, hogy Thietmar bármit is tudhatott volna arról, hogy *Sarolt* török eredetű nevében etimologikusan is benne lehet a 'fehér asszony' jelentés. Nemcsak azért kételkedem, mert e név török etimológiával szemben magyar nyelvtörténeti nehézségek merülhetnek föl, hanem elsősorban azért, mert amennyire valószínű, sőt biztos a merseburgi érsek szláv nyelvi ismerete, annyira valószínűtlen ez a török nyelvre nézve, nem is szólva efféle etimológiai bravúr lehetőségének komolytalanságáról. Persze az előbb mondottak értelmében ennek a török problematikának a bekapcsolására nincs is szükség, csak tudománytörténeti okból említem.

Ezek után persze fölvetődhet az a kérdés, hogy ha a *Gyula* ~ *Sztefanosz*, esetleg élő nyelvi szinten még a *Gyula* ~ *Prokuj* névviszony is szinonimikus kapcsolat tényét, illetőleg lehetőségét rejti magában, akkor a többi gyanúba vett gyula, Álmóstól Imre hercegig és Töyötömtől Ahtonig, miért rekesztődik ki az efféle viszony lehetséges résztvevői közül, miért nem lehetett *Töyötöm* ~ *Gyula* stb. névkettősség is, – ahogyan a szakirodalomban implicite fölteszik. Ennek több oka is van. Legfőképpen az, hogy a forrásokból konkrétan tudjuk, hogy 2. Gyulának volt *Sztefanosz* neve is, 3. Gyulát pedig, ha nagyon esetlegesen is, de az élő nyelvi névadás szintjén és más nyelvi közegben is nevezhették *Prokuj*-nak, ahogyan Thietmar említi. Arra ellenben egyetlen számbajöhető adat sincs, hogy a névileg mindig konkretizálható erdélyi Gyulákat nemhogy más néven, a gyanúba hozott kortársak nevén is említették volna, de akár halvány utalás is fölvetődne a kútfők bármelyikében ilyen azonosságra. Persze nyilvánvaló, hogy a források igen hézagosak, esetleges tartalmúak, sokszor megbízhatatlanok, kronológiailag zavarosak stb., de messzi idők dolgait fürkészve beléjük legalább kapaszkodhatunk, viszont ha tőlük – nagy valószínűséggel kimutatható tévedéseik, célzatosságaiak leszámításán túl is – elszakadunk, akkor úgy járunk, mint az egykori bűvész, aki földobta a kötelet, majd fölmászott rá. – De tovább menve, felmerülnek például a kérdésben kronológiai abszurdítások is. Ha mondjuk – mondják – Töyötöm gyula volt, akkor hogyan lehetett ugyanabban az időben 1. Gyula is gyula, vagy ha Zombor ~ Zsombor gyula volt, akkor hogyan lehetett egy időben 2. Gyula is gyula stb. Jó, tegyük föl, hogy a személyek voltak azonosak, csak éppen kettős néven szerepeltek a forrásokban, pl. egyszer *Árpád*-ként, másszor *Gyula*-ként vagy egyszer *Zombor*-ként, máskor *Gyula*-ként emlegették volna aszerint, hogy a szövegíró éppen a személynevet vagy a tisztségnévet akarta kiemelni. De amellett, hogy a forrásszövegekben – az *Árpád* – *Dux* típus kivételével – nemigen van ilyesmire konkrét fogódzó, olyasféle hibákat azért például még a nagy fantáziájú Anonymusról se tehetünk föl, hogy két személyben egymást nyilván kizáró tisztség viselőit két személyként együtt szerepeltesse, mégpedig az egyiket konkrét személyneven, a másikat a tisztséget megjelenítő *Gyula* néven; márpedig ott van gesztájában testvérként *Zombor* és *Gyula*. De együtt van Kézainál is mint honfoglaló vezér *Árpád* és *Gyula*, a krónikakompozícióban is kortársakként *Keán* és *Gyula* és még folytathatnám a sort a tudománytörténetileg gyulaként gyanúba vett személyek körül. Mondhatni persze, hogy a források szerzői a X. századnál jóval későbbi időkben talán mit sem tudtak már a gyulaság intézményéről, és nem zavarta őket az efféle együtt szerepeltetés. Igen ám, csak hogy maguknak a tőlük leírt időszakoknak a társadalmi-nyelvi közegében kizártnak tekinthető, hogy ilyen tisztséget, amely akkor társadalmi-politikai szempontból annyira meghatározott és kényes érzékenységgű lehetett, két személy viseljen egyszerre, márpedig pl. egy gyula tisztségű *Zombor* nevű és egy gyula tisztségű *Gyula* nevű személy együttes léte csak ezt a helyzetet valósította volna meg. Akkor pedig vagy azt kell feltennünk, hogy az így összehozott személyek együtt szerepeltetésében mindig tévedtek a krónikások, vagy azt, hogy a tőlük névileg valóságként ábrázolt időben gyula tisztség nem vagy már nem is létezett, csupán *Gyula* személynév, és akkor a Magiszter képzelete szerint pl. *Zombor* és *Gyula* minden tisztségbeli ütközés, minden kommunikációs zavar nélkül élhettek volna testvérként.

A tisztségnevek értéke idővel természetesen változik, sorsuk minden nyelv tanúsága szerint a devalváció felé vezet. Gyors és jelentékeny értékcsökkenéssel járó jelentésbeli átalakulásuk azonban általában csak drasztikus történelmi változások során és következményeképpen alakul ki. Témánk szempontjából ilyen fordulat lehetett a honfoglalás és az államalapítás, a köztük levő időkre nézve ez már kevésbé tehető föl. Ha a honfoglaláskor a *gyula* cím élt, vagy mondjuk inkább: élt még abban a jelentéskörben, amelyet a mohamedán kútfők meghatároztak, akkor e cím – és vele témánk – szempontjából Árpád (esetleg Korszán) személyének és gyulaságának különleges jelentősége van. *Gyula* címét feltehetően nemcsak élete

során viselte, hanem – még ha a hatalomban közvetlen örökösei e címet esetleg nem is vitték már tovább –, az ő egy ideig bizonyosan ható hírneve, jó emlékezete révén e cím még azután, legalább néhány évtizedig, de talán az államalapításig is ismert, védett lehetett. Ha viszont Árpád gyula volt, ennek fénye, „fogaltsága” folytán az erdélyi Gyulák vagy a szakirodalom ide vonatkozó személyi tágitása során gyanúba vett más, további gyulák aligha kaphatták meg és viselhették ugyanezt a címet: 1. Gyula bizonyosan nem, 2. Gyula valószínűleg nem, de kétséges lehet 3. Gyula gyulasága is. A nyelv általában nehezen tűri az efféle zavaró homonimiát, a tisztségszavakban különösen nem, olyan kényes cím esetén, mint amilyen a maga korában a *gyula*, semmiképpen sem. Persze még a *gyula* értéke, jelentésköre is változhatott valamit az államalapításig, Konsztantinosz egyébként nem könnyen értelmezhető, a mohamedán források meghatározásához nehezen illeszthető ’bíró’-utalása is, amennyiben valóban szinkrón értékű volt, és nem már csak hagyományt idézett vagy félreértésen alapult, jelezheti a módosulást. Olyan változás feltevésére azonban sem a viszonylag rövid időköz, sem a magyar nyelven belüli regionalitás nemigen ad okot, hogy az össznépi tisztséget jelölő, a hagyomány erejével érzelmileg is védett *gyula* átléphetne volna a szinkrón szinonimia lehetséges határait, és mellé egy „ellen”-*gyula* tisztség, illetőleg tisztségnév is létrejöhetett volna. Az ómagyar nyelv ismert nagy területi azonosságát tekintve az egész magyarág feletti uralmat jelölő *gyula* tisztségnév viselésére egy Árpád, esetleg Korszán jogos és méltó lehetett volna, de az erdélyi területiségbe „zárkózott”, bármily nagyhatalmú Gyula aligha.

Ami pedig a *gyula* tisztségnévnek egy új nyelvi minőségi fokra, a személynevek kategóriájába átlépését illeti, számolni kell a tisztségszavak és a személynevek viszonyának nem szokványos voltával is. Minden személynév végső fokon köznévi eredetű, a *Gyula* is nyilván az: ha saját, belső nyelvi fejlődés, akkor közvetlenül egy megelőző *gyula* köznéből, ha jövevényelem, akkor közvetetten, olyan személynévből, amely az átadó nyelvben alakult köznéből. De a személynévvé fejlődésnek mindenkor és mindenhol az a tipikus vonása, sőt lényege, hogy a személynévi állapot rendkívül gyorsan maga mögött hagyja a köznévit, azaz igen hamar jut olyan helyzetbe, hogy nem tartalmazza a köznév eredeti jelentését. Nos, a tisztségszavakból alakult személynevek közéletileg rendkívül mozgékony, érzékeny volta miatt minden személynév-típusnál gyorsabban szakadnak el köznévi alapjuktól. Ez a sajátság a magyar névadás alakulásában jól tetten érhető: míg a tisztségszavakkal a személynévadási folyamatokban különben sok rokon vonást mutató foglalkozásnevek, sőt még a népszegek is „tűrik” a belőlük alakult személyneveket, a tisztségszavak nem. Innen van, hogy névadásunknak a korai, úgynevezett „dictus”-nevek, majd családnevek kialakulása korabeli példáiban gyakran találjuk, hogy a kovács neve *Kovács*, a szláv etnikumú, nyelvű személy neve *Tót* stb., olyan névhelyzetre nemigen akadunk, hogy az ispán neve *Ispán* (pl. *,„comes dictus *Ispán*”), a bíró neve *Bíró* (pl. *,„iudex dictus *Bíró*” stb. lenne. Úgy látszik különben, hogy a *Bíró*-féle és persze a *Király*, *Herceg*, *Hadnagy* stb. neveink jó része nem is közvetlen motiváció révén keletkezett. Nem valószínű, hogy éppen a *Gyula* személynév jelölte volna közvetlenül, szinkrón a gyulaság tényleges viselőit. Mint ahogyan a történelmileg, forrásokbelileg kapcsolódó névanyagban nyilván ugyanez a tisztségnév-személynév viszony áll fent: *Kean* nem viselt káyan-kán méltóságot, *Kend* (vö. Anonymus: *Cundu*) biztosan nem volt kündü, *Harka* (vö. Anonymus: *Horca*) sem volt harka stb. Az utóbbival kapcsolatban magától a Bíborbanszületettől tudjuk, hogy éppen az anonymusi *Harka* idején – ha ilyen nevű személy egyáltalán élt akkor – Kál, majd Bulcsú volt a harka.

A Gyulák tisztségnév-személynév-kérdését nem névtani fontoskodás céljából taglaltam ilyen részletességgel. Azt kívántam bizonyítani, és nem csupán tézisként kijelenteni, hogy azok a *Gyula* nevek, köztük kiemelten a korai/erdélyi Gyulák nevei, amelyek forrásainkban előfordulnak, egytől egyig a személynévi kategória képviselői. Félreértés ne essék: ha a magyar

gyula tisztségnév származtatása körül nem is látok mindent tisztázva, és ha a meglétéről szóló tudósítások sem adnak teljesen feleletet a körülötte felmerülő szó- és jelentéstörténeti kérdésekre, sem azt nem volt szándékomban kétségbe vonni, hogy ez a tisztségnév egykor 'a népközösség egésze fölött tényleges, cselekvő hatalmat gyakorló vezér' jelentéssel létezett a magyar nyelvben, sem azt, hogy *Gyula* személynévünk erre a tisztségnévre megy vissza. Úgy tartom, e tisztségnév bizonyosan még honfoglalás előtti tartozéka nyelvünknek, de feltehetően tovább élt vagy legalábbis ismert volt a X. században vagy annak jó részében is. Személynevesülésének is bőven meglehettek a kései ősmagyar előzményei, csak adataink nincsenek róla, mint ahogy honfoglalás előtti magyar személynévekről általában is alig-alig vannak. Nézetem szerint a honfoglalás korára már nagy valószínűséggel szétválhatott a *gyula* tisztségnév és a *Gyula* személynév, tehát *Gyulá*-kat jórészt már a kései ősmagyar kor végén sem nevezték el gyulaságukról, és a gyulaság már ekkor sem járt föltétlenül együtt a *Gyula* személynév viselésével, lehetett ez már akkor is elsősorban divatnév, amely ment tovább a korai ősmagyarban is. Mindezt névtani eredetkategóriában kifejezve: a *Gyula* mint személynév belső magyar nyelvi fejlemény, nem jövevénynév, magyar tisztségnévi *gyula* előzménye a jövevény. Hogy ezt a személynévet a magyarság hozta magával a Kárpát-medencébe, és nem itt vette át, annak bizonyága, hogy a honfoglalás táján és utána személynévi nyoma egyetlen környező nyelvből sem mutatható ki.

Úgy vélem továbbá, hogy a korai *Gyula* névcsoport sem közmagyar, sem erdélyi viszonylatban nem bizonyítja, csupán eredetében, múlt időkre vonatkoztatottan jelzi viselőinek *gyula* tisztségét. Nincs tehát dolgunk valami külön, erdélyi főrangú tisztséget takaró, igazoló nevekkal sem, a *Gyula* nevek viselői a X. században is ugyanolyan jellegű, értékű személynév birtokosai, nevezettjei voltak, mint akármelyik más korabeli magyar. Következésképpen nem látok semmi nyomós okot a *Gyula* nevek mögött, viselői között más személynévű kortársakat keresni.

Talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a *Gyulák* névkérdéséről itt mondtak kizárólag a konkrét témafelvetésre érvényesek, s nem kívánnak semmiféle állásfoglalást tartalmazni a X. század körüli magyar történet más fontos kérdéseiben, még olyanokban sem, amelyek bizonyos szálakkal összefüggenek a most tárgyalt témával, mint például a gyulaság intézményének társadalmi-politikai háttere, a kettős „királyság” ügye és hasonlók. Ezek nem tartoznak sem mostani feladatomba, sem kompetenciámba.

3. A következőkben a korai/erdélyi *Gyulák* státusáról kívánok beszélni.

A három korai *Gyula* egymáshoz való személyi viszonyát illetően forrásaink itt-ott tartalmazznak ugyan hézagokat, ellentmondásokat, mégis szoros összetartozásuk a krónikások utalásainak, a *Gyulákat* egyaránt vezetőkként, főemberekként beállításuknak, további nevük egybehangzásának alapján nemigen lehet kétes, hogy e személyek egy családnak, de legalábbis egy nemzetségnek a sarjai. A szakirodalom öröklődő nevük és tisztségük alapján is egy család három folyamatos nemzedékének veszi őket, ami ugyan a „gyulaságot” és annak öröklését tekintve – mint vélem – aligha meggyőző kritérium, de a családi egybetartozásnak és a hatalmi helyzet öröklődésének feltevéséhez ez nem is szükségeltetik. Ami közvetlen nemzedékváltásukat, nagyapa-apa-fiú folyamatú szoros családi összetartozásukat illeti, az persze lehetséges, sőt 2. és 3. *Gyula* között a források alapján nagyon valószínű, de a hármuk életével átfogott idő számbavétele azért hagyhat ez ügyben némi kétséget. Ha a források időzítése jó, akkor 1. *Gyula* kb. a honfoglalás idején lehetett férfikora delén, 2. *Gyula* a X. század közepén, 3. *Gyula* pedig az államalapítás táján. Ez összesen mintegy másfél évszázadot tesz ki. Beleférhet talán a közvetlen nemzedékváltás folyamata is, de egy kicsit „feszés”

így a helyzet, éppen ezért nem lehetetlen közöttük olyan nemzedéktag közbeiktatódása sem, akiről nem volt a források szerzőinek tudomása, vagy nem maradt ránk róla híradás.

A szoros vagy éppen közvetlen családi és az ehhez kapcsolódó örökségi viszony kérdése természetesen a gyulaság ügyétől függetlenül is összefügg egyrészt a Gyulák tisztségével, illetőleg esetlegesen más tisztségnevével, másrészt *Gyula* személynevük ismétlődésével.

Mi lehetett a Gyulák tisztsége, és lehetett-e ennek köznévi szinten kifejezője? Erre – mint láttuk – a *Gyula* személynévhez kapcsolt *rex*, *dux* stb. terminusok nem alkalmasak pontosabb feleletet adni, más konkrét fogódzónk pedig alig-alig van a kérdés megközelítésére. Meg kell elégednünk leginkább azzal, ami a forrásokból egyértelműen kiderül: főrangú, nagyhatalmú személyek voltak. Ehhez a magam részéről legfőlőbb azt tehetem hozzá, amit előadásom más helyein igyekszem kifejteni, hogy viszonylag kielégítően meghatározható népesség és viszonylag körülírható, kirajzolható terület urai voltak. Mint erről szintén szólok majd, a kérdéses terület magyar népességének jellegét, a magyarság egészéhez való viszonyát tekintve leginkább törzsfői tisztségre lehetne gyanakodni, persze ezt megnevező terminus nélkül. Hogy volt-e erre mint gyűjtőfogalomra az egykori magyar nyelvben külön kifejezés, az maga is kérdéses, sajnos, a korai Árpád-kor tisztség- és tisztségnév-rendszerének egészét és részleteit csak nagyon hézagosan, a források nyújtotta szűk skálán ismerjük. A bizánci császár beszél ugyan a magyar törzsek ὄρχων-jairól, és feltűnő módon szembe is állítja őket a közmagyar *gyulá*-val és *harká*-val. Ám az ὄρχων nála – láttuk – annyira általános megjelölés a vezető személyekre, hogy belőle nem következik a magyar törzsi vezetők tisztsége megnevezésének még a létezése sem.

Ha már ennél a problémánál tartunk, meg kell jegyeznem, hogy a *vojvoda* mint pusztán analógia is csak részben jöhet szóba a Gyulák feltehető tisztségének megnevezése ügyében, sem kronológiailag, sem a törzsfők esetleges tisztségnevét tekintve nem hozható közvetlen kapcsolatba a Gyulákkal. Azt ugyan valószínűsíteni lehet, hogy a Gyulák korában is élt már e tisztségnév a magyarban mint nagyon korai szláv jövevényszó; sőt még azt a feltevést sem lehet kizárni, hogy ha a Gyulákról korai szláv források szóltak volna, sokféle bizonytalan tisztségbeli meghatározásuk közé akár ez is becsúsztatott volna. Hiszen már Konsztantinosz is magyar vonatkozásban, mégpedig magyar főméltóságok (Leved, Álmos) megnevezésére használja, bár korántsem biztos, hogy magyar szóra érti. A *vojvodá*-nak az egész magyar nyelvterületen való korai személynévi és helynévi előfordulásai azonban mindenképpen igen korai ómagyar kori létét jelzik. A tisztségnévnek kifejezetten erdélyi, regionális értelme azonban nemcsak hogy jóval későbbi a Gyulák koránál, hanem mint szélesebb elterjedésű kelet-európai vándor-tisztségnév, alkalmasint másodlagos regionális különátvétel (Sonderentlehnung) a szlávból. Hogy a vajdaság mint intézmény és a *vojvoda* mint tisztségnév már a Gyulák feltételezett közvetlen utódával, Erdélyi Szoltánnal belépett volna Erdély történetébe, nagyon kevésbé tartom lehetségesnek; az első valóban 'Erdélynek vagy egy részének vezetője' értelmű adat csak 1200-ból valószínűsíthető: „Eth *voywida* et comite Transilvane”. Azt persze nem lehet tudni, hogy az 1111: „*Mercurius princeps Ultra silvanus*”, [1177 k.]: „*Gallus comes Albensis Utrasiluanus*” személyek tisztségnevei mögött az élő nyelvben mi rejtett, illetőleg e címek hogyan viszonyulnak a *vojvodá*-hoz vagy esetleg valami más speciális titulushoz.

Ha nem volt a korai ómagyarban a törzsfői tisztségre speciális gyűjtőnévi kifejezés – mint ahogy ennek nincs megfogható nyoma –, a *vojvoda* erre alkalmazásának pedig igen csekély a valószínűsége, akkor a Gyula-család (nemzetség?) hatalmát sem föltétlenül szükséges ilyen társadalmi-politikai jellegű, közkeletűen vagy legalábbis regionális szinten érvényesülő kifejezéshez kötni. A három Gyula személyneve – mint láttuk – nem alakulhatott ilyen,

speciálisan erdélyi színezetet kapott tisztségnévből, arra pedig, hogy az ő személynevük szolgáltatott volna alapot efféle tisztségnév kifejlődésére, semmi maradvány nem utal.

A Gyulák persze attól, hogy „csak” egyedítő személynevükön és nem a nyelvi absztrakció köznévi szintjén kialakult terminussal titulálták őket, még aligha viselték ezt az állapotot türelmetlenül, és uralmi területük népessége között sem igen állhatott be kommunikációs zavar emiatt, annál is inkább, mert a névadásnak konkrét gondolkodást tükröztető, korábbi szakaszaiban az egyedi néven nevezés volt az általános.

Hogy a Gyulák hatalma megnevezésüktől függetlenül nem lehetett csekély, azt különben jelzi, hogy Dél-Erdélyben rajtuk kívül más nemzetségek vagy más személyi csoportosulás korai meglétének feltevésére nem lehet támpontot találni, ellentétben az észak-erdélyi ősfoglaló vagy annak tartott nemzetségekkel. Hogy a Gyulák hatalma hogyan viszonyulhatott a korabeli magyarság többi részéhez, illetőleg hatalmi egészéhez, az még kevésbé tartozik a történeti nyelvtudomány és névtan megítélési körébe. Csupán egy megjegyzés erejéig merészkedem: szerintem e viszonylatban sincs elegendő ok arra, hogy Erdélynek és a Gyuláknak sajátos, külön megítélendő helyzetet tulajdonítsunk; István király közbeavatkozása a Gyulák helyi hatalmának megtörésére nyilván nem volt alapvetően más jellegű és indíttatású, mint amit számos helyi hatalmassággal szemben ugyanúgy megtett.

A korai magyar egyelemű névadásban, azaz a család-, sőt a „dictus”-neveket megelőző időkben egészen általános volt, hogy a családban (nemzetségben) ugyanaz a személynév – esetleg akár a nemzetségnévvél is azonos személynév – sorra-rendre fölbukkan a nemzedéki folyamatban: apában-fiában-unokában, vagy szinte búvópatakként, más nevek sora után, dédunokákban, ükunokákban is. Ez a kora-középkorban nem olyan jogi vonzatú, vagyoni, foglalkozási, tisztségi stb. öröklést magában foglaló, kifejező szokásos vagy éppen kötelező névadási folyamat, mint a családnévi öröklés, csupán az előd, elődök követésén, tiszteletén, hagyományán nyugvó névadási gyakorlatnak, divatnak mondható jelenség – ugyanúgy, mint a későbbi, kételemű névadásban, a családnevek kialakulása után a keresztnévben, máig. Ez a jelenség sokszorosan tetten érhető az erdélyi Gyulákat követő idők *Gyula* neveiben is; így pl. a Rátót-nemzetség Gyulafi ágában: apa-fiú-unoka: 1. *Gyula*, adatai 1214-37 – 2. *Gyula*, 1278 – 3. *Gyula* 1317 előtt; a Sartiván-Vecse nemzetségben: apa-fiú: 1. *Gyula*, 1219 előtt – 2. *Gyula* 1244-71; a Kán-nemzetségben: 1222: „*Jula filio Jule*”, sőt e nemzetségben felmenő és oldalági (testvér) viszonylatban egy évszázad alatt öt *Gyula* is előjön. Abban nincs tehát semmi rendkívüli, hogy a korai, erdélyi Gyulák családjában is ugyanilyen folyamat érvényesül. Következésképpen semmi ok nincs arra, hogy itt a közös *Gyula* nevek sorozatából tisztségbeli öröklődő jelenségre, annak kifejeződési jelére, formájára következtessünk. E névismétlődések ugyanolyan közönséges családi viszonyok tükröztetői, mint a többi hasonló, a szoros atyafiságos kötelékeket azonban nagyon is kifejezik.

A korai, erdélyi Gyula-család magyarságáról, ha tetszik, magyar anyanyelvéről nem lehetnek kétségeink. Személynevük is végső eredetétől függetlenül magyar nyelvi fejlemény: mint láttuk, éppen nem valami különleges nyelvelem, hanem az egész Árpád-koron át élő, gyakori, közönséges magyar személynév: fonológiai és morfológiai mivoltában is teljesen nyelvünk struktúrájához igazodik. Persze a személynév jellegét nemcsak viselőjének nyelvi hovatartozása határozza meg, hanem méginkább a névadást alakító, a nevet használó nyelvi környezete. Ez a környezet 1. Gyulának mint a család (nemzetség?) első ismert tagjának Erdélytől nyugatra eső területéről feltehető elszármazása révén már eleve valószínűsíti magyarságát. Mint előadásom más részein kifejtem, a Gyulák nyelvi miliője – bolgár-szláv nyelvi szubsztrátum maradványai mellett is – jelentékenyen magyar lehetett további, erdélyi helyzetükben is.

Ide kapcsolódik egyes, a Gyula-családban feltűnő török eredetű személynéveknek a kérdése is. 2. Gyula két leánya, *Sarolt* és *Karold* valószínűleg török eredetű nevet viselt, és szóba jöhet ez esetleg 3. Gyula *Bova* (~ *Boja*) nevű fiánál is, noha másik fiának, *Boxyá*-nak a nevében már védhetetlen a török etimon igazolása. E neveket meg a Gyula-kérdésbe bevont más személyek nevét (*Töyötöm*, *Ayton*, *Keán* stb.) is számítva fölmerült a Gyulák török etnikumának és nyelvének lehetősége, sőt még az is, hogy a fehértvári „udvarban” törökül beszélhettek. Jól ismeretes, hogy a korai Árpád-kor magyar vezető rétegének nevei közt török etimonú vagy arra gyanús személynév jócskán akad, a magyarság honfoglalás előtti török kapcsolatainak a névhasználati és névdivati velejárói következtében, valamint esetleg csatlakozott török nyelvi részlegek hozott nevei jelenléteképpen. A Gyula-család névanyaga ebből a szempontból egyáltalán nem lóg ki a korai ómagyarság névhelyzetéből, sőt a térség népessége nagy részének névanyagával szemben éppen hogy sajátos magyar névkultúra vonásait mutatja. Mindemellett azonban nem lehet kizárni, hogy speciálisan a Gyula-család névadására területiségének bolgár-szláv nyelvi szubsztrátuma és balkáni kapcsolatai következtében a bolgár-szlávság török névmaradványainak divatja is némi hatással lehetett; 1. Gyula Pannóniából átköltözése esetén azonban még ez sem jöhet szóba. Arra azonban, hogy a Gyulák családi körében használt egyes neveknek többé-kevésbé valószínű török etimonjai közvetlen nyelvi-etnikai jellegre vagy éppen közhasználatú török nyelviségre vallanak, nem pedig szinkrón névdivati hatásokra vagy diakrón etimológiai összefüggésekre csupán, névélettani oldalról nem lehet, nem szabad következtetni. Arról nem is szólva, hogy a Gyulák valamiféle folyamatos, családi török-nevűségi folyamatának lehetőségét magának a Gyula névnek magyar közszóából lett magyar személynéve már önmagában elvágja.

Szakirodalmunkban általában teljes volt az egyetértés abban, hogy a Gyulák történetének zöme Erdélyhez kapcsolódik, sőt még a kezdeteknek a nyugati országrészből indulásában is nagyobbreszt egyöntetű álláspont alakult ki – megfelelően a források ide vágó tartalmának is. De hogy Erdélyen belül hol volt a Gyulák fészke, uralmi területe, arra főként Észak- és Dél-Erdély kettősségét illetően már komoly nézetkülönbségek merültek föl. A kérdés megítélése magától értetődően jelentékeny mértékben függvénye annak, hogy melyik kutató kit tekintett gyulaként a három e néven nevezett személyen kívül, illetőleg velük azonosítva. Én e dologban egyelőre abból indulnék ki, hogy a ténylegesen *Gyula* néven nevezett Gyulákról mit vallanak maguk a források.

Erdély egészét mint a Gyulák foglalásának célországát és uralmi területét tekintve a hazai források egybehangzóan vallanak, legfőleg a kronológia terén, illetőleg a Gyulák egymás közti viszonylatában térnek el egymástól. A fennmaradt források időrendjében haladva, tehát a régi krónikából esetleg ide vonatkozóan kikövetkeztethető utalást nem számítva elsőként Anonymus már kifejezetten az erdélyi foglalás keretébe ágyazza a Gyula-család származástörténetét, noha azt Töyötömmel indítja, s a *Gyula* mint leszármazott neve nála csak 2. Gyulával kapcsolatban bukkan elő a „terra Ultrasilvana” területén. Kézai is expressis verbis Erdélyt (Erdevelu) jelöli meg 1. Gyulának átköltözése utáni lakhelyéül. A krónikakompozíció 1. vagy 2. Gyulája is Erdélyben („in Erdelw”) vadászik. – A külföldi források a Gyulákról szólva Erdély nevét nem említik.

Ami a tárgyunk szempontjából fontosabb Erdélyen belüli problematikát illeti, már nagyobbak a források véleménykülönbségei. Mindenesetre kiválik P. mester gesztájának álláspontja: ebben a Töyötöm-Harka-féle foglaló hadjárat kimondottan Észak-Erdélybe irányul, ott is meglehetősen szűk térségre, a Meszestől délkeletre fekvő Almás-Kapus patakok vidékére, ahol aztán a Magiszter 2. és 3. Gyulát is elhelyezi. Ezzel szemben a XIV. századi krónika-együttes leírásai eléggé határozottan Dél-Erdélyre mutatnak. Egyes krónikavariációk azt mondják, hogy Gyula, a „dux magnus et potens” honfoglaló kapitány, azaz 1. Gyula

Erdélyben vadászván egy, valamikor a rómaiak által épített nagy városra talált. Ez az utalás az egykori Apulum maradványaira, azaz Fehérvárra vonatkozhat, s helyileg akkor is sokat mondó, ha levonjuk belőle a mesei elemeket, valamint 1. és 2. Gyula személyének egybekeverését. Sőt, egyes krónikaváltozatok szövegében a „civitatem magnam” kifejezés helyett „civitatem Albam” áll – és konkrétsága miatt ez a szövegvariáns látszik eredetibbnek, amely lokalizáció Fehérvárra nézve még egyértelműbbé válik. Továbbá a krónikák szerint Gyulák országa olyan volt, ahol a folyók fővényéből szedik az aranyat, és ez az arany a legjobb minőségű – mely kitétel nemcsak hogy leginkább a Maros középső folyásának balparti, aranyodró mellékvizeit idézi fel, hanem magára az Aranyos vizére célozhat. Ugyancsak a krónikákban találunk utalást a Kán-nemzetség egyik, a XIII. század közepén élt tagjának, Gyula fia Lászlónak a Gyulákkal való rokonságára, s ez a megjegyzés többnek tűnik a szövegszerző (Ákos mester) egyszerű névkombinációs vagy Kán-szimpatizáns, célzatos beállításánál, ismerve a Kánok többszörös fehérvári és környéki kapcsolatait (birtokok, vajdaság stb.). – Joannész Szkülitész már említett feljegyzései ugyan konkrétan nem szólnak Dél-Erdélyről, de jeleznek több olyan körülményt, amelyek a Gyulák itteni területiségét helyezik előtérbe, határozottan ellentmondanak viszont az észak-erdélyiségnek: a Gyulák többrendbeli bizánci-balkáni kapcsolatairól, 2. Gyula Bizáncba meneteléről, keleti kereszténysége ottani felvételéről, bizánci térítő hazahozataláról stb. van szó, amelyeköteleket földrajzilag és történelmileg Dél-Erdély közelsége, e terület korábbi bolgár uralma, bolgár-szláv nyelvi szubsztrátuma, ortodox kereszténysége valószínűsít.

A Gyulák dél-erdélyi kötődésének további igen fontos és időrendileg is nagyon figyelemre-méltó bizonyítékai rejlenek 3. Gyula két fiának helynévi megfelelőiben. Induljunk ki Anonymus közléséből. A Magiszter feltűnő nyomatékkal, szinte szó szerint ismételve önmagát szól arról, hogy az István által legyőzött Gyulának volt két fia, kiket vele együtt Pannóniába vittek. Írásmódja szerint az egyik fiú *Bua ~ Biuia* [V: *Buua*], a másik *Bucna* nevet viselt. Olvasatuk egykori kiejtés szerint *Boĉa* vagy *Boĵa* (ezek valószínűleg szinkrón ejtési-variánsokként éltek egymás mellett), illetőleg *Boĉnya*, későbbi kiejtésben metatézissel *Bonyha*. E nevek mint nyelvi jelek önmagukban persze nem sokat mondanak, mint láttuk, nevük etimonja – amennyiben egyáltalán támaszkodni lehet kétséges megfejtéseikre – a Gyula-család tagjainak kibővítésén túl nem túl sokat ad hozzá a Gyula-kérdés lényeges részlegeihez. Mindjárt gyökeresen fordul azonban a helyzet, ha számításba vesszük, hogy helynévként is feltűnnek, mégpedig éppen a Gyula-kérdés területiségét illetően kritikus helyeken, Fehérvár nem túl távoli körzetében. *Boĉa ~ Boĵa* neve két helynévben is: 1. *Nyárádtőbua*, l. 1435: *Nyaradtheubua*, elpusztult település a Maros völgyében, a Nyárád torkolatánál; 2. *Bényebua*, l. 1431: *Benyebua*, vö. 1346/1409: *Benye*, szintén régen eltűnt falu a Kis-Küküllő alsó folyásánál, a ma is meglevő Bénye ~ román Biia mellett feküdt. Biztosan nem tartozik viszont a *Boĵa* személynévhez a többektől idevont *Bőlya* helységnév, l. 1418: *Bulla*, ma Bőlya ~ román Buia, Bényétől délkeletre. – A másik Gyula-fiú, *Boĉnya* nevének megfelelő helységnév legkorábbi adatai: 1291: *Bahna*, 1319/XVIII. sz.: *Bohna*, ma is megvan a Kis-Küküllő középső folyása mentén, nem messze délre Nyárádtőbuától; magyar Szászbonyha ~ román Bahnea ~ szász Bachendorf. – Mind e helynevek viszonylag kései keltezésű adatai nyilván csak az erdélyi oklevélírás és oklevél-fennmaradás sajátosságainak függvényei, és nem a keletkezés jelzői, az sokkal inkább tipológiai jellegük koraisága, a pusztá személynévi keletkezés.

P. mesternek személy-ügyekben, illetőleg személynév-helynév viszonylatokban elkövetett sokrendbeli csalafintaságait ismerve, felmerülhetne az a gyanú, hogy a Gyula-fiak személyneveit maga hozta létre a fenti helyneveknek az ismeretében és felhasználásával. Ez a lehetőség azonban bármennyire is beleillene az anonymusi „módszertan” képébe, nem áll

fejt, több tény, körülmény is ellentmond neki. Más forrásokból ugyanis a Gyula-fiak léte és neve igazolást nyer. Egyfelől a Hildesheimi és a nyomában készült Altaichi Évkönyvekből személynevek említése nélkül ugyan, de kiderül az, hogy Gyulát két fiával együtt hurcolták el az ország nyugati részeire. Másfelől a XIV. századi krónikaegyüttesből Gyula említése nélkül ugyan, de arról értesülhetünk, hogy Péter király az 1046 körüli trónviszályok során elkövetett árulásért megöletett három urat, közülük pedig kettőnek a neve *Bua* és *Buchna*. Tudjuk, hogy a kora középkori eseményekről tudósító források közt mennyi, sokszor rejtett összefüggés, átvétel van, s azt is tudjuk, hogy íróik mennyi mindent össze szoktak keverni, de a fiúk hiteles személyét és nevét a két említett forrás egymást kiegészítő közlése és ezeknek Anonymusszal való összevetése alapján aligha lehet kétségbe vonni. Továbbá a Gyula-fiak Pannóniába való kimenetelét feltehetően az ő nevüket viselő dunántúli helységnevek Tolna, Baranya, Vas megyében tanúsíthatják. Számításba kell venni továbbá azt is, ami a Névtelen gesztájában nyújtott országképből, hely- és eseményleírásokból világosan kiderül: ő Dél-Erdélyt nem ismerte, helynevekből személyneveket, különösen ilyen jellegzetes párban és területiséggel, ennyire szoros helynévi függéssel onnan nem vehetett. A dunántúli helynevek ügye főként azért feltűnő, mert nem a szokványos ómagyar névanyagra vonatkozik, ezért az erdélyi Gyula-ivadékok Pannóniába menésének és ott befolyásos, birtokos személyekké válásának igazolására jó kritériumnak látszik; vegyük számba e tekintetben azt is, hogy Szent István később alighanem megbocsátott a Gyuláknak, hiszen a források szerint 3. Gyula feleségét férje után engedte lengyel földre. Az elűzetés (1003) és a kivégzés (1046) időpontja is összeegyeztethetőnek látszik, még annak beszámításával is, hogy Gyula fiai nem föltétlenül gyermekkorukban fogtak el. Az persze lehetséges, hogy a dunántúli helynevek mégis későbbi, azonos nevű személyek nevét viselik; vö.: pl. Bonyhádra: 1309: *Bohman* (V: *Bohnan*), 1401: *Bachnya*.

De visszatérve a Fehérvár környéki helynevekre: a felhozott Maros- és Küküllő menti helyneveknek Fehérvár körzetébe esése másra nem mutathat, mint a Gyula-család, közelebből 3. Gyula fiainak a névadó szerepére. Mivel pedig ők 1003 után eltávoztak a területről, a szóban levő helynevek csak a X. és a XI. század fordulója körüli vagy kevéssel előtti időben keletkezhetnek. Későbbi létrejöttükhöz ugyanis fel kellene tennünk – mint ahogy a korábbi szakirodalomban fel is tették – egyrészt azt, hogy az ártatlanul halt fiúk – akkor már nyilván idős emberek – emlékének mások, rokonok, tisztelők tudatos, művi névadással későbbi időkben áldoztak, ami viszont az adott korban névadási abszurdum volna. Másrészt arra kellene gondolni, hogy maguk a Gyula-fiak mentek vissza újra Erdélybe, így ők vagy ily nevű utódaik birtoklása szolgáltatott volna alapot a helynévadásra, ami nyilván valószínűtlen, és a források közléseivel is ellentézik.

Marad tehát a mind családtörténeti, mind település- és népességtörténeti szempontból szerfölött fontos tény: a X. század legvégén e térségben kifejezetten magyar nyelvi – pusztán személynévi alapon történt – névadási módon helynevek keletkeztek a Gyula-család neveiből, e család uralmi területét jelezve. Hogy e névadásban közvetlen birtoklástörténeti tényezők játszottak szerepet, az nyilvánvaló, s ezt a birtokviszonyok családi kereteiben a Gyula-fiúknak a névadás idején esetleg – de nem föltétlenül – még igen fiatal kora sem teheti kérdésessé. Az persze már inkább kérdéses, hogy e helynévadás Bojának és Bojnyának a nyári szállásait érintette-e.

2. Gyula két leánya közül Karoldról nevén kívül semmit nem tudunk. Azok a találgatások, amelyek Doboka feleségként képzelik el őt, nemigen vehetők komolyan számba, azt nem is tekintve, hogy az anonymusi Doboka valószínűleg maga is csak a Magiszter képzeletéből pattant ki Aytton apjaként, majd a szakirodalom szilárdította várispánná és 3. Gyula legyőzőjévé. Gyula másik leányának, a ténylegesen híres történeti szereplővé vált Saroltnak a neve

azonban bevonódott a Gyulák területiségének igazolási ügyébe. A különben a Gyula-fiak érdekeltségéhez közel fekvő, elpusztult *Sarold* helyiséggel hozták kapcsolatba, l. 1343: *Sarold*, a Nagy-Küküllő völgyében, Segesvár vidékén lehetett. E helységnév azonban aligha lehet Sarolt nevének őrzője és nyári szállásának emléke, mert nagy valószínűséggel a *Sarud*-féle helynevek körébe tartozik, vagy személynéven át a *saru*, vagy esetleg közvetlenül a *sár* köznév etimológiai hátterével. Így hát a Gyulák dél-erdélyi területiségének bizonyítékai közül ez a névösszefüggés kiveendő.

Szakirodalmunknak korábban általánosan uralkodó, de nagyjából még máig is fenntartott álláspontja szerint *Gyulafehérvár* neve egyik fő bizonyágát képezi a Gyulák dél-erdélyi jelenlétének. Hogy a kérdésben állást foglalhassunk, előbb a vonatkozó legfontosabb adatokra kell egy pillantást vetnünk. A szerencsére igen bőven áradó adatsorból a krónikák már említett *Civitas Albá*-ján és az ennek megfelelő Mügelin-krónika *Weyssenpurg*-ján kívül a következő főbb adattípusok emelendők ki (a latin casusok meghagyásával): XI. sz. vége (Szent István nagy legendája): *Albam Transsilvanam*, 1081: (episcopo) *Bellagradensi*, 1097: (comes) *Bellegrate*, 1134: *Albae Civitatis*, 1153 (Idrīsī): *Blgr.bh* (*Belegraba*), 1271: *Albe*, 1274: *Alba Jule*, 1488/1706: *Gywlafeyerwar*, 1519: *Alba Julia*.

Az adatok két fő kérdést állítanak elénk. Az egyik a *Belgrad-Fehérvár* viszony. E két legkorábbi szláv és magyar névforma szemléleti alapja azonos: nyilván az adott helyen levő mészkő-romok vagy -épületfalak nyelvi tükröződései, ezért egymástól független keletkezésű, úgynevezett párhuzamos névadás termékei lehetnek vagy inkább azok is. Viszonyukban tehát fordításos átvétel feltevése egyik irányban sem szükséges, ha nem is lehet teljesen kizárni. Ilyenformán meghatározhatatlan időbeli egymáshoz igazodásuk is, hiszen ez a névtípus, közelebbről várnévtípus mindkét nyelvben igen régi: a fehér vagy világos színű táji objektumokat, főként várakat, templomokat, házakat stb. megnevező korai magyar helynevekre a *Fehérvár*-akon kívül l. még *Fehértemplom*, *Fehéregyház* stb., vö. még *Világosvár*, *Vörösvár*, *Vöröstorony* stb.; ugyanígy a szlávban is: ószláv *Bělggradъ*, délszláv *Belgrad*, orosz *Belgorod*; vö. még szláv előzményű magyar *Csongrád*. A szláv-magyar párhuzamos helynévadás lehetőségét természetesen nem befolyásolja, hogy a terület szláv (délszláv) szubsztrátuma okából a szláv névalak lehet korábbi is a magyarnál. Annak a véleménynek, hogy az erdélyi *Fehérvár* névátvitel volna (*Székes*)-*Fehérvár*-t mintázva, mégpedig azon az alapon, hogy az erdélyi hely ugyanolyan fejedelmi székhely volt, mint a dunántúli, nincs realitása, sem adatokkal, sem analógiákkal nem támogatható meg. – Ami a helynek további nyelvekben való megfelelőit illeti, ezek a szláv és a magyar névhez képest időben mind utólagosak. A régi, valamint népnyelvi román *Belgrad* nyilvánvaló átvétel a délszlávból; a régi román *Alba* lehet fordítás és önálló szemlélet eredménye egyaránt; az *Alba Iulia* újabb, tudatos alakítás. A német *Weissenburg* valószínűleg a magyar *Fehérvár* fordításos mása, de teljesen itt sem mellőzhető párhuzamos névadás önálló szemléletével való kialakulásának lehetősége sem. A hazai latin *Alba* csak az ómagyar alak áttétele lehet, az *Alba Julia* pedig kései humanista alkotás a *Julius* személynév beleértésével.

Nagy a valószínűsége annak, hogy a *Fehérvár* névalak a magyarban a kezdetektől jó ideig egyedüli, kizárólagos megnevezése volt a helynek. Ezt nemcsak a *Gyula* jelző igen kései feltűnése, sőt a latin *Iule* (gen.)-nak csupán XIII. század végi megjelenése tanúsítja, noha ezek a tények sem lehetnek pusztán véletlenek. Föltétlenül figyelembe kell venni azt is, hogy a *Fehérvár*-ak és az azonos típusú nevek a magyarban kirívóan későn kaptak megkülönböztető jelzőket, részben már strukturális okokból, jelzős mivoltuk miatt is: *Székes-Fehérvár* csak 1539-től, sőt *Nándor-Fehérvár* is csak 1357-től adatolható, vö. még pl. a *Vörösvár*-ak általában még későbbi előtagjait. Úgy látszik, még a legfontosabb helységeknek efféle kései megkülönböztetése – főként az élő nyelvben – nagyon sokáig nem volt kommunikációs

szükséglet (ma se mindig az), főként ha a nevezett helyek nem estek egymáshoz túl közel, illetőleg, ha nem okoztak kommunikációs zavart. A kései megkülönböztetések tömeges példáit mellőzve hadd utaljak csak a két erdélyi *Hunyad*-ra: *Vajda-Hunyad* csak 1575-től, *Banffy-Hunyad* csak 1522-től fordul elő ezen a néven. Hogy a különbségtevés pontosítási kényszere inkább az írásbeliség szintjének terméke, azt nem véletlenül jelzik Fehérvárunk adatai is azzal, hogy az *Alba Iulia* mint a korábbi latin írásbeliség tipikus terméke jóval előbb bukkan föl, mint az ugyan szintén írásbeli, de kétségkívül magyar élő nyelvi formát tükröztető *Gyulafehérvár*. A korai Árpád-korra egy *Gyulafehérvár* névalakot feltenni egyszerűen nem lehet. – Abból a szempontból, hogy a *Gyula* jelző a Gyulák távozása után évszázadokig nem jelentkezik a helynévben, meggondolkoztató az is: miért maradt volna fenn vagy éppen miért alakult volna ki a nevüket, emléküket idéző névelem az után, hogy már nem birtokolták a területet és főként hogy a királyi hatalom részéről még jó ideig fennállhatott megítélésük negatívuma.

Amikor a XIII. század második felében kezdtek felbukkanni olyan írásformák, amelyek a magyar nyelvi helynév *Gyula*- elemének meglétére vagy legalábbis valamilyen okból írásbeli feltüntetésének szükségességére utalnak, Fehérváron, illetőleg körzetében már más, „új” Gyulák szerepe kerül előtérbe. A Kán-nemzetség *Gyula* nevű tagjairól van szó, akik a területen számos birtokkal rendelkeznek és részben fehérvári vajdaságot is viselnek. A nemzetségnek mindenekelőtt első *Gyula* néven ismert tagjára, „öreg” vagy „nagy” Gyulára (l. 1201: „Jula voywoda”) mint névadó tekintélyre lehet gondolni. A Kánok problematikájára még visszatérek, itt csak annak a kiemelése szükséges, hogy e „kései” Gyulák szerepére *Fehérvár Gyulafehérvár*-ra rögzülésében összehasonlíthatatlanul nagyobb valószínűséggel lehet következtetni, mint a hajdani Gyulákéra.

Mindezek alapján nagyon kicsi esélyt lehet annak adni, hogy a korai Gyulák dél-erdélyi kötődésének bizonyítékát a *Gyulafehérvár* névformában keressük. Van erre – mint láttuk – elegendő érv ahhoz, hogy az ügyben ilyen ingatag tanúsítványra ne legyen szükségünk.

4. Abban a forrásanyagban, amely időben legközelebb esik a korai Árpád-korhoz, és elsőként szól annak történetéről, Erdély magyar honfoglalásáról egyedül Anonymus gesztájában találunk érdemleges részleteket is tartalmazó tudósítást. Kézainak ugyanis Gyula (l. Gyula) Pannóniából Erdélybe áttelepüléséről és a XI. századi krónikaegyüttesnek Gyula erdélyi vadászatáról szóló megjegyzései szükséztűségükönél és homályosságukonál fogva nem kapcsolhatók közvetlenül és szervesen a Magiszter elbeszéléséhez. A P. mestertől leírtakban témánk szempontjából egyfelől a Gyulák előtörténetének rajza, másfelől az erdélyi honfoglalás elbeszélése érdemel megkülönböztetett figyelmet. Nem véletlen, hogy szakirodal-munkban is erről a két témáról esett a legtöbb szó. Mivel az ide vágó korábbi álláspontok jó része Anonymus közléseinek hiteles forrásértékén alapul, magam pedig ezzel szemben jórészt antitéziseket képviselek – természetesen szintén nem tudománytörténeti előzmények nélkül –, a Névtelen elbeszélésének viszonylag részletes vizsgálatába kell bocsátkoznom.

Az erdélyi foglalat leírásából elsőként P. magiszternek a Maglód-nemzetséghez kötött megállapításait emelném ki, amelyhez szorosan kapcsolódik Töyötömnek és Harkának a személye és neve, meg persze még tovább, más szálak beleszövődésével Zomboré, Gyuláé és a Gyulák családjáé. A Maglód-nemzetségről Anonymuson kívül sehonnan nincs tudomásunk. Létezését véleményem szerint mégsem lehet kétségbe vonni, azon egyszerű oknál fogva, hogy a Magiszter e nemzetséget saját jelenkorára vonatkoztatva mint ismertet említi, ilyen utalásain pedig, melyeket nem kis részben éppen a nemzetségekkel kapcsolatban tesz meg, nem lehet őt hamisságon fogni, itt magától értetődően kényesen ügyel állításának valós, kortársaitól is ellenőrizhető voltára. Sőt a Maglód-nemzetség nevének a Töyötöm családfájának keretében

feltüntetése nála többek között éppen a családnak a történeti valóság szempontjából legkritikusabb személye: Töyötöm és Harka hitelesítését is szolgálhatja. Úgy látszik azonban, e nemzetség kisebb vagy rövidebb életű lehetett az egykori átlagnál, esetleg hamar beleolvadt más nemzetségbe. Fészke minden bizonnyal Maglód helység vagy környéke volt, l. 13(3)9/1465: *Maglo*, 1344-5: *Maglaud* stb. Hogy P. mesternek lehetett is hozzájuk valamilyen köze, azt két körülmény valószínűsítheti. Amikor a 6. capitulumban a hét magyar honfoglaló vezért bemutatja, már itt is jobban részletezi a Maglód-nemzetséghez tartozókat a többi vezéréknél, a 20. fejezetben újra visszatér a családra, és újfent mint a Maglódok őseit említi őket, ami azért feltűnő, mert a nemzetségi hovatartozásuk szerint már bemutatott hőseinek újbóli emlegetésénél már nem szokta nemzetségüket újra felhozni. Mindenesetre a Maglód-nemzetségnek ilyen kétszeres beépítése a gesztába aligha lehet ok és cél nélküli, besorolandónak tűnik az Anonymusnál megörökítés végett szokásos, valójában céltalannak látszó kortársi megemlékések közé (l. Torda, Szemere stb.). Továbbá a Maglód-nemzetség területe szomszédos, illetőleg közeli volt a (Gyula-)Szombor nemzetség Pest és Nógrád határvidéken levő birtokterületével, és ez személyes, esetleg rokonsági kapcsolatokat feltételezhet a két nemzetség között, márpedig a Névtelen minden bizonnyal ismerte a Szomborokat, s lehet, hogy révükön jutott a Maglódok közelébe is. A Maglódok nyíltan feltüntetett és a Szomborok rejtett, Zombor személyén keresztül történt szerepeltetése a gesztában azért is érdekes, mert velük P. mester feltehetően a Töyötöm-család Nyugatról származását és innen Erdélybe menését kívánta dokumentálni.

Ami Töyötöm és Harka ügyét illeti, mindenekelőtt azt szeretném kiemelni, hogy e két személynek a neve Anonymuson kívül más forrásokból, ide értve természetesen az okleveleket is, nem ismeretes. Az a kérdés, honnan vette őket a Magiszter.

Töyötöm személye sokszoros kiemelést kap a gesztában. Azon kívül, hogy ő az erdélyi foglalásnak, illetőleg Dzséló leverésének főhőse, és a Gyulák előtörténetében kulcsszerepet kap, a Magiszter a hét honfoglaló vezér közé helyezi, vitézségét, bölcsességét, ügyességét többszörösen megemlegeti. Ilyen kiemelt szereposztást keveset találunk a gesztában, és ez kortársi kapcsolatok, érdekek nélkül Álmoson és Árpádon kívül nem is igen szokott előfordulni. Töyötöm gesztabeli kiemelt szerepeltetését – más komolytalan találgatások mellett – azzal hozták kapcsolatba, hogy az Anonymustól feltehetően ismert Maglód és (Gyula-)Szombor nemzetségnek Pesttől keletre elterülő birtokaival majdnem szomszédságban, a Duna másik partján a Tétény-nemzetség birtokolt. Az e nemzetség nevét viselő helységekre l. 1257-9: *Tetyn*, ma *NagyTétény*, Budától délre; a nemzetségre pedig l. 1228/1488: „de genere *Thethen*”. Ez a szomszédságra utaló nyom talán jelezhet is valamit, de a Magiszternek a Tétényekkel alighanem közelebbi ismeretsége is volt. E kérdésben is a geszta más helyeire is figyelni kell: ezekből kiderül ugyanis, hogy Tétény helység környékét a Névtelen nagyon jól ismerte. Kétszer is arrafelé indítja el Árpád hadait a dunántúli foglalásra (l. a 47. és az 50. fejezet felvezetését), az útvonal (vö. „versus Centum Montes”) számos helynevét be is veszi gesztájába. Anonymus feltehető útjai szempontjából sem lényegtelen, hogy e területen át vezetett az út Budáról (Székes-) Fehérvárra. Ennél is fontosabb számbaveendő körülmény, hogy itt, Tétény térségében fekszik Sóskút, amelyet 1233 előtt a Tétény-nemzetség birtokolt, a Magiszter pedig ezt a különben jelentéktelen helyet mint Árpád hadának táborát („iuxta campum *Putei Salsi*”) mutatja be.

Azt hiszem, hogy Töyötöm nem történelmi személyiség sem a honfoglaláskor, sem utána, hanem Anonymus találmanya, a Tétény-nemzetség ismeretében vagy éppen kedvéért honfoglaló vezérként beállítva. Valószínű, hogy Töyötöm személyében maga a nemzetségnev elevenedik meg a Magiszternek nemzetségalapító őskénti visszakövetkeztetésében. Mindennek nem mond ellent a névforma archaikus volta, mert a *Töyötöm* és a *Tétén* még Anonymus

korában is lehettek egymásnak variánsai, de vehette az archaikus alakot P. mester nemzetségi hagyományból vagy akár írott forrásból is. Abban, hogy Töyötömöt simán beállítja a hét vezér közé, szintén nincs semmi rendkívüli, minden történeti gátlás nélkül megteszi ugyanezt a szintén családi-helynévi alapon kreált Hobával és Ónddal vagy az apa-szerepet úgynevezett beszélő névvel kifejező nevű Előddel. Töyötöm természetesen nemcsak honfoglaló vezér nem volt a valóságban, hanem alap nélküli az a feltételezés is, hogy valaha gyula vagy harkából lett gyula lett volna. És persze nem volt a Gyulák őse sem.

Homályosabb ügy az, hogy honnan vette a Mester *Harka* személyét és nevét. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy Harkának, amellettt hogy lényegében csak passzív figurája az eseményeknek, szinte sohasem marad el a neve a Töyötömé mellől, ami többnek látszik Anonymus szokásos apa-fiú viszonyt feltüntető, lényegében csak hitelesítő indítékú eljárás módjánál. Amellettt Harka fontos családtörténeti „összekötő” Töyötöm és a Zombor-Gyula testvérpár között, azaz a Gyulák őse. Ilyen szerepeltetése tendenciózusnak látszik, de a szerep ilyen névvel betöltetésének motivációja nem világos; talán a Magiszter érdekkörébe került Tétény-, Maglód-, Szombor-nemzetségek valamelyikének tagja volt, vagy valami más forrásból szemelte ki, bár mindennek ellentmond ilyen nevű személy későbből is ismeretlensége. Igen kétséges, hogy a Mester ismerte volna a *karcha* méltóságnevet, és azt használta volna fel e személye megelevenítésére. Hogy azonban Harka a valóságban nem volt sem honfoglalás-kori személyiség, az teljesen bizonyos, mint ahogy nem volt a Gyulák őse és nem volt sem harka, sem harkából lett gyula.

A kérdéskör második csomópontja *Zombor* személye körül tömörül, és benne különösen élesen vetődik fel a *Szombor-Zsombor* névviszony. Előljáróban szükséges megállapítani, hogy *Töyötöm*-mel és *Harká*-val szemben, de persze *Gyulá*-val egyezően a *Szombor* (írva *Zombor*) és a *Zsombor* (írva *Sombor*) személynevek az ómagyarban ismeretesek, l. pl.: 1171: *Zumbur*, 1291: „*Sumbur* ... de genere Sumbur”. Ám Anonymus *Zombor*-a aligha *Zombor* nevű személyek alapján született meg, hanem valószínűleg a *Szombor*-nemzetség feltett őseinek emlékét akarta így megörökíteni, a X. századra nyilvánvaló anakronizmusként. A *Szombor*-nemzetségben persze élhettek akár a Magiszterrel egy időben is ily nevű személyek, ezekről azonban nincs ismeretünk.

Még a nyugati Szomboroknak az anonymusi ismeretkörbe tartozásánál is nagyobb biztossággal állítható, hogy a Mester ismerte a keleti, erdélyi Zsomborokat.

Az utóbbiak kiterjedt birtokterületeiből főként a Meszestől közvetlenül keletre, az Almás és Kapus patakok vidékével volt nagyon tisztában, amit tüzetes, pontos helyleírásai tanúsítanak. Ezeket az ismereteket aligha szerezhette be írásbeli anyagból, birtokösszeírásokból, határjárási jegyzőkönyvekből, hanem csak személyes tapasztalatból, amellyel a Zsombor-nemzetséggel, illetőleg annak egyes ágaival, családjáival való ismerettséggel vagy legrosszabb esetben is róluk való közvetlen értesültséggel is együtt kellett járnia. A Zsomborokkal való ismerettségére jól rávall a Töyötömnek tett esküvés helyének, Esküllőnek nevezetes megemlegetése (a 27. capitulumban), amely helység a Zsombor-nemzetség egyik fő törzshelye volt. Az esküllői eset leírása után mindjárt hozzá is illeszt egy olyan megjegyzést, amely Töyötöm ivadékaira nézve birtokjogi rögzítés is lehet: „Tuhutum vero a die illo terram illam obtinuit pacifice et feliciter”, majd úgy folytatja, hogy abból kiderül, az örökség elveszésének Gyula Istvántól elszenvedett veresége az oka. A Magiszter történeteinek fejezetvégi lezárásaiban az ilyen kitételeket nem szokta csak úgy, cél nélkül odatenni.

Hogy Anonymus a *Szombor* és a *Zsombor* nemzetséget nevük hasonlósága alapján összehozta, ahhoz neki különösebb ihletre nem volt szüksége: valóságos csoda lett volna, ha a névkombinációk nagymestere ezt a lehetőséget kihagyta volna. Az ötlet születésének talán

még az ideje is tetten érhető, hiszen gesztájának írása közben a 20. és a 24. fejezet közti időben e tekintetben történnie kellett valaminek. Tudniillik a 20.-ban még Ménmarót ellen készül Töyötöm serege, és ott még a család sorsában a Maglód-nemzetségé a főszerep, sőt még a 22.-ben is csak a Meszesig terjed Árpád országa, a 24. fejezettől azonban megfordulnak a dolgok, a sereg más irányból Dzsölő legyőzésére indul, átlép a Meszesi-kapun Erdélybe, s az elbeszélés a Gyulák történetébe megy át. E fordulat miatt egyes kutatók a 24. capitulummal kezdődő erdélyi foglalás történetét a Mester interpolációjának tartják. Ez lehetséges feltevés ugyan, de nem föltétlenül szükséges. E résznél a zavar ugyan föltétlenül fennáll az események folytatásának logikáját illetően, és valóban több azokhoz a zökkenőkhöz képest, amelyeket a Magiszternek rendszeresen beiktatott epizódjai előidézni szoktak. De mindebből nem következik szükségszerűen, hogy Erdély elfoglalása történetének megírása ne lett volna már előzőleg is Anonymus szándékában. Emellett szól ugyanis a Meszesen túli terület kitűnő ismerete, amelyet a Névtelen már korábban, és nem a gesztáírás közben szerezhettek meg. Gesztájának egész tartalma jelzi, hogy amely vidékek ismeretének birtokában volt, oda a honfoglaló hadakat el is vitte, viszont nagy óvatosságot tanúsított abban, hogy a tőle nem ismert országrészeket vagy teljesen kihagyta a történetből, vagy csak „versus...”, „usque ad ...” stb. kitételekkel, minden további részletezés nélkül küldött oda sereget. Inkább arról lehet tehát szó, hogy később akarta e hódítást gesztájába szerkeszteni, talán nem is Töyötöm fővezérségével, akit eredetileg Ménmarót leverésére szánt, de a 23. fejezetnek még más ügyekben és területen munkálkodó Töyötöm-jének az új ötlettől, a *Szombor* és *Zsombor* nevek azonosításától vezéreltetve változtatta meg szerepét, amely Erdélyt és a Gyulákat hozta képbe.

A Szombor- és a Zsombor-nemzetség azonosságát, illetőleg kapcsolatát egyes kutatók olyan történeti ténynek tartják, amely a Szomborok nyugatról Erdélybe költözését, valamint a Gyulák Töyötömtől való leszármazását bizonyítja. Ez a felfogás lényegében Anonymus Töyötöm-története egészének, illetőleg témánk szempontjából minden fontos részletének elfogadása. A Mester szellemes találmánya azonban a honfoglalási időkre vetített anakronizmuson túlmenően sem lehet helytálló. Az anonymusi ötlet magja, a nyugati Szomborok és a keleti Zsomborok azonosítása nem lehetséges, a két nemzetség között sem származási, sem névbeli kapcsolat nem tehető föl. Az oklevelekben később *Gyulaszombor*-ként előtűnő, Pest környéki nemzetség, l. 1297: „de genere *Gyulazumbur*” ezt a *Gyula*-val megtoldott nevet az erdélyi Zsomborokkal azonosítás következtében jószerével éppen Anonymustól kapta vagy az ő tekintélye révén szerezte, tehát a Magiszter korában még *Gyula*-előtag nélkül, csak *Szombor* néven szerepelt. A nemzetségnek *Gyula* nevezetű tagjairól nem is tudunk. A nemzetségnév kiejtése különben föltétlenül *sz*-es kezdetű volt, az egykori *z*-s jelölésmód kimondottan csak helyesírási sajátság, amely számos magyar névben betűfetisizmusként máig fönntmaradt (l. *Zala*, *Zagyva* stb.), ahogyan Anonymus helyesírási rendszerében is következetesen érvényesült, l. *Zeguholmu*, *Zogeua*, *Zalankamen* stb. A lényeges az, hogy az Anonymus-féle *Szombor* = *Zsombor* névazonosítás, és ennek megfelelően szakirodalmunkban is egynek vételük, valamint a belőlük alakított anonymusi személy nevének is hol *Zombor*-ként, hol *Zsombor*-ként feltett szerepeltetése nyelvi képtelenség. A két névnek még szlavisztikai alapon való etimológiai összefüggése is kérdéses, a magyarban azonban ezeknek a valószínűleg szláv eredetű jövevényneveknek az alaki hasonlóságon kívül semmi közük nincs egymáshoz: az *sz* és a *zs* különbsége alapvető fonológiai ellentét (ilyen lenne persze a *z* és a *zs* kettőssége is), az volt már az ómagyar korban is, P. mester kiejtésében is. Ezért a két nevet hominimaként ő sem foghatta föl, ami etimologizáló hajlamát és cselekedetét természetesen csöppet sem befolyásolta. A nevekben jelentkező fonológiai különbségnek egykori pontos érzékelését világosan jelzi, hogy a *Szombor* nemzetségnevet mindig *z*-vel, a *Zsombor*-t pedig mindig *s*-sel írták az oklevelek is. Anonymus viszont tudatosan írta a nemzetségnevek alapján csinált személynevet mindig *z*-vel, hogy tudós etimológiája számára elmossa a különbséget, és

bizonyítsa a nevek elképzelt azonosságát, amely persze nemcsak a nevekben, hanem a két nemzetség között sem állt fenn, ezek jószerével nem is tudtak egymásról, hacsak P. mester nem magyarázta be nekik is a „rokonságot”.

Mindebből következik, hogy semmi alapja nincs azoknak a vélekedéseknek, amelyek Zombor személyének és nevének történelmi jelentőséget tulajdonítanak. Anonymus gesztájának az említett nemzetségek neve alapján szőtt, *Zombor*-ként nevezett hőse Töyötömhöz és Harkához hasonlóan fiktív személy, aki nem élt a X. század közepe táján, nem volt Töyötöm leszármazottja, sem a Gyulák öse, és gyulaságának e rokonság alapján való feltevését sem támogatja semmi.

A harmadik e körbe vágó kérdéskomplexum az anonymusi *Zombor-Gyula*-testvérpár viszonya, illetőleg a Gyuláknak a *Töyötöm-Harka-Zombor*-féle családi leszármazáshoz kapcsolódása. Itt abból indulhatunk ki, hogy a *Gyula* nagyon ismert, használt személynév volt Erdély északnyugati területein. Főként a Borsa-, Csolt- és Zsombor-nemzetségek tagjai viselték előszeretettel. Néhány adat más-más személy neveként: a régi Doboka megyéből: 1265: *Jula*, 1307: *Gyula*, 1314: *Gyula*, Gyula helységből, 1315: *Jula*, 1336: *Jula*, Sumbur fia (!), Krasznából: 1213/1550: *Gyulam* acc., *Jula*; Kolozsból: 1295: *Gyvla*, 1315/1418: *Gywla* stb. Az adatok nagyobb része az erdélyi okleveles helyzet következtében ugyan P. mester ideje utáni, de teljesen nyilvánvaló, hogy e névdivatnak ugyanúgy voltak előzményei. Jelzik ezt a területnek a *Gyula* névből alakult helységnevei is: Dobokában: 1307: „Terra *Gyula*”, 1318: *Gyulatelke*; Közép-Szolnokban: 1470: *Gywlakutha*. A *Gyula* személy- és helyneveknek ez a területe lényegében egyezik azzal, amit a Magiszter Töyötöm hadjárata térségeként leírt, helyismeretét az ide való helynevek egész sorának gesztabeli szerepeltetése jelzi, igen pontos elhelyezéssel. Anonymusnak volt tehát elegendő alapja arra, hogy a Gyulák történetét éppen Töyötöm végső győzelmének leírásakor, közvetlenül az esküllői események után téve bontsa ki legrészletesebben, a *Zombor-Gyula* (2. *Gyula*) testvérpár ivadékainak felsorolásával és 3. *Gyula* sorsát is ecsetelje. Hogy a testvérpár létrejötté mennyire közvetlenül kötődik a helyi Zsombor-Gyula névviszonyokhoz, arra nagyon jellemző, hogy itt, a Zsomborok birtokolta területen, Doboka és Kolozs határain fekszik és feküdt nyilván Anonymus idején is *Zsombor* és *Gyula* helység, l. 1320: *Sumbur*, ma *Szászszombor*, *Jimborul Săsesc* és 1307: „Terra *Gyula*”, ma *Kolozsgyula*, *Giula*, egymás közelében, köztük csak iker-helység van, melynek neve nem más, mint *Esküllő*, gesztabeli első adata után l. 1320: *Kyuseskuleu* és *Esculeu maioris*, ma *Esküllő*, *Aşchileu*.

Ezekben az adottságokban jelen van a Magiszter névkombinációjának minden eleme, és nem is késlekedik vele, hogy ezeket messzemenően kihasználja a *Töyötöm-Harka-Zombor* és *Gyula* családi vonal megkomponálására, egyben hitelesítésére, ide hozva Töyötöm seregét, Zomborhoz testvérként kapcsolva Gyulát. Így lettek nála a Gyulák ennek a területnek a lakói. A terület, melyet képzelete szerint Töyötömék a Meszestől keletre birtokba vettek, még Észak-Erdélynek is csak egy kis részét teszik ki, de az esemény Anonymusnál tulajdonképpen Erdély elfoglalásává magasztosul, beteljesítve a Töyötöm által kitűzetett célt: „per gratiam ducis Arpad domini sui terram Ultrasiluanam sibi et suis posteris acquireret”.

A Magiszternek Töyötöm erdélyi honfoglalásáról szőtt meséje tetszetős, valóságghűnek ábrázolt kitalálmány, beleértve az egész eseménytörténetet éppen úgy, mint Töyötöm családfáját 2. Gyuláig bezárólag, de csak a Szent István-kori vagy azt valamivel megelőző eseményekig és személyekig, ahonnan kezdve értesültsége már kevésbé szorult saját kombinációs kiegészítésre, és a valóságtartalom szempontjából egyébként más források is megerősítik a Gyula-család személyi viszonyairól tőle mondottakat. Visszakövetkeztetései azonban itt is, mint legtöbbször saját korának reális tényein, adottságain alapulnak. Mindez természetesen

azt jelenti, hogy Töyötöm erdélyi foglalásának történetéből semmi érdemleges nem rajzolódik ki a Gyulák valóságos észak-erdélyiségének, valamint itteni gyulaságuknak a bizonyítási lehetőségeire sem. Nem is szólva ebbe a kérdéskörbe bevont Doboka és Bogát itteni gyulaságáról, akiknek ügyét nem tartom ide kapcsolhatónak, és nem is foglalkozom vele. Bár a Töyötöm-történet alapján úgy néz ki, hogy a Mester szinte semmit sem tudott a Gyulák korai előtörténetéről, és emiatt volt kénytelen kombinálni, azért az egész Töyötöm-hadjáratban benne lehet annak a feltehető hagyománynak a visszhangja is, hogy a magyarság zömmel nyugati irányból telepítette be Erdélyt. Azt is nehezen tudom elképzelni, hogy a Gyulákról – persze a ténylegesekről és nem előtörténetükről – annyira keveset tudott volna, hogy dél-erdélyi voltak, uralmuk teljesen kimaradt volna ismeretköréből, ennek a későbbi családfáról szóló konkrétumai is ellentmondanak. Csak azt tudom gondolni, hogy Almás-Kapus-Kis-Szamos vidéki jó ismertségéből fakadó származási ötlete, sőt arról valószínű meggyőződése vitte oda, hogy saját kombinációjának jobban higgyen, és ezt az erdélyi foglalás hátterébe illőnek találja. Hogy ennyire feltűnően nem vett tudomást a Gyulák dél-erdélyiségéről, abban még közrejátszhatott az a már érintett felfogása, hogy csak oda, azokra a területekre viszi el a korai magyar történet eseményeit és személyeit, amelyet maga jól ismer és földrajzilag jól le tudja írni. Márpedig Dél-Erdélyt, ellentétben a Meszes vidékével, aligha ismerte, ami persze azt sem jelenti, hogy például Fehérvárról sem volt semmi tudomása, mert nem említi Kolozsvárt vagy Kolozs-Monostort sem, a Kis-Szamos völgyében felfelé már láthatólag ide, a „szomszédba” sem merészkedett a leírásban.

A Töyötöm-történettel kapcsolatban csak még egy általánosabb megjegyzés. Valószínűnek tartom, hogy a Mester maga is hitt leleményeinek legalábbis egy részében, és meggyőződéssel iktatta be azokat forráshiányos ismeretanyagának minden alkalmas részébe. Korának kancellista mivoltából is adódó, személyes tapasztalatokból és a rendelkezésére álló írásbeliségből olyan tényanyag birtokában volt, amelyet történeti látásmódjának fejlettsége, kivételes képzelőereje, logikus gondolkodásmódja, összefüggések keresésében szinte korlátlan merészsége segítségével igen hathatósan, az olvasó számára meggyőző erővel tudott hasznosítani. Ebből következően is régóta vallom, hogy gesztájának úgyszólván egyetlen részletét sem lehet úgy vizsgálni, hogy ne vegyük a legapróbb mozzanatokig figyelembe szemléletének egészét, gondolat-, érzelmi és érdekvilágát, valamint korában egyedülálló, sajátos munkamódszerét.

III. A magyar népesség

1. Jó ideje tudományos közhelynek számít, hogy az *Erdély* név az *erdő-el* jelöletlen birtokos jelzős összetételből jött létre, s jelentése 'az erdőnek a túlsó része': benne az *erdő* az Alföld keleti peremét lezáró erdős-hegyes vidéket jelöli, a név szemléleti alapja tehát a tájra nyugat felől tekintés, történeti alapja pedig a magyarságnak Erdélybe nyugat felőli behatolása. Magával az etimonnal nincs is semmi hiba, ám a keletkezés kronológiája elmosódik mögötte, a szemléleti alap pedig egyszerűen ingatag. A kérdésnek ez utóbbi vonatkozásai ezért mindenképpen perújítást kívánnak.

Ebben az ügyben is jó volna az adatokból kiindulni, de ez nem is olyan egyszerű. Krónikáink ugyan számos esetben névvel utalnak e területre, és a *Terra Ultrasilvana*, *Terra transsilvana* stb. megnevezések mellett a magyar *Erdély* név különböző írásváltozatai: *Erdeelu*, *Erdelw*, *Erdeelew* stb. is többszörösen előkerülnek bennük, mégpedig már a honfoglalás-kori események leírásának kapcsán is. De hogy ezek a honfoglalás után jóval később leírt visszautalások, még ha maguk is írásbeli előzményekre is visszamehetnek, kronológiailag hitelesek lennének, hogy a név keletkezésének tényleges idejét jelölnék, az a filológiai szigorúság követelményei

alapján több mint kétséges. Így hát csak hiteles okleveleink és elbeszélő forrásaink megírásának ideje lehetnek támpontjaink. Eszerint a név első latin melléknévi adata: 1111: „Domnus Symon *Ultra silvanus*”, első latin főnévi adata: 1177/1337: „versus *Ultra Silvas*”. Az első hiteles kronológiájú magyar nyelvi adat Anonymus gesztájából való: „ad *Erdeuelu*”, de legtöbbször persze a Magiszter is *Terra Ultrasilvana*-t, néha *Ultra Silvas*-t ír. Teljesen bizonyos, hogy a latin nevek nem a scriptorok mesterséges találmányai, hanem a magyar név az elsődleges, a többi hazai latinra fordítás. A német *Siebenbürgen*, amellet, hogy az *Erdély*-nél jóval későbbi, tárgyunk szempontjából közömbös, a román *Ardeal* (első ismert adata szláv nyelvű okiratból, 1444-ből) pedig sima átvétel a magyarból.

Az *Erdély* úgynevezett helyzetviszonyító név: egy bizonyos térbeli szemlélet áll mögötte, benne pedig az a kérdés rejlik, hogy merről merrefelé nézve kapta megnevezését. Magyarázatának az az eleme, hogy nyugat felől néző szemlélet tükröződik benne, a modern tudományban nyilvánvalóan P. magiszterre megy vissza, aki Töyötömnek Dzsölő elleni hadjáratáról szólva számos esetben használ olyan kitételeket, amelyek egyrészt a Meszes vidéki erdős területre, másrészt az erdőn kelet felé átkelésre utalnak. A gesztában Töyötöm az Almás vizéhez „*silvan pertransiens*” érkezik, Dzsölő ellen „*ultra silvas versus orientem*” vonul stb. A Magiszternek efféle megjegyzései természetesen jóval későbbiek a név keletkezésénél, csak egy kis területre vonatkoznak, és az erdélyi foglalás leírásából szinte magától értetődően következnek, emiatt vallomásuk nem alkalmas arra, hogy belőle a név születésének a korára és körülményeire perdöntő bizonyítékul szolgálhatnának. Mindenesetre Anonymusnak a századelő magyar történeti nyelvtudományára gyakorolt hallatlan tekintélye semmiképpen nem zárhatja ki más lehetőségek keresésének igényét.

Meggondolandó az a körülmény, hogy a magyarság már a honfoglalás előtti évtizedekben ismerte és valószínűleg névvel is nevezte a Keleti-Kárpátokat és környező vidékeit. Erre jó lehetőséget adott, hogy őseinknek a honfoglalás előtti utolsó szállásterülete Etelköz volt, amely nézetem szerint közvetlenül a Kárpátok „alatt”, a Szeret-Prut folyásvidékén terült el, ahonnan nyugat felé, Erdély területére is portyázásuk, a hágókon, szorosokon át ideiglenes behatolásuk nemcsak feltételezhető, hanem alkalmasint valószínű is. Ez a terület megismerésére és elnevezésére adódó helyzeti-történelmi lehetőség egy nyelvi lehetőséggel is párosul. Mégpedig azzal, hogy az ómagyarban az *erdő*-nek – és a magyar szónak megfelelő hazai latin *silva*-nak is – nem volt annyira általános a jelentése, mint a későbbi és mai magyarban, hanem szűkebb, speciálisabb: a hatalmas kiterjedésű erdőséget, különösen pedig a nagy hegységeket beborító erdőt jelentette. Jelzővel ellátva ugyanerre a fogalomra szolgált a *havaserdő*, későbbi szinonimájaként pedig a *rengeteg* fejlődött ki. A kisebb kiterjedésű, folyóparti, alföldi erdőkre számos más, a népnyelvben jórészt máig megőrződött kifejezés szolgált: *berek*, *liget*, *eresztevény*, *csepely*, *pagony*, *gaz*, *kerek* stb. Nos, eleink kétségkívül a Keleti-Kárpátok vonulatában ismertek meg először erdős magas hegységet, amely természeti élmény névadás keletkezését különösen elősegítette, magától értetődően nemcsak a hegységre, hanem a környékére is kiterjedően. Így a Keleti-Kárpátok vonulata aligha kaphatott más nevet, mint az akkor még nagyon is egyeditő *Erdő* (a *Kárpátok* a magyarban sokkal újabb keletű művi név), a rajta túl nyugat felé eső terület pedig az *Erdő-el* lehetett. A név szemléleti alapja tehát éppen fordított, mint az Anonymusé: keletről nyugat felé irányuló nézőpont.

Érdekes, hogy e névadási lehetőségre éppen P. mesternél is találunk támasztékokat, persze nem kitalált meseszövéseiben, hanem a nála előforduló helynevekben, ahol ő tudvalevőleg rendkívüli biztossággal mozog, és nagy hitelességgel közöl. Az erdős magashegységeket rendszeresen jelöli a *silva* használatával: *siluam Igfon* (valószínűleg a Réz-hegység), „ad *siluam Matra*”, „*siluam magnam, qui nunc Uertus vocatur*” stb. Az Északkeleti-Kárpátok régi *Havaserdő* nevét is megtaláljuk a Magiszter gesztájában: „*ultra siluam Hóuos versus*

occidentem”. A Déli-Kárpátok *Havas* nevére, valamint az azon túli részek jelölésére vö. még *Havasalföld* < *Havasel-föld*.

Mindez annyit jelent, hogy a magyarság látókörébe Erdély már valamivel a honfoglalás előtt bekerülhetett, és semmi okunk nincs annak a feltevésnek az elhárítására, hogy ennek *Erdély* neve létrejöttével meglehetett a konkrét névadási eredménye is. Az elnevezés folyamatosan élhetett tovább, a magyarság egészének ezt a nevet nem föltétlenül kellett nyugati irányból még egyszer létrehoznia, s Erdély korai magyar lakossága már mint ismert elnevezést hozhatta erre a területre.

Erdély területe viszonylag jól meghatározható földrajzi egység, ezt tükrözteti egységes neve is. Az a vízválasztó, amely a Szamosok (Kis- és Nagy-Szamos) és a Maros vízgyűjtője között nagyjából nyugat-keleti irányban a régi Szaránd megyétől a Kárpátokig magasabb-alacsonyabb hegyekkel, dombokkal végighúzódik, lényegesebb földrajzi tagolódást nem jelent. Mégis ez a vízválasztó osztja nagyjából északi és déli részre, és ennek korai időktől kezdve megvoltak a nyelvi, település- és népességtörténeti velejárói, sőt politikai, gazdasági és művelődési kísérői is. Névadásbelileg azonban a két rész nem vált szét, és az *Észak-* és *Dél-Erdély* megnevezésnek nincs időben visszanyúló háttere, inkább a tudomány és a politika számára fenntartott művi névkettősségnek tekinthető. Erdély kisebb tájegységeinek korábbi-későbbi nevei e vonatkozásban nem jelentenek zavaró tényezőt, még a *Mezőség* is lényegében átnyúlik a vízválasztón. A szóban levő vízválasztót nemcsak azért emlegetem, mert a Székelyföld leszámításával meghatározza mostani témám területét, hanem főként a hozzá fűződő történeti és nyelvtörténeti problematika több vonatkozásban mindkét részre jellemző sajátosságai miatt.

2. A történeti nyelvföldrajz tanulságai szerint Erdély magyar lakosságának három nagy nyelvi-nyelvjárási csoportját lehet megkülönböztetni. A székelység mai lakóterületét nem számítva a másik két nagy nyelvi csoport között – nyilván nem véletlenül – lényegében ott húzódik az elválasztó sáv, ahol a fentebb emlegetett vízválasztó halad. A nyelvtörténeti vizsgálatok azt vallják, hogy ez a két csoport között nagyjából ma is meglevő nyelvi-nyelvjárási különbség igen régi keletű, alapjai jó valószínűséggel a magyarok erdélyi betelepülésének kezdetén lerakódtak, ami azt is jelenti, hogy a két nevezett területre egykor nyelvünk más-más változatát beszélő népi csoportok költöztek be. Talán mondanom sem kell, hogy e tekintetben nem gyökeres belső nyelvi különbségekről, megoszlásról van szó, hiszen a magyarságon belül – az egy csángóságnak a középkor végétől erősödő nyelvi differenciációján kívül – egész történelmünk folyamán nem alakultak ki számottevő nyelvi különbségek, sőt ez a viszonylagos egység a magyar nyelv fejlődése egyik legalapvetőbb vonásának minősíthető. Néhány jellegzetes, a nyelv erősen strukturált szektorába tartó jelenség azonban ezt az észak- és dél-erdélyi nyelvi különbséget mégis markánsan jellemzi. A kérdés nyelvészeti részletezésébe e helyütt természetesen nem bocsátkozhatom, elég azonban az „Erdélyi magyar nyelvatlasz” anyagát tüzetesen átvizsgálni ahhoz, hogy ezek a legtöbbször archaikus különbségek előtűnjenek. A nyelvjárástörténeti elemzés ezeknek a jelenségeknek mind fejlődési előzményeit, mind nyelvföldrajzi helyzetét messzibb múltba vissza tudja vezetni. Fontos azonban ehhez azt is hozzátennem, hogy a szóban levő jelenségek – éppen strukturáltságuknál fogva – a magyar nyelv belső rendszerének szerves tartozékai, nem arról van tehát szó, hogy észak- és dél-erdélyi viszonylatban jelentkező különbségeiket külön-külön érvényesülő idegen nyelvi hatások gerjesztették volna. A történeti nyelvföldrajz e problémakörében éppen erdélyi viszonylatban erősen számolni kell azzal, hogy a történelem viharai és a velük járó népességtörténeti események mind a két magyar nyelvi típusnak egykor sokkal összefüggőbb, „kitöltöttebb” területét a középkor vége óta egyre jobban kisebb-nagyobb részlegekre, több esetben nyelvi szigetekre szabdalták. Így a köztük egykor magyar nyelvű népességgel kitöltött

területekről ma már sokszor csak magyar nyelvi helynévi maradványok vallanak. De ez az erdélyi magyarság sorsa szempontjából fájdalmas nyelvi folyamat egyúttal az egyes magyar részlegek egymástól elszigetelésével nyelvi konzerváló erővé is vált, megkönnyítve a nyelvtörténeti visszakövetkeztetéseket.

Ha a szóban levő két erdélyi magyar nyelvi típusnak a helyzetét a magyarság többi nyelvi részlegéhez viszonyítva vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy egymás közötti különbségeiken túl közöttük újabb, igen figyelemre méltó eltérések merülnek föl. Az észak-erdélyi magyar népesség nyelvének strukturális sajátosságai szoros kapcsolatot mutatnak a bihari, szabolcsi, felső-tiszai magyarságéval, biztosan jelezvén Észak-Erdély magyarsága beköltözésének nyugat-északnyugat felől kelet-délkelet felé, a Körösök és a Szamos völgyein felfelé haladó irányát, illetőleg onnan eredő, tápláló népi-nyelvi forrását. Ugyanakkor a déli, nagyjából a Maros középső folyása körzetében, vízgyűjtő területén elhelyezkedő magyar népességnek a nyugati magyarság felé nem mutatható ki ilyen nyelvi háttérrel, mely az észak-erdélyi nyelvi összefüggések látszatra szinte magától értődő analógiájára a nyugati magyarság irányából a Maros, esetleg a Temes, Bega mentén felfelé húzódó erdélyi betelepülésről tanúskodhatnék. Már most meg kell jegyezni azonban, hogy a dél-alföldi, a Tisza és a Maros alsó folyása vidéki magyarság korai nyelvi állapotára, jellegére egyszerűen nincs módunk következtetni, mert azt nagyrészt elmosták e térségnek a középkorban lejátszódó település- és népességtörténeti mozzanatai, majd az eredeti állapotot véglegesen felcserélte a török hódoltság alatti pusztítás és az utána jövő új telepítési folyamat. Ez az ottani magyarságnak egykori sorsára, mind történeti nyelvföldrajzának kutatási lehetőségeire nézve sajnálatos körülmény természetesen nem zárja ki a középkor végéig nagy kiterjedésű és bő népességű Csanád megyei terület és Dél-Erdély magyarságának eredendő kapcsolatát, következésképpen legalábbis elvileg nyitva hagyja a dél-erdélyi magyarságnak nyugat-délnyugat felől való betelepülési lehetőségét. Minderre majd előadásom más fejezetében fogok visszatérni.

Mivel a dél-erdélyi magyarság Észak-Erdélyből való települését a nyelvi sajátosságok különbségei egyáltalán nem támasztják alá, más, kifejezetten nyelvi nyomok pedig, ha lettek volna is, eltűntek, a kérdésben a történeti nyelvföldrajz oldaláról csak annyit lehet viszonylag határozottabban mondani, hogy e magyar népesség – ellentétben az észak-erdélyivel – az egész magyarság nyelvéhez viszonyítva legalábbis a középkor végétől sajátos, különálló magyar nyelvi-népi részleget képvisel. És ha e nyelvi helyzetet még korábbi időkre akarnánk visszavezetni, aminek természetesen adottak a nyelvfejlődésbeli lehetőségei, akkor a nagyon korai Árpád-korra, Dél-Erdély történelmi helyzetét tekintve a Gyulák korára akár egy külön, önálló magyar törzs nyelviségének körvonalai is kirajzolódhatnak.

Mindezek természetesen csak egy sajátos önállóságot mutató nyelvi helyzetből való visszakövetkeztetési lehetőségek, de a történeti nyelvföldrajz magától értetődően nem tud választ adni a dél-erdélyi magyar nyelvi típust beszélő népesség legkorábbi megtelepedési idejére. Arra nézve azonban már többet tud mondani, hogy e nyelvi típus életének miként alakult a belső dinamizmusa, ebben is elsősorban területi mozgásának jellege, iránya, és ezzel összefüggésben időben előre haladva nyújthat bizonyos kronológiai támpontokat is.

Azt mindenesetre általánosságban bizonyossággal lehet állítani, hogy a dél-erdélyi magyar nyelvi típus belső kohéziós erejét, fő strukturális sajátosságain nyugvó viszonylagos egységét egész története folyamán huzamosan, lényegében egészen máig tartani tudta, már a kezdetekben sem teljes, összefüggő területisége és ennek később még inkább megbomlása ellenére is. Ez annyit jelent, hogy azonos, egységes sajátosságait fokozatos területi kiterjedése során elhatolási irányainak legszélsőbb pontjaira, nyelvi szigetszerű részlegeire is lényegében változatlan alapminőségben eljuttatta.

E nyelvtípus terjedésének feltehetően egy gócból kiinduló irányai arra mutatnak, hogy eredeti, központi területe a Maros középső, a Küküllő alsó-középső és részben az Aranyos alsó folyásának környéke, völgyei lehettek. Kb. ez az a terület, amelynek magyarságát a legkorábbi régészeti leletek is tanúsítják. Itt megint az egykori Gyulák uralmi területére lehet visszautalni, hiszen e tájnak miként földrajzilag, úgy nyelvileg is minden bizonnyal Fehérvár volt a központja. E központból hatolt el fokozatosan, de jórészt még az Árpád-korban a nyelvi típus délnyugat felé a hunyadi medencébe, déli-délkeleti irányban az Olt két nagy kanyarulata tájáig, részben az Olt fogarasi völgyébe, továbbá kelet felé a mai Székelyföld nyugati-északnyugati területeire fölfelé a Küküllő mentén és a Nyárad alsó völgyébe, a Maros mentén ki a Keleti-Kárpátok aláig, északnyugaton a régi Torda és Kolozs megye keleti nyúlványaiig. Ez a magyar népi-nyelvi terjeszkedés természetesen nem jelenti azt, hogy a dél-erdélyi magyarság korábban mindenütt ki is töltötte a jelzett területeket, már csak azért sem, mert a legtöbb vidéken kisebb-nagyobb szláv nyelvi szubsztrátumra települt rá. Így a magyar népesség az általa megült területek egy részén nagyobb tömböket is kialakított, másutt, főként a szélek irányában inkább csak települési foltokat hozott létre.

Az egykori magyar tömböknek és részben máig fennmaradt nyelvi szigeteknek a Maros középső-Küküllő alsó folyása körüli góchoz való nyelvi viszonya, illetőleg a széttelepülési területek nyelvi helyzete sok mindent elárul a terjedés intenzitásáról, a nyelvi típust beszélő magyarság arányairól és népi erejéről, nemkülönben a terjeszkedés kronológiájáról. A történeti nyelvföldrajz tanulságai szerint bizonyos például, hogy a Hunyadi-medencébe beköltöző magyarság nem volt kis létszámú, és viszonylag hamar elérte e területet. Ugyancsak bizonyos, hogy a királyföldi szászság betelepülése már ott érte és Fehérvár környéki nyelvi góctól jórészt el is vágta a Nagy-Küküllőtől délre levő magyar foltokat. Bizonyos továbbá, hogy a telegdiszéki és a marosszéki székelyek betelepülése már a régi Udvarhely és Maros-Torda nyugati részén keskenyebb-szélesebb sávban nem székely. hanem korábban oda érkezett, dél-erdélyi magyar nyelvi típust beszélő lakosságra épült rá, sőt e magyar lakosság létszáma az alsó Nyáradmentén és Székely-(Maros-)Vásárhely tágabb környékén oly nagy számú volt, hogy itt a székelység a maga nyelvi típusát nem is tudta érvényre juttatni, és ez a nyelvi állapot mindmáig fennmaradt. A Vásárhely környékén a Maroson áthatoló székely betelepülés, majd a Beszterce vidékéről délre hatolt szászság már jelentékeny számú dél-erdélyi magyar nyelvi részleget vágott el eredendő góctól a Maros mentén Régentől fölfelé Lövér, Vécs, Disznajó, Magyaró stb. vidékén. A kelet-tordai és -kolozsi területen a dél-erdélyi magyarság nyelvi jelenségei erősen keveredtek az észak-erdélyi magyar népesség szintén kelet felé terjeszkedő részlegeivel, tanúsítva e kétféle nyelvi típusú erdélyi magyarság Kárpátok irányába haladásának körülbelül azonos idejét.

A szászsággal és a székelységgel kapcsolatos eme települési mozzanatok arra mutathatnak, hogy a dél-erdélyi magyarság területi szétágazása a XIII. század eleje-közepe előtt már elérhette lényegileg végső kiterjedését. Mindez azt is jelenti, hogy a dél-erdélyi magyar nyelvi típus lokális helyzete nagyjából fedi az egykor hatalmas kiterjedésű Fehér megye területét, és a megyének azok a jórészt kelet-délkelet felé kinyúló középkori maradványai, amelyek még jó ideig a királyi vármegye tartozékai voltak, egyúttal a dél-erdélyi magyarság szállásterületének egy-egy foltjaként, rezervátumaként is értelmezendők. Ugyanakkor a hajdan nagy Fehér megyéből kivált Torda, Küküllő és Hunyad megyéket anyamegyéjükkel együtt mint a dél-erdélyi királyi megyék tömbjét – a fehérvári ispán/vajda korábbi, még egész Erdélyre ki nem terjedő uralmi területét – a magyar nyelvű népesség részbeni területi töredezettsége, szórtsága ellenére is, többek között éppen nyelvileg szorosan összetartozó volta is összefogta.

Későbbi időre vonatkozó jelzése ugyan a dél-erdélyi magyar nyelv helyzeti energiájának, de a mondottakkal kapcsolatban érdemes utalni rá, hogy az Aranyos alsó folyásának vidékére a XIII. század második felében beköltözött székelység saját nyelvének jellemző vonásait igen hamar elvesztve szinte nyomtalanul felszívódott e terület dél-erdélyi magyar nyelvi típusú szubsztrátumába. Ennek a tetemes létszámú magyar nyelvi tömbnek a központi részein is a megcsökkenése, széttöredezése viszont már késő középkori kezdetű.

A korai dél-erdélyi magyar nyelvnek a saját, jellegzetes típusú nyelviségén kívül volt még egy másik magyar nyelvű részlege: az egykor Fehérvár tágabb körzetében, több csoportban elhelyezkedő székelység, lényegében a háromszéki medence oda még át nem települt székely ősei. Ennek a nyilván számottevő nagyságú magyar népcsoportnak az ügyére más vonatkozásban alább még visszatérek. Most csak annyit jegyzek meg, hogy vizsgált területünkön való elhelyezkedésüket a helynevek (*Sebes, Orbó, Kézdi*) viszonylag jól meghatározzák, e tájat elhagyásuk, pontosabban nyilván szervezett áttelepítésük ideje is kb. adott a szászság megjelenésével, hogy azonban a Maros vízgyűjtőjének középső körzetébe mikor és miként kerülhettek, az már homályosabb kérdés, későbbi mondanivalóm tartozéka. Mindenesetre ha a dél-erdélyi területre általánosan jellemző magyar nyelvi típus nyelvföldrajzi helyzetét vizsgáljuk, az ettől lényegesebben eltérő magyar nyelvi típust beszélő székelységet ebben az összefüggésben sem hagyhatjuk említés nélkül, sem a dél-erdélyi nyelvi típus közé ékelődő területisége, sem a dél-erdélyi magyarság számát az Árpád-kor jó részében gyarapító jelenléte tekintetében, sem pedig úgy, mint a dél-erdélyi magyar nyelven belüli kölcsönhatásoknak még a későbbi Székelyföldön területileg kívül eső, igen korai és fontos tényezőjét.

3. Dél-Erdély korai magyar nyelvföldrajzi képét nagyon jól egészíti ki az az ismeretanyag, amelyet a terület magyar helynévanyaga szolgáltat. Azt a helynévi szubsztrátumot, amelyet elsősorban a terület szláv eredetű névanyaga tartalmaz, az eddigi kutatások jórészt etimológiailag és kronológiailag is tisztázták, ezért az ide vágó eredményeket ismertetni fölösleges volna, de amellett, hogy szétfeszítené tárgyunk kereteit, nem is adna jelentékeny többletet a terület magyarság-történeti ismereteihez. Ezért erre az összehasonlító problémakörre csak ott utalok, ahol ez a magyar helynévanyag szempontjából föltétlenül szükségesnek látszik. A magyar nyelvi eredetű helynevek fontosabb kérdéseinek számbavétele a korai szláv nyelvi névanyaghoz való viszonyítás nélkül, önmagában is sokat mondhat még a számbeli nagyságrendet: az előfordulás sűrűségét tekintve is, de az egyes helynévi kategóriáknak bőven vannak a magyaron belül is meghatározó jelentőségű, értékelhető vallomású tulajdonságai.

A terület víznevei tanúságtételének elsőrendű fontosságát e helynévi kategória alapvető tulajdonságai határozzák meg. A víznevek – az egészen jelentéktelen, legfőljebb egy helységet érintő „helyi” patakok kivételével – nyelvszociológiai és névadás-lélektani okokból általában biztosan mutatnak vissza régi időkre, időtállóak, alakulásukat nem befolyásolják művelődés- és birtoklástörténeti változások. Amennyiben víznév és mellette fekvő település neve alakilag egyezik, márpedig ez nagyon gyakori, jellemző jelenség, szinte abszolút biztonsággal mondhatóan a víznév az eredetibb keletkezésű. A témánk szempontjából legfontosabb vidékeken – néhány nagyobb folyón (Maros, Küküllő, Aranyos) kivételével – jórészt az e tulajdonságokkal bíró közepes, valamint nem túl kicsi patakok kerülnek elénk.

Dél-Erdély központi területén, lényegében a szűkebb Fehér (Alsó-Fehér) megyében vagy annak határát torkolatukkal érintően a következő magyar eredetű víznevekkel kell számolnunk, első adataikkal elősorolva őket: a Maros folyásával északnyugatról délkelet felé haladva: a Maros jobb parti mellékvizei, 1318: *Kopus* (helységnévben), 1330: *Ludas* (helységnévben), 1270 k.: *Aranyos*, 1299/1789: *Chakou, Lapad*, 1303/1400: *Gyog*, 1299/1570: *Gald, Vayosd*, 1265/1421: *Poklos*; ezek mellékvizei, amelyek azonban szintén a tágabb Maros-völgy

tartozékai: 1299/XIV. sz.: *Rakws*, 1377: *Tarkwpataka*, *Gywlapataka*, 1299/1395: *Zarazorbov*, 1282/1285: *Tulpataka*, *Bikpotaka*, 1337: *Chaklya*, 1238/1301: *Sard*; – a Maros balparti mellékvizei: 1339/1448: *Ozd*, 1177/1337: *Cuculiensis castr*i (várnévben), 1252/1271: *Kykullu*, 1301: *Demeterpotoka* (helységnévben), 1332-6: *Sospotak*, 1224: *Sebes* (helységnévben), 1341: *Sebes*, 1310: *Arkus*; ezek mellékvizei: 1320: *Chergeud*, 1313: *Zekes*, 1324: *Jacabpataka*, 1313: *Zynpotoka*. Dél-Erdély földrajzi és minden bizonnyal történelmi értelemben vett központjában ez a Maros tágabb vízkörzetéhez – a Székelyföld magától értetődő kivételével – viszonyított jelentékeny számú magyar névanyag mindenképpen feltűnő. Igaz, hogy e víznevek nagy része csak XIII-XIV. századi adatokból idézhető, de ez az erdélyi okleveles anyag ismert sajátosságaiból fakad, jó részüknek a keletkezése ennél nyilvánvalóan régebbi, persze kronológiailag közelebről meghatározhatatlanul. E vízneveknek nem csupán a száma, hanem földrajzi koncentrálttsága is az itteni lakosságnak korai és intenzív magyar nyelvi névadási tevékenységéről tesz tanúságot.

A középső Maros-völgyből terjeszkedő magyarság szállásterületein még két helyen mondható számottevőnek a magyar eredetű víznevek jelenléte. A régi Küküllő megye területén főként a Kis-Küküllő vízgyűjtőjében fordulnak elő: 1324/1349: *Egresthw* (helységnévben), 1272: *Hagmas* (helységnévben), de vö. *Hagmasfew* is, 1278: *Dumbo potaka*, 1177/1337: *Sossed*; a Nagy-Küküllőbe ömlik: 1322/1370: *Huzywazou* (helységnévben). Vö. még a megye délnyugati sarkát súroló *Kézd*-et: 1309: *Kyzd*. A régi Hunyad megyében érdekes módon nem a medence Marostól délre eső, tágabb részén, hanem a Marosba nyíló északi völgyekben sorakoznak e nevek: 1407: *Homrod* (helységnévben), vö. még 1299/1571: *Homrodfew*, 1290/1320: *Gyog*, 1292: *Fenes* (helynévben), de 1520: „rivulum *Fenes* vocatur” is, 1350: „aqua *Nogzad*”; a balparton csak 1302/1325: *Egrug*, de lásd egyidejű adatban mellékvizét is: *Almas*. Természetesen ezek a víznevek is mindkét térségben jelentékeny számú korai magyarság jelenlétét jelzik.

A magyar eredetű víznevek között fentebb nem véletlenül soroltam föl a *Küküllő*-k nevét. Rövid egyesült szakaszával Fehérvár fölött a Marosba folyó két, egyenként kb. 120-140 km hosszú, jelentékeny nagyságú víz csak torkolatánál vagy legalsó szakaszánál kaphatott azonos nevet azon a területen, amely közvetlenül a középső Maros-völgynek magyar eredetű víznevekben bővelkedő szakaszához tartozik. A *Küküllő* magyar nyelvi keletkezése természetesen nem emiatt vehető nagyon valószínűnek, hanem más okokból. A név szellemes török etimonja, mely magát sorozatos kritikák ellenében máig makacsul tartja, több szempontból is erősen kétséges. Mindenekelőtt egyszerűen nem lehet csak úgy, minden további figyelembevétel nélkül számításon kívül hagyni, hogy a magyar nyelvterület különböző részein hat *Küküllő* nevű hely mutatható ki, és ezek etimonja, tekintve a testes névalakot, semmiképpen nem választhatók el egymástól, az pedig, hogy ezek mind török eredetűek lennének, amikor egyébként biztosan török nyelvi eredetre visszamenő helynév nincs a Kárpát-medencében, sőt többé-kevésbé kétes is alig, valóságos névtani csoda volna. A folyók román *Tîrnava* neve nem bizonyítéka a török etimonnak, tudniillik sima átvétele a szláv *turnъ* ’tövis’ származékából alakult szláv folyónévnek, amely persze lehet, hogy keletkezési idejét tekintve megelőzte a magyar folyónév létrejöttét, de viszonyukban legfőljebb többé-kevésbé párhuzamos szemlélet tehető föl. Továbbá a név szabályos magyar igenévi struktúrát mutat, és akár *kék* szavunk eredetibb *kök* változatának, akár *kökény* szavunknak igei származékából magyarázható, vö. a *Kéklő*, *Nyárló* stb. helyneveket is.

A *Küküllő* folyónév etimonja két szempontból is igen fontos a terület népességtörténete szempontjából. Egyfelől kiiktatja a legfontosabb névtani alapját annak a más oldalról sem támogatható következtetésnek, hogy e területen a honfoglalás előtti időkben török nyelvű népesség élt volna, melyet azonosítottak már a bolgár uralom bolgár török népével, avarokkal,

székelyekkel, sőt török nyelvű magyarokkal is, persze minden szilárdabb fogódzó nélkül. A *Küküllő* neve keletkezésének magától értetődően semmi köze nincs a Gyulák családjában előforduló török etimonú személynévekhez. Másfelől a kérdés pozitív oldalát nézve nagy jelentősége van annak, hogy a Maros mellett a terület második legnagyobb folyójának a magyarság adott nevet. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy e központi térségben torkollik a Marosba a magyar nevű *Aranyos*, és csak kissé följebb, de még Fehér megye északnyugati határához közel fut a Marosba a szintén magyar eredetű *Nyárad*, akkor azt mondhatjuk, hogy a beláthatatlanul régi időkben, ismeretlen nyelvből származó *Maros*-on és a homályos eredetű, már különben is inkább a hegyvidéket uraló *Ompoly*-on kívül a terület számottevő folyóinak a neve a magyarból származik. Mivel a terület többi víznevéhez képest nagyságrenddel jelentékenyebb méretű folyókról van szó, ez a tény a Maros folyásának itt összpontosuló széles völgyszakaszán a magyar nyelvnek nemcsak korai, hanem erősen meghatározó szerepét erős történeti toponímiai értékkel bizonyítja.

Ami a szóban levő terület településneveit illeti, már csak nagy számuk miatt sem bocsátkozhatom bele tüzetes számbavételükbe, és persze sokuk nem is adna különösebb támpontot témánkhoz. Bár első írásbeli előfordulásuknak itt is van bizonyos tájékoztató értékük, a legkorábbi települési réteg felidézésében inkább jellegük, típusuk nyújthat eligazítást. Természetesen a helységnév-típusokkal is óvatosan kell bánni, mert a legtöbbnek megvan ugyan a maga, bizonyos időszakokhoz köthető kronológiai értéke, indulásuk kezdetét a hiteles oklevelekben előforduló nagyon korai magyar helységneveknek a véges száma és területileg nem egyenletes elosztása bizonytalanítja el, lezáródásukat vagy legalábbis erősen megcsökkenő divatjukat pedig az analógia újratemtő hatása teszi nehezen meghatározhatóvá.

Dél-Erdély területén egy alább még érintendő kivételt nem tekintve mindenfontosabb Árpád-kori magyar helynévtípus megtalálható, nemegy közülük igen bőséges példatárral. Közülük is csak néhány meghatározóbbra fogok konkrétan is utalni, és elsősorban itt is a dél-erdélyi magyarságnak különösen fontos területeire figyelmet fordítani.

A személynéveknek pusztá alakban, képző nélkül helynévvé válása a magyar helynévadásnak valószínűleg a legrégebbi, még a honfoglalás előttről származó típusa. Jó korhatározó szerepe mellett nagy értéke, hogy az idegen etimonú személynéveken is biztos magyar névadási aktust jelez; némi nehézséget jelent viszont, hogy a személynévi és a helynévi minőség egymáshoz való viszonya nem mindig állapítható meg, benne számos más kategória (pl. a foglalkozásnevek, népnévek stb.) is kereszteződik, illetőleg beleolvad, ezért a típus egzakt körét nem lehet jól meghatározni. Fehér megye szűkebb területén jórészt a Maros folyása mentén vagy ahhoz közel a következő, pusztá személynévekből lett helységnevek vagy azok előzményei fordulnak elő a XIV. század végéig záró adatolhatósággal (első adatokat itt és a következőkben csak a XIII. századból közlök): *Radnót/Iernut*, 1300: *Renolth*; *Dég/Deag*; *Acintos/Ařintis*; *Gezse/Gheja*; *Nándor/Nandru*; *Sülye/Şilea*; *Forró/Brenndorf/Fărău*, 1299/1392: *Forro*; *Miriszló/Mirăslău*, 1219/1276: *Myrisloy*; *Enyed/Strassburg/Ajud*, 1293/1301: *Enud*; *Béld/Beldendorf/Beldiu*, 1219/1550: *Belud*; *Elekes/Eckendorf/Alecuş*; *Bece/Beţa*, 1272 > 1413: *Beche*; *Csanád/Scholten/Cenade*; *Kereknök* (ma *Oláh-Bogát*)/*Bogatul Romîn*, 1296: *Kerecnuk*; *Vinc* (*Középvinc*, ma *Mihálcfalva*)/*Mihalţ*; *Borbánd/Bărăbanţ*, 1299/1580 u.: *Borbanth*; *Csatár*, elpusztult, Fehérvártól délre volt), 1299/1573: *Chiatar*; *Csüged/Ciugud*; *Dálya/Dallendorf/Daia Romînă*; *Vinc* (*Alvinc*)/*Unter-Wintz/Vinţul de Jos*, [1205-35]: *Wynch Inferiori*; *Akmár/Acmar*, 1276: *Ochmar* [V: *Othmar*]; *Bencenc/Binţinţi*; *Gyalmár/Gielmar*, 1291/1320: *Galmar*. – A régi Torda megyében, csak a Maros-völgy Kapus- és Ludas-mellékvölgyeiben, valamint az Aranyos alsó völgyében: *Iklánd/Iceland*; *Dátos/Dateş*, 1263: *Datus*; *Bogát/Bogata*; *Szakál/Săcal*; *Tetrich* (ma *Detrethem*)/*Tritiu*; *Koppán/Copăceni*, 1285/1436: *Coppam* [V: *Coppan*]; *Szind/Sănduleşti*, 1288: *Scinth*; *Torda/Thorendorf/Turda*, 1197: *Thorda*;

Lóna/Luna, 1270: *Lona*; *Kocsárd* (Székelykocsárd)/*Cucerdea*, 1291: *Kuchard*; *Bágyon/Bagin*, 1291: *Bagum*; *Füged/Fugud*; *Vinc* (Felvinc)/*Ober-Wintz/Vințul de Sus*, 1219/1276: *Wynchy*; *Décse/Decea*. – A régi Küküllő (Kis-Küküllő) megyében: a Maros-völgyben: *Bua* elpusztult, Nyárádtő határában volt; *Besenyő/Beșinău*; *Csapó/Cipău*; a Kis-Küküllő völgyében: *Pipe/Pipea*; *Kund/Kunden/Cund*; *Bernád/Bernadea*; *Bachnya/Bachnen/Bahnea*, 1291: *Bahna*; *Dányán/Dengel/Daia*; *Bogács/Bogesdorf/Bogaciu*; *Bajom/Bunnesdorf/Bojan*; *Fajsz/Füßsen/Feisa*; *Bénye/Bendorf/Biia*; *Bua* elpusztult, Bényébe olvadt; a Nagyküküllő völgyében: *Ernye/Ernea*. – Hunyad megye Maros-völgyi részén: *Törek*, elpusztult, Algyógytól nyugatra feküdt; *Rápol/Rapoltul Mare*; *Arany/Uroi*; *Barcsa/Bircea Mare*; *Déva/Deva*, 1269/1270: *Deva*; *Nándor/Nandru*; *Ilye/Ilia*, 1266: *Helya*.

Rendkívül régi, de időben eléggé elhúzódó keletkezésű magyar helynévtípus a *-d* képzős nevek csoportja. Előnye, hogy amely néven megjelenik e képző, annak többnyire már a keletkezése is, de legalább a továbbalakulása magyar ajkakon történt, következésképpen a magyarság jelenlétére biztosan mutat. Hátránya, hogy a személynévi eredetű helyneveken nem mindig lehet megkülönböztetni a *-d* személynév- vagy helynévképző funkcióját, ez azonban a helynév kronológiai értékét nem befolyásolja, sőt növeli, mert ilyen esetekben e típus az előbb tárgyalt, pusztá személynévi kategóriával érintkezik. A régi Fehér megye területén, a Maros völgyében és közelében: *Ózd/Ozd*; *Kincsed(újvár)/Uioara*, 1296: *Kunchedoyuar*; *Lapád* (Oláhlapád)/*Lopadea Veche*, 1299/XIV. sz.: *Lapaad*; *Csombord/Ciumburd*, 1220-/1550: *Chumburd*; *Lapád* (Magyarlapád)/*Lopadea Nouă*, 1177/1337: *Lapaad*; *Fugad/Ciuguzel*; *Tinód*, elpusztult, 1274>1340: *Tynod*; *Szokmánd* (ma *Vadverem*)/*Odverem*, 1272>1413: *Zwkmánd*; *Bocsárd* (ma *Búzásbocsárd*)/*Bucerdea Grînoasă*; *Kapud/Căpuđ*, 1264: *Capud*, *Gáld/Galda de Jos*, 1280/1453: *Gald*; *Bocsárd* (ma *Borosbocsárd*)/*Bucerdea Vînoasă*, 1268/1301: *Buchad*; *Vajasd/Oiejdea*, 1238/1296-1301: *Woyasd*; *Gyomord* (ma *Marosszent-imre*)/*Sîntimbru*, 1290/1300: *Gyvmurd*; *Sárd/Sard*, 1238/1296-1301: *Sard*; *Csergőd/Cergăul Mare*; *Buzd/Bussd/Boz*, [1290-95]: *Buzd*. – A régi Torda megyében, az Aranyos völgyében: *Peterd/Petridul Mare*, 1297: *Peturd*; *Kövend/Chiendu*, 1291: *Kuend*; *Görgöd*, elpusztult, Gerendkeresztúr mellett feküdt, 1289: *Gurgud*. – A régi Küküllő (Kis-Küküllő) megyében: a Kis-Küküllő völgyében: *Istvánd*, elpusztult, Cikmántortól északra feküdt; *Domáld/Dumbrăveni*, *Leppend/Lepindea*; *Pánád/Pănade*, 1290 > 1413: *Panad*; *Iklód/Iclod*; a Nagy-Küküllő völgyében: *Sárd/Șoard*; *Sarold*, elpusztult, Bún mellett feküdt; *Egerd* (ma *Kisgalgóc*)/*Glogoveț*, [1295-99]: *Egurd*. – A régi Hunyad megye Maros-völgyi részén: *Homoród/Homorod*; *Lozsád/Jeledinți*; *Kéménd/Chimindia*; *Hunyad/Hunedoara*, 1265: *Hungnod*; *Rákosd/Racăștia*.

Van területünkön néhány erősen archaikus jellegű helynévtípus, amellyel viszonylag ritkább előfordulása miatt a helynévtipológia nemigen szokott külön foglalkozni. Ezek ritkaságuk ellenére kronológiailag igen értékes információkat tartalmaznak, bemutatásukra föltétlenül szükség van. Ide tartoznak a következők: A *-gy* képzős helynevekben a formánselem sem a *-d* palatális változata, hanem attól független, ősi eredetű képzőmorféma, a *-d*-vel csak története folyamán került depalatális-palatális korrelációba. Területünkön két *Gyógy* van: Fehérben: *Gyógy* (ma *Diód*)/*Stremț*, 1264: *Gyog*; Hunyadban, közvetlenül Fehér szélén, a Maros-völgyben; *Gyógy* (Algyógy)/*Geoagiu*, 1291/1320: *Gyog*; Fehérben még: *Somogy*, elpusztult, Nagylak határában feküdt, 1332: *Sumugy*. Hunyadban még, de csupán víznévben: *Egregy*, 1302/1325: *Egrug*. Küküllőben: *Kórógy* (ma *Kóród*)/*Coroiu*, 1369: *Korough*; ez a képző rejlik még ugyanitt a *Somogyom*-ban (l. még alább is). Érdekes még figyelni a szászföldi, Olt menti *Halmágy/Hălmeag*, 1211: *Almage* (gen.) helység nevére. – Az *-aj/-ej* helynévképző az *-i* előzménye, de annak megkövült, archaikus változata: Fehérben: *Kincsej* (ma *Kincses*, régebbi *Kincsi*)/*Chinciș*, 1268/1291: *Kunchey*; *Tátaj* (ma *Táté*)/*Totoiu*, 1332-6: *Thathey*; *Bervej* (ma *Berve*)/*Blutroth/Berghim*, 1348/1352: *Berveg*; *Bakaj* (ma *Bakajalfalu*)/*Bocksdorf/Băcăinți*,

1278: *Bakay*. Tordában: *Uraj/Oroiul Săcuiesc*, 1367: *Vray*. – Az *-n* (> *-m*) helynévképző nagyon korai és különösen hamar elavult: Fehérben: *Háporton/Hopîrta*, [1177]/1337: *Parpurcum* [V: *Harpurtun*], 1317: *Haperthon*; *Herén*, elpusztult, Asszonynépe szomszédságában feküdt, [1177]/1337: *Heren*. – Végül a *-d*-vel alakult két archaikus képzőbokr, a *-da/-de* és a *-di*: Fehérben: *Várda* (ma *Alsóvárada*)/*Oarda de Jos*, [1290-95]: *Warda*; *Fahudi*, elpusztult, Nagylak határában volt, 1296: *Foludy*.

A vizsgált területek Árpád-kori magyar nyelvi eredetű helységnév-anyaga természetesen jóval nagyobb annál, mint amit a bemutatott néhány archaikus jellegű névtípus magában felölél. Sőt korhatároló jellegű, legalább a kései Árpád-korra már bizonyosan jellemző további névtípusokról is számot lehetne még adni, ilyen például az *-i* képzős helységnevek csoportja, amely mindegyik szóba hozott vidéken számos példában jelentkezik, de a keletkezési idejüket morfológiai vagy szemantikai sajátágaikkal nem vagy alig jelző, biztosan magyar eredetű helynevek egész sorát is ugyanonnan be lehetne még mutatni, melyek nagy része Árpád-kori magyar népesség igen intenzív névadási gyakorlatának eredményei.

A felhozott típusok névanyaga persze adott példáiban is önmagáért beszél, területi és időbeli viszonyokra nézve egyaránt. Hogy e legkorábbi típusoknak a sűrűségi hányadosa milyen nagy, azt jelezheti, hogy nem parttalan, hanem nagyonis körülhatárolható térségekre jellemző, hiszen példái végig a Maros folyásvidékén és az oda torkolló alacsony völgyekben sorakoznak, jórészt a Küküllők és az Aranyos alsó-középső folyásszakaszai felé tágítva ezt a hosszan elnyúló területet. Ebben a térségben az összes – a felhozott példákon jóval túlmutató – mennyiségű magyar eredetű helységnévanyag messze felülmúlja a más (szláv, ismeretlen) nyelvből származó helységnevek számbeli arányát. Hogy ez a tény milyen nagyságrendű és töménységű magyar nyelvi-etnikai népességet takar, illetőleg mennyire uralta e területeket, az a példaanyag román és német nyelvi megfelelőiből is kiviláglik: a magyarság igen nagy részben már a saját, „kész” helységneveit adta át mind a románoknak, mind a németeknek, s kb. ugyanez az arány áll fent a kérdéses vidékek itt nem tárgyalt helynévanyagával kapcsolatban is. Igaz, hogy ez a nyelvi-névi viszony jórészt már csak a XIII. századtól kezdve írott forrásokbeli tanúságtétel, de mindenképpen jelzi, hogy milyen volt e területek névi helyzete, beleértve ebbe a helységneveken túl az előzőleg tárgyalt vízneveket is, a XIII. századot megelőző időkben.

Ami az archaikus jellegű helységneveknek a korhatározását még közelebből illeti, e nevek pontos feleletet persze nemigen tudnak adni a „mikortól?” kérdésre; az azonban bizonyos, hogy legnagyobb részük a XI-XII. század folyamán már élt, s feltehető, hogy Fehérvár térségében a Gyulák uralmának legalábbis a végén már meglehetősen közülük jópár. E ponton visszautalnék a Gyula-család két tagjának, 3. Gyula fiainak a nevéből keletkezett, pusztaszemélynevekből lett helyneveknek, a két *Bojá*-nak, valamint *Bonyhá*-nak az ügyére, amely helynevek konkrétan is tanúsítják, hogy a X. és a XI. század fordulója körül már a Küküllők mellett is voltak/keletkeztek magyar eredetű helynevek.

A helynévanyag tehát egyértelműen jelzi, hogy a Maros völgyének széles és igen hosszú sávjában, a hunyadi medence folyómenti völgyeitől fölfelé egészen a régi Torda megye keleti széléig e területre már a korai Árpád-korban viszonylag nagy létszámú magyarok költözött be, települt ott meg és gyarapodott, terjeszkedett leginkább kelet-délkelet felé, a Maros völgyén kívül elsősorban és legkorábban a Küküllők irányában. A legarchaikusabb helységnévanyag elhelyezkedése eléggé jól mutatja, hogy a terjedési irány sugarai – amennyire ezt a földrajzi-természeti viszonyok engedték – Fehérvár körzetéből irányult szét. Az a sűrű és egybetartozó magyar települési szerkezet, amely a magyar helynévanyag alapján az említett területeken kirajzolódik, arra mutat, hogy a magyar nyelvű lakosság Dél-Erdélynek a szóban levő területét

a XII. századra már valószínűleg teljesen vagy igen nagy részben kitöltötte, s ez a dominancia nyilvánvalóan csak huzamos és szerves fejlődéssel, korábbi település- és népességtörténeti alapokon, nagy népi-nyelvi dinamizmus révén alakulhatott ki.

Egy nagyon jellegzetes és igen korai magyar helységnévtípus azonban teljesen hiányzik Dél-Erdély magyar helynévanyagából, és ez a törzsnevekből lett településnevek csoportja. Az ellentét a magyarág zömével szemben szerfölött szembetűnő, hiszen a magyar nyelvterületen e típusnak mintegy harmadfél-száz realizációja dokumentálható, s igaz, hogy Észak-Erdélyben is feltűnő módon csak néhány ilyen van, de a dél-erdélyi terület még e viszonylatban is eléggé különálló sajátosságú. A teljes dél-erdélyi hiányt a *Kéz*d patak és helység neve sem enyhíti, ennek *Kesz*í törzsnevünkből való származtatása ugyanis teljesen hibás. Ennek a nagy kronológiai értékű, sajátosan magyar névtípusnak a hiánya területünk korai történetének feltárásában nagyonis megkívánná magyarozatát. A korai magyarságtól megült dél-erdélyi terület nagyobb ugyanis annál, hogysem ott a szóban levő hiány okát a véletlenben lehetne keresni.

A magyar törzsi szervezet, illetőleg törzsszövetség elhalása szakirodalmunk eléggé általános felfogása szerint a X. század közepe táján, de legkésőbb az államalapítás idejére megtörtént, s ezzel a törzsnevekből keletkezett helynevek alakulási folyamatának motivációs alapja is megszűnt. Persze az a kérdés, hogy a törzsi szervezet megszűnésén tulajdonképpen milyen társadalmi, gazdasági, politikai fordulatot értünk, de a törzsnevekből lett helyneveknek a Kárpát-medencében való keletkezési idejét véleményem szerint semmiképpen nem lehet leszűkíteni nemcsak fél évszázadra, de az egész X. századra sem, ez a névadási folyamat/divat javában kellett, hogy tartson még a XI. század nagy részében is. Az a hatalmas méretű helynévanyag ugyanis, amely a magyar törzsek nevét helységnevekben rögzítette, többféle okból sem keletkezhett mind, de talán még zömében sem csupán a X. században, ez esetben pedig a népi tudatban, azaz a helynévadás mentális fészkében a törzsek létének, a törzshöz tartozás pontos számontartásának még egy ideig továbbra is elevenen kellett élnie, másként ez a helynévadási mód nem működhetett volna. Azt sem lehet föltenni, hogy a törzs névvel kezdetben csak területet általában jelöltek volna, s ez ment volna át később a helységnevekre, mivel ez a típus kifejezetten településnévi kötöttségű.

Bármilyen fontos volna is e jelenség dél-erdélyi okait megtalálni, ennek sajnos az a tény a legfőbb akadálya, hogy a törzsnevekből lett helységnevek keletkezési okai és körülményei sokféle magyarozati kísérlet ellenére még jelenleg sincsenek megnyugtatóan tisztázva. Ezért tehát témánk keretében is inkább csak lehetőségeket lehet fölvetni vagy éppen elhárítani, döntően bizonyító fogódzók nélkül. Azt a lehetőséget más tényezők vallomása – mint láttuk is – eleve elhárítja, hogy a törzsnevekből lett helységnevek keletkezésének idején Dél-Erdélyben vagy annak legalábbis meghatározott területein nem bontakozott volna még ki a magyar helynévadás folyamata. Annak a feltevésnek sincs szinte semmi esélye, hogy az itt letelepült magyar lakosság névadási szokásai tértek volna el éppen ebben a vonatkozásban a közmagyaréitól, hiszen bármennyire karakterisztikus volt is önmagában a dél-erdélyi magyarság nyelvi jellege, ez az eltérés a magyarság egészétől nem volt nagyobb, mint más területek magyar népességéé, és különben minden más fontos névadási módban egyezett is amazokéval. Talán arra lehetne gondolni, hogy Dél-Erdélynek az előbb tárgyalt területeire elsődlegesen csak egyetlen, zártabb, homogénebb magyar népesség települt be, amely közé a másodlagosan, tervszerűen, meghatározott céllal telepített székely csoportokon kívül (erről l. alább) további más magyar néprészlegek/törzsbéliek már nem költöztek, vagy be sem fogadták őket. Meg kell jegyezni, hogy a mai Székelyföldön sincsenek törzsi helységnevek, de ez aligha lehet kérdésünkben mérvadó, hiszen a székelység mai hazájába telepítése időben jóval meghaladta mind a magyarság Dél-Erdélybe települését, mind a törzsnevekből

helynévadás elhalását. Hogy mi lehetett e vonatkozásban a helyzet a magyar nyelvterület különböző peremvidékeire szervezett székelység korábbi névadásában, arra általában nincsenek megfelelő nyomaink. Illetőleg érdekes módon csak egy van, éppen tárgyalt területünkön: mert az bizonyos, hogy azok a székely csoportok, amelyek a későbbi háromszéki székelyek elődeiként Fehérvár közelebbi-távolabbi körzeteiben helyezkedtek el, ilyen törzsi nyomokat a körülöttük élt dél-erdélyi magyarsághoz hasonlóan szintén nem hagytak. És nagyon valószínű, hogy a székelységnek egykor ide – és a magyar peremterületeken máshová – telepített csoportjai szintén meglehetősen zárt, ha nem is törzsi jellegű népi-nyelvi közösségeket alkottak. Summa summarum nem lehet kizárni, hogy a dél-erdélyi magyarság eme törzsi helynevekben megnyilvánuló elkülönülése a korabeli sajátos magyar törzsi viszonyokban, helyesebben a törzsek közti viszonyokban leli, ha nem is a konkrét okát, de legalább a ténybeliség magyarázatát.

A helynévanyag vallomásának elsősorban nagyszámú adat és jól megragadható jellegzetességek együttes kimutatása esetén van történeti helyzetet és mozzanatokot megvilágító ereje, az egyedi nevek ilyen tanúságtételi értékkel inkább csak kivételes esetekben rendelkeznek. Vizsgált területünknek néhány egyedi helynévére azonban egyrészt témánkhoz kapcsolódása miatt, másrészt tudománytörténeti okokból mégis ki kell térnem.

A fentebb bemutatott helységnevek pusztá személynévi típusában feltűnik a *Fajsz*, *Bogát* és *Décse*. Egyes vélemények szerint ezek keletkezése közvetlenül a X. századi magyar történelemnek a forrásokból ismert főembereihez, azok nevéhez köthető. A helynévtípus ugyan jelezheti e helyek elnevezésének korai voltát, azt azonban erősen kétségesnek tartom, hogy névadásuk a mondott személyek birtoklásának, legelőhasználatuknak volna köszönhető. Mindenekelőtt *Bogát* és *Dzsécsa* neve divatos volt az Árpád-korban, sok helynév is keletkezett belőlük szerte Árpád-kori nyelvterületünkön, jórészt nyilván függetlenül a vezéri/fejedelmi személyektől. A *Fajsz* helynevek névadási háttere kevésbé világos, de belőlük is van jópár, többfelé. *Fajsz* és *Bogát* a X. század első felében éltek, igen kérdéses, hogy ekkor a Gyulák hatalmi területén lehetett-e szerepük és milyen; rokonsági kapcsolatra nincs támpontunk gondolni, az csak *Dzsécsa*nak *Sarolt*tal kötött házassága révén jött létre, de nem hat vissza *Fajsz*ra és *Bogátra*, sőt *Dzsécsa* névadó szerepét sem föltétlenül tanúsítja. Magam ezeket a névadási viszonyokat a legnagyobb óvatossággal szemlélném, rájuk történeti következtetéseket nem mernék alapozni. Hogy *Sarold* település neve sem sorolható e bizonyságok közé, arról a Gyulák kérdéskörében már szóltam.

Az előbbiekhöz bizonyos mértékig hasonló lehet a *Zoltán* helynevek ügye. E helynevek nem esnek ugyan a magyarságtól legkorábban megszállt vidékekre, de a dél-erdélyi magyar népesség kelet-délkelet felé terjeszkedésének területére jórészt már igen. Három helynév tartozik ide: 1361: *Zoltan* (ma *Zoltán/Zoltendorf/Mihai Viteazul*), a Nagy-Küküllőbe folyó Kézd patak völgyében, Kézd helységtől délre; 1349: *Zoltangypew*, területrész egykori neve, Sepsz-szék nyugati részén, a Nagy Olt-kanyar észak felé menő részén; 1359: *Zoltam* (ma *Étfalvazoltán/Zoltan*), szintén Sepsz-székben, az Olt-kanyar dél felé menő szakaszán. Ezeket a helyneveket kapcsolatba szokás hozni Szent István egyik rokonának, *Erdőelvi Szoltán*-nak a nevével, illetőleg e területen való szerepével. Ha ez a névadásbeli összefüggés valósnak bizonyulhatna, annak komoly jelentősége volna a dél-erdélyi magyarság igen korai terjeszkedésének idejére és irányára vonatkozóan, nem is szólva *Szoltán*nak Erdély történetében vitt szerepére nézve. Sajnos azonban ez ügyben túl sok a bizonytalanság. *Szoltán* személyéről csupán a XIV. századi krónikacsoport egy helyén van szó, meglehetősen zavaros szövegkörnyezettel és tartalommal. István király Keán ellen vívott háborújának és Keán kincseinek rövid említése után következik az egyes krónikák közti némi variációkkal ez a rész: „locavit ibi unum proavum suum nomine *Zoltan*, qui postea hereditavit illas partes Transiluanas et

ideo vulgariter sic dici solet: Erdeelui Zoltan. Erat enim ille antiquissimus, qui vixerat usque tempora sancti regis et ideo voluit ipsum esse super gentes opulentas”. A szövegrész nyilvánvalóan interpoláció (nagy valószínűséggel Ákos mestertől). Csak annyit mond meg biztosan, hogy Szoltán Erdélyt kapta örökségül; azt már inkább csak sejteti, hogy Keánt követte, akinek a népét megintcsak homályosan, természetes fekvésű megerősített helyeken lakónak mondja. Szoltán személye is zavaros attól a belső ellentmondástól, hogy Istvánnal őstét téteti fontos tisztségbe jövőendő feladat ellátására; hogy furcsa dolog jön ki belőle, azt a betoldó maga is láthatta, ezért tartotta szükségesnek hozzáfűzni, hogy Szoltán nagyon öreg volt már. Az *Erdéelvi* névről pedig éppenséggel ordít az anakronizmus, az eseményhez képest századokkal későbbi személynév-típust képvisel. Azt hiszem, hogy a személy kitalált figura és szerepének beállítása is konstruált: kitalálója – éppen nem ismeretlen krónikás fogással – összehozta egyfelől a forrásaiból István őseként ismert *Szoltán* nevét, másfelől a saját korából ismert erdélyi *Szoltán* helynevet vagy helyneveket. – A kérdéses helynevek ugyan feltűnően azonos időben bukkannak föl, de ettől persze még lehetnek és nyilván voltak is legalább részben jóval régebbiek. Névadásuk személynévi alapja is bőven visszamehet más, korai *Szoltán* nevű személyre vagy személyekre, hiszen e személynév jól ismert, használt volt az Árpád-korban, l. pl. 1268: *Zoltani* (gen.), 1275: *Zoltanus*, 1282/1291: *Zoltan*, 1284: *Zoltan* stb. Talán még ennél is fontosabb, hogy a székely családnevek között éppen nem ritka a *Zoltán~Szoltán*; l. pl. 1590: *Zolthan*, 1591: *Zoltan*, 1635: *Szoltan* stb. Természetesen mind a személyek, mind a helyek neve szókezdő *sz*-es, a név etimonjának megfelelően is, a *z* csak írásbeli kövület. Úgy gondolom, e helynevek névadási gyökerei nem is a dél-erdélyi magyarsághoz, hanem a székelységhez vezetnek. Nem lehet véletlen, hogy a Kézd melletti Zoltán helység, amely a legkorábbinak látszik a helynevek sorában, a Székelyföldre még át nem költözött székelység területén feküdt, a másik kettő pedig a mai Székelyföldre esik. Ugyancsak sokat elárulnak a székelyföldi *Zoltán~Szoltán* családnevek. – Az egész Erdéelvi Szoltán kreáció minden bizonnyal összefügg Ákos mesternek mint a XIV. századi krónika-együttes szövegkiegészítőjének egyfelől a Kán-nemzetség Keántól származtatásának bizonyítási igyekezetével, másfelől a Magiszternek a Küküllő menti Kán-birtokok révén is a szóban levő terület jó, alkalmasint akár személyes ismeretével. L. erről még később is, a Keán-probléma tárgyalásában.

A *Szoltán* nevekhez hasonló helynévi tanúságtétele a dél-erdélyi magyarság kelet felé való korai terjeszkedésének *Udvarhely* (ma *Székelyudvarhely*/*Odorheiu Secuiesc*) neve. A Nagy-Küküllő felsőbb szakaszánál e hely megnevezése azon alapul, hogy itt a korai Árpád-kori speciális intézményt jelölő királyi udvarház állhatott, feltehető királyi birtok központját képezve a régi, kiterjedt Fehér megye keretében. A helységnévnek két, egymással összefüggő szempontból is jelentősége van. Egyfelől azt bizonyítja, hogy a dél-erdélyi magyarság települési területe a Küküllők völgyein felfelé mélyen benyúlt a mai Székelyföldre a Hargita irányában is, hasonlóan a Maros-Nyárád-völgyi helyzethez. Másfelől kronológiai értékkel jelzi, hogy az itteni magyarság települése megelőzte a később beköltöző, rá települő ún. telegdi székelyeket, akik aztán – ellentétben a Maros menti és alsó Nyárád-völgyi magyarság eredeti nyelviségének megőrzésével – valószínű számbeli fölényükkel fedhették el az itteni korábbi magyarság eredeti nyelvi sajátosságait (ma e területen tiszta székely nyelvjárást beszélnek). – Volt és van *Udvarhely* nevű helység (ma *Vámosudvarhely*/*Odrihei*), l. 1332-7: *Oduorbed* [V: *Odvorhel*] a Kis-Küküllő völgyében, a Küküllő megyei magyarság települési területén is, erre azonban székelység nem települt rá. – Korai királyi udvarházat jelölhettek a Maros-völgyi *Teremi*-k: a *terem* régi magyar jelentése ’magas, kupolás, tornyos épület’. Az egyik *Teremi* Fehérvár közvetlen közelében volt: 1299/1580 u.: *Teremi*, elpusztult. A másik közel a Nyárád torkolatához, a régi Küküllő megyében: 1264/1421: *Teremy* (ma *Nagyteremi*/*Tirimia Mare*). Az *-i* képzős dél-erdélyi helységnevek legkeletibb példája, a

Székelyföldön már nem keletkezett ilyen, régies típusú helységnév. A települést viszont 1264-ben székelyek vették birtokukba. Mellette még egy másodlagos, névátviteles *Teremi* is létrejött; vö. 1348/1464: *Kechteremi* [V: *Kethteremi*] (ma *Kisteremi/Tirimia Mică*).

A Maros-völgy egyik balparti mellékvölgyében, Nagy-Enyedtől keletre fekszik *Asszony-népe/Asinip* helység, l. 1177/1337: *Ascen nepe*. Egy viszonylag kései, XV. századi birtok-összeírás szerint, mely a bakonybéli apátság alapítása kori helynevekre utal vissza, ezen a vidéken, pontosan Lapádon az 1030-as években javakat kapott a béli monostor. Ennek alapján az *Asszonynépe* helységnévet Gizella királyné birtoklására utaló megnevezésnek szokás tekinteni. Bár e névkapcsolati lehetőséget és annak történeti háttérét több okból sem lehet biztosra venni, az tény, hogy a nevezett hely valóban a magyarság legrégebbi Maros-menti szállásterületéhez tartozik, nevének pedig a morfológiai struktúrája és szemantikai tartalma régiségegyű, s a XI. század elejéről ennek még analógia-nélkülisége ez idő nagymértékű adathiányából is fakadhat. A terület helynévanyagának adatolhatósági viszonyait tekintve korai felbukkanása is figyelemre méltó. A helység dolgát azonban nem nevének esetleg valóban nagyértékű korhatározási lehetősége miatt hozom elő, hanem azért, mert az 1177-ben keletkezett oklevél a helység körzetének számos határnevét tartalmazza, ami a helyet és időt tekintve, a térség más hasonló tartalmú, későbbi összeírásaihoz viszonyítva a maga nemében abszolút unikum. Ilyen nevek szerepelnek benne: *Fequetfee*, *Hegesholmir* [V: *Hegesholmu*], *Sossed*, *Acnahege*, *Husee Berke*, *Ret*, *Sciluas*, *Gastateluke*, *Vyuuar*, *Thow*, *Fequetkopua* stb. Ez a névanyag nemcsak azért jelentős, mert egész sor magyar nyelvi helynevet állít elénk, hanem mert azt mutatja, hogy a terület magyar nyelvű névadása nemcsak a nagy, „felszíni” névkategóriákban, a településnevekben érvényesül, hanem a táj tagoltabb, természeti részeinek elnevezéseiben, a határnevekben, a népi névadás legmélyebb szintjén is jelen van. A táj ilyen jellegű névanyaggal való behálózása nem megy máról holnapra, huzamos ottlét, és a területen való állandó tevékenység szükségeltetik hozzá. Nemcsak a birtokosoknak, hanem a köznépnek a magyar nyelvűségét lehet itt jó időre visszamenően egzaktan tetten érni.

4. Sajnos, Dél-Erdély legkorábbi, magyarlakta területeiről csak szórványos és közvetett személynévanyag maradt fenn; ez általában olyan helységnemekben rögzült, amelyek személynevet vagy azt is tartalmaznak, és korai időkre mutató helynévi típusokban jelentkeznek. Az ilyen jellegű személyek benne foglaltatnak a fentebb közölt helynévanyagban, ezért itt nem térnék vissza rájuk. Ami a helységnemekben nem rögzült, tényleges személynevek kérdését illeti, csupán egyetlen olyan forrás áll rendelkezésünkre, amely a korainak vehető dél-erdélyi nyelvi viszonyokra vonatkoztathatóan érdemlegesebb tájékoztatást tud adni. A szakirodalomban ide szokták ugyan sorolni azt az 1131-ből származó hiteles oklevelet, amely feltehetően egy 1092-ben keletkezett oklevél anyagára megy vissza, és sószállítók neveit tartalmazza, sajnos azonban e forrásunkról nem bizonyítható eléggé meggyőzően, hogy nevezett személyei Erdélyből, még kevésbé, hogy Dél-Erdélyből származnak, ezért értékelésébe nem szívesen bocsátkoznék. Más, jóval kedvezőbb viszont a helyzet az ugyancsak 1329-ből fennmaradt, de biztosan 1138-ból való oklevéllel. Bár ez is csak a Maros alsó folyásának mentén fekvő két helységben összeírt személyek neveit tartalmazza, a jelek arra utalnak, hogy ez a névanyag ténylegesen dél-erdélyi neveket közöl.

A szóban levő összeírás – a dömösi prépostság adománylevele – két, egymáshoz viszonylag közel eső egykori helységből közli a sószállítók (allatores salis, régi erdélyi nevükön *sahtos*-ok > *sajtos*-ok) neveit. Az egyik hely Aradtól nyugatra fekszik a Maros partján: 1138/1329: *Sahtu*, ma Sajtény/román Șeitin, a másik az Aradtól keletre eső Maros-parton. Az oklevél-szöveg világosan megmondja, hogy a megnevezett személyek „Inultrasiluanis partibus” hozzák elsősorban a sót, továbbá a medvebőrt és a bölényszarvat. A só az adott földrajzi-szállítási helyzet miatt csakis a tordai vagy újvári só lehet, de még a többi áru is inkább a dél-

erdélyi viszonyokra vall. Ez azonban még csak arra volna elegendő, hogy a szállítás kiindulási területét és útvonalát lokalizálja, arra nem, hogy a szállítók hova valók, illetőleg látszólag éppen alsó Maros-völgyi voltakra vallhatna. De mint másutt kimutattam, a sajtosok rendszeresen kettős feladatot láttak el: egyrészt fölszállították a sötömböket a sóaknából, másrészt ugyanők szállították is tovább szárazföldi vagy vízi úton; nevüket is a sóaknáról (*saht, sajít*) kapták, de nem tévesztendő össze a vájárokkal, régi magyar nevükön *sóvágók*-kal (a *saht* > *sajít* 'akna' szónak nincs közvetlen köze a sóhoz, régi erdélyi bányászati jövevényszó a németből). Elsősorban a sóakna körüli működésükhöz helyi ismeretek, szakértelem kellettek, alsó marosiak, alföldiek ehhez nemigen érthettek, nem szólva persze akár a medvevadászatról is. A sötömbök és egyéb erdélyi termékek Maroson való tutajozásuk készítette őket, hogy a folyó mellett telephelyeket létesítsenek; *Saht* = 'Sóakna' helység neve is innen fakad, de l még a Maros mentén pl. 1346/1636: „Batizhaza vel al. nom. *Sohthesthelek* [V: *Sohthostelek*]”, ma Batiz/Batiz a Maros-Sztrigy völgyében; [1263-72]/1320: *Sohitteluk*, 1345: „*Sahteluke* al. nom. *Benchench*”, ma Bencenc/Binținți, a Maros partján éppen Fehér megyében; stb.

Nos, a két faluból összesen 55 sószállító személyt írtak össze. Ezek között 43-nak a közszoí szemantikai háttere, valamint a fonológiai és morfológiai struktúrája magyar nyelvi eredetét jelzi: *Mihali, Iwanus, Halaldí, Maradek, Ceuse, Forcos, Embel, Míchal, Silev, Wosos, Síma, Numarek, Bise, Wendeg, Tuda, Kewereg, Niundí, Súmpu, Custí, Aianduk, Nicolus, Buken, Wosas, Martin, Besedí, Fuglidí, Both, Kosu, Himudí, Satadi, vza, Eulegen, vír, Emís, Ellu, Wendi, Cesti, Orsci, Sounik, Simeon, Isaac, vtos, Címa*. 12 személy neve bizonyulhat ugyanakkor szláv vagy ismeretlen eredetűnek: *Subu, Gucur, Pedur, Kinís, Senín, Sokol, Lesín, Gínon, viuscij, Halisa, Ogsan, Wasil*. A neveknek tehát mintegy négyötöde magyar nyelvi alakulat. Még ha tekintetbe is vesszük, hogy a névmagyarázatok egy része mindig rejt magában bizonytalanságokat, hogy a személynevek nagy mértékben divatfüggők, hogy a név nem annyira viselőjére, mint inkább megnevező környezetére jellemző, és hogy a sajtosok a társadalomnak valószínűleg viszonylag magasabb szintű rétegéből kerültek ki, ez az arány bizony nagyon sokatmondó, igen jelentős magyar számbeli fölényt mutat. Egy másik névi oldalról erősíti tehát meg azokat a nyelvi-etnikai tanulságokat, amelyeket a helynevek vizsgálata során tapasztalhattunk.

5. Dél-Erdély magyarságának eddig jórészt csak arról a részlegéről volt szó, amely a maga sajátos nyelvi jellegzetességeivel elkülönült mind az észak-erdélyi magyar lakosság, mind a székelység nyelvétől, s amelyet az eddig mondottak alapján nyugodtan nevezhetnénk a Gyulák népének, illetőleg ezek utódainak. Csak alkalmi szó esett viszont tárgyalt területünknek a másik magyar nyelvű részlegéről, az egykor itt lakott székelységről. Az itteni székely népesség természetesen csak egy része annak a korai Árpád-korban minden bizonnyal védelmi feladatokat ellátó székelységnek, amely az akkori magyar nyelvterületnek számos peremvidékén kimutatható. Hogy azonban Dél-Erdélyben is mennyire jelentékeny lélekszámú székely csoportok helyezkedtek el, arra – a nagy székely népszaporulat beszámítása mellett is – következtetni lehet abból a tényből, hogy utóbb, áttelepítésük során nagyrészt ezek töltötték ki a háromszéki medencét, végső soron ezekből került ki az Aranyos alsó folyásához telepített székelység, s nyelvi-névi nyomok alapján mondhatóan valószínűleg jutott belőlük a régi Marosszék területére is. Ha tehát Dél-Erdély korai történetéről beszélünk, a székelyekkel mint e terület másik magyar néprészlegével okvetlenül számolnunk kell.

Már a múlt század végén fölmerült, hogy a Székelyföld délkeleti részén lakó Sepsí-, Kézdi- és Orbaiszék lakossága Dél-Erdélyből, az úgynevezett Királyföld vidékéről, közelebbről Szászsebesről, Százkézdről és Szászorbóról települt át mai lakhelyére, a szászok beköltözésével kapcsolatos népmozgások folyamányaként. A névösszefüggések annyira önma-

gukért beszélnek, hogy ez a felfogás máig teljesen elfogadottá vált. Alapvető valóságtartalma – az *Orbó* bizonyos kivételével – nem is vonható kétségbe, de két lényeges megszorítást, illetőleg pontosítást kell hozzá fűzni. Az egyik az, hogy a korábbi székely szálláshelyeken nem a mai, illetőleg régebbi helységek értendők, hanem azok a völgyszakaszok, ahol a kérdéses helységek is fekszenek. Maga a három említett helységnév is víznévi eredetű: a *Sebes*, a *Kézd* és az *Orbó* nevű nagypatakok a névadóik. Az egykori helynévanyag tanúsága szerint az Árpád-kori székely csoportok településterületei sehol sem az őrzött főútvonalakon, nagy folyóvölgyekben helyezkedtek el, hanem mindig az ezekre néző harántvölgyekben, az ott folyó patakok mentén. Számos példa mutatja, hogy a folyóvíz és völgyszakasza a régi magyarban sokszor morfológiailag azonos nevet viselt (*Hangony*, *Homoród*, *Kászon* stb.), s a belőle képzett melléknév általában a területet jelöli, pl. *Orbai* = 'Orbó-völgyi'. A másik, még lényegesebb kiegészítés az *Orbó* nevű víz és völgy földrajzi helyzetére vonatkozik. A kérdéses hely ugyanis nemcsak hogy nem *Szász-Orbó*, sőt még csak nem is a mellette elfolyó *Orbó* patak, hanem másutt fekvő terület: a Maros-völgy egyik Nagy-Enyedtől délre fekvő harántvölgye. A Szász-Orbónál levő, a Nagy-Székásba folyó Orbó-patak és völgy igen kicsi víz és kicsi terület, nem mérhető a másik két székelység által megült vízmentéhez, s így alkalmatlan is lett volna jelentékenyebb népesség elhelyezkedésére, márpedig az orbai székelyek nem lehettek kevesen, átköltözésük után, Orbai-székben már korán több települést is létesítettek. De más ok miatt sem lett volna célszerű ennél az Orbó-pataknál és völgyében székely védelmi csoportot elhelyezni. Fehérvártól délnyugatra ömlik a Marosba a Sebes, torkolata előtt veszi fel a Székást, a Fehérvárról jövő nagy út (azonos a régi római úttal) itt, a Sebes torkolatánál ágazott kettéfelé, délnyugatra Hunyad felé, délkeletre Szeben felé. Ezt a völgyszakaszt mint stratégiailag rendkívül fontos területet a sebesi (Sebes völgyi) székelyek őrizték, akik mind a hunyadi, mind a szebeni útnak az ellenőrzését egyaránt jól el tudták látni, ide még egy székely részleget telepíteni szükségtelen lett volna. Nagy szükség volt viszont székelyekre másutt: őrizni kellett ugyanis a Maros völgyi nagy utat és persze Fehérvárt is a másik irányból, északkelet felől, a nomád betörések főútvonalánál. Itt volt Fehérvártól mintegy 20 km-re északkeletre, Enyed alatt egy másik *Orbó* nevű víz és völgy, lényegesen nagyobb és alkalmasabb hely az előbbinél; l. 1282/1285: „in rivum *Vrbo*”, „in capite ipsius *Vrbo*” stb.; a völgy alsó vége nézett a Maros menti nagy útra: 1282/1285: „infra *lapideam viam*”, 1299/XIV. sz.: „magnam viam per quam itur *Albam*” stb. E jól megválasztott stratégiai helyre a székelyeket minden bizonnyal nagyon tervszerűen és célszerűen telepítették. Az orbai völgy magyar nyelvű népességét a XIII. század végéről egész sereg magyar eredetű határnév is bizonyítja. Különbözően a párhuzamos Gyógy-völgyből is okleveles említés van székelyekről. A harmadik dél-erdélyi székely csoport a kézdi; ottlétük szintén stratégiai jelentőségű, a Fehérvárról a Nagy-Küküllő mentén kelet-délkelet felé haladó nagy utat őrizték, a Nagy-Küküllőbe folyó *Kézd* patak völgyében. Feltehetően ezekhez a székelyekhez tartozhattak a Nagy-Küküllő mellett a Meggyes vidékén sejthető székelyek is.

Ennek az egész székely őrszervezet-rendszernek a földrajzi, úthálózati, stratégiai központjában Fehérvár állott; nyilvánvalónak látszik, hogy a rendszert az egész dél-erdélyi magyarság eme centrumának védelmére, biztosítására hozták létre elsősorban. Nem lehet nem észrevenni, mennyire analóg ez a helyzet a székelység egy másik nagy keleti csoportjának, a bihari székelyeknek a területi elhelyezkedésével, akik Várad védelmét szolgálták. Ott is három oldalról, a Váradba vezető nagy utak mentén mutathatók ki székely részlegek, l. pl. többek között délnyugat felé *Székelytelek*-et, északkelet felé *Székelyhid*-at, kelet felé *Telegd*-et. Anonymus Erdély-képére jellemző, hogy a bihari székelyekről vagy azok elődeiről gesztájának nagy epizódjában, Bihar vára ostromának leírásában megemlékezik, nem tud viszont a legalább ekkora és ilyen fontos szerepű dél-erdélyi székelyekről, jeléül annak, mennyire

különbözők voltak a Mester ismeretei a két területről (vö. ehhez a Gyula-Zsombor-kérdésről korábban mondottakat is).

Hogy a dél-erdélyi székely népcsoportoknak Fehérvár védelmét biztosító telepítése mikor történhetett, arra vonatkozóan nincs semmi támpont. Nem lehet kizárni, de persze bizonyítani sem, hogy időbeli gyökerei még a Gyulák uralmának a kései szakaszára nyúlnak vissza, hiszen a Fehérvártól legtávolabbi oldalon kelet felé a kézdi székelység biztosíthatta volna például Boja és Bohnya Küküllő-menti birtokait is (l. a Gyulákról szóló fejezetben); de hogy e védelmi rendszer korai Árpád-kori, az bizonyosnak tűnik, s akár mindhárom részlegének egyidejű telepítésére is gondolni lehet. Mindenesetre a szóban levő székely területek vagy már kezdettől, vagy később összeérve szorosan érintkeztek a dél-erdélyi magyarság lakta vidékekkel, lényegében egybefüggő magyar népi-nyelvi tömböt alkotva. Ennek ellenére az itteni székelység sajátos, különálló magyar nyelvi sajátosságait a dél-erdélyi magyarsággal együttélése során mindvégig megtartotta, majd vitte tovább a háromszéki medencébe. Ebből a nyelvi tényből pedig két dolog is következik: egyrészt az, hogy az itteni székely csoportokat nem a dél-erdélyi magyarság köréből toborozták, állították össze; másrészt az, hogy e székely csoportok szervezetileg meglehetősen zárt egységeket alkottak.

A székelységnek e területekről való elköltözése, pontosabban minden bizonnyal tervszerű elköltöztetése kétségkívül összefügg a szász telepítésekkel, s talán már a XII. század végén megkezdődhetett. Alkalmasint minden csoportjukat egységben hagyva, bár nem feltétlenül azonos időben tették át őket a háromszéki medencébe; ottani helyzetük sepsi, majd orbai, kézdi költözési sorrendre is mutathat. Mindenesetre a Sebes völgyében 1224-ben, a Kézd völgyében pedig 1231-ben helyükön már nagyrészt szászok laktak. De hogy közülük személyek vagy kisebb csoportok maradtak még a régi helyükön is, később nyilván beleolvadva a magyarságba vagy a szászságba, azt több nyom is jelzi. A sebesi székelyek maradványa lehet az a Bencenc, „de genere Syculorum”, aki 1272-ben a Maros partján, a Sebes völgyéhez közel Sahteleket, a későbbi Bencencet kapta birtokul; orbai székelyek utódai lehettek az imént említett Gyógy-völgyi székelyek; stb.

Nagyobb lélekszámú székely népesség hadászati jellegű és célzatú mozgatásának utolsó akkordjaként a XIII. század hetvenes-nyolcvanas éveiben kézdi székelyek költöztek az Aranyos alsó folyásának Tordától délre eső, a Marosig terjedő térségébe. A tervszerű telepítés szintén a Maros felső völgye irányából jövő támadások útvonalának biztosítását, őrzését szolgálta, s a székelyek idehozatalának közvetlen okaiban elsőrendűen közrejátszhattak a tatárjárás tanulságai. Bár a székelységnek ez a helyzetváltoztatása már túl esik vizsgált korszakunk határain, két szempontból mégis van kapcsolata témánkkal. A szóban levő terület a korai Árpád-kor dél-erdélyi magyarságának egyik legjobban „belakott” részlege volt, s hogy az itteni magyar nyelvű népesség egykor milyen tetemes létszámú lehetett, azt visszaigazolja, hogy éppen a tatárjárás nagy Maros-völgyi pusztítása után még mindig akkora népi-nyelvi erővel rendelkezett, amely képes volt a betelepült székelyek külön magyar nyelvűségét teljesen fölszívni, a maga nyelvi sajátosságaira formálni. XVI-XVII. századi Aranyos-széki nyelvi adatok arra vallanak, hogy ez a nyelvi folyamat hamar lezajlott, eddigre a beköltözött népesség jórészt elvesztette kézdi székely nyelvi sajátosságait. – Kapcsolódik vagy kapcsolódhat e telepítés ügye tárgyunkhoz a korábban a Kézd völgyében és környékén lakó székely népcsoport történetével közvetlenebb összefüggésben is. Bár a székelység nagy erdélyi mozgásának idejéhez képest ez a telepítés viszonylag kései, írásbeli adatok vagy egyéb fogódzók hiányában nem lehet biztosan eldönteni, hogy a Maros-Aranyos térségébe még a Kézd völgyéből települt-e ottani maradvány-székelység, vagy már Kézdiszék területéről tették át őket új hadi szolgálati helyükre.

A dél-erdélyi magyarság egykor összefüggő települési területén található néhány olyan helynév, amely szemantikai tartalma alapján hajdani védelmi helyeket jelöl. Ilyen Kelet-Tordában a *Kapus* pataknév és mellette *Kapus* (ma *Mező-Kapus*)/*Căpușul* helységnév; Torda mellett *Őrke*/*Urca*; 1289: *Heurke*; lejjebb a Maros völgyében *Kapud* (l. előbb); Fehérvártól keletre a Maros-völgy másik oldalán *Őregyház*/*Straja*, 1274: *Euryghaz*; a Nagy-Küküllő alsó völgyében *Kapus* (ma *Kiskapus*)/*Klein-Kopisch/Copșa Mică*, 1324/1580: *Kapws*, majdnem szemben vele, a Küküllő jobbpartján, Ekemezőnél (Probstdorf/Tîrnava) pedig 1372: „mons *Kopus*”, 1358: „mons *Hochwarte*”. *Őrke* kivételével mindegyik fontos útvonalak, völgy-szakaszok mellett fekszik, nyilván az Árpád-kori védelmi rendszer elemeit képezték. Hogy az itteni székelységgel volt-e valamilyen kapcsolatuk, az nem ítéhető meg jól; mindenesetre a Maros-völgyi *Kapud* az Orbó-völgy nyílásával átellenben fekszik a Maros balparti völgy-sávjában, a Kis-Küküllő menti *Kapus* és Ekemező pedig nem messze esik nyugat felé Meggyestől, székely kapcsolataik ezért talán föltehetők.

Fehérvárnak és körzete magyarságának kelet felőli védelmébe bizonyosan hamar beépült a Maros völgyében *Újvár*, mely saját sóaknáját és a tordai sónak a szállítási útját is biztosította, s alkalmasint még korábban a Kis-Küküllő völgyében *Küküllő(vár)*, amely vidéke központjává, majd a kialakuló Küküllő megye székhelyévé is vált. E várak keletkezési problematikájának természetesen nincs nyelvészeti-névtani vetülete, nevük alakulásának már inkább. A mai *Marosújvár/Ocna Mureș*, 1177/1337: *Vyuuar*, 1296: *Kuncedyuar* eredeti neve valószínűleg, amennyiben pedig a település megelőzte a várépítést, akkor bizonyosan *Kincse-Kincsed* volt, amelyet jelez tőle keletre feküdt várbirtokának *Kincsej* > *Kincsi* neve (l. előbb is); a *Kincse-Kincsed* időbeli párhuzama nem szokatlan. Az *Újvár* várnevek *Új-* jelzője mindig viszonyító elem vagy a várelőzményhez vagy közeli várhoz képest.

A *Kincse* ~ *Kincsed*-hez képest másodlagos *Újvár* feltehetően az utóbbi várnév-típusba tartozik, de hogy melyi környéki vár volt a viszonyítás alapja, az kérdéses, talán *Torda(vár)*-ra lehetne leginkább gondolni. A várnév azután teljesen ki is szorította a település eredetibb nevét. – A mai *Küküllővár/Kockelburg/Cetatea de Baltă*, 1177/1337: *Cuculiensis castrum* gen., 1214/1550: *Kuckelluu*, 1332-7: „de *S. Rege*”, 1334/1335: *Kukulleuar* neve az elsődleges folyónévre megy vissza; a *Küküllő* és a *Küküllővár* a várra és a tőle névileg nem különböző helységre egyaránt vonatkozhatott, részben kontextustól is függő váltakozással. A templom védőszentjének nevére a helység megnevezésére is átmént *Szentkirály* jóval későbbi, s illeszkedik még néhány, úgyszintén XIII. századi keletkezésű, Küküllő megyei szentnévhez, l. pl. a közöttük elsőként adatolt és megkülönböztető jelzőt is kapott 1278: *Tycheu Sent Martun* nevet is. Lehet, hogy *Küküllő(vár)* *Szentkirály* neve csak alkalmibb jellegű megnevezés volt, uralomra nem tudott kerülni, hamar el is avult. – Mindenesetre mind *Újvár*, mind *Küküllővár* elsődleges nevei a terület legrégebbi magyar helynevei közé tartoznak, s névadásuk minden változata, mozzanata magyar nyelvű lakosság helynévi terméke.

IV. Lehetséges kapcsolatok

1. Az eddig mondottakból kitűnhetett, hogy egyfelől a Gyuláknak, másfelől a korai Árpád-kor dél-erdélyi magyarságának a kérdése a történeti helyzetet tekintve is, következőképpen felfogásomban is szorosan összekapcsolódik, kölcsönösen feltételezi egymást: ez alkalommal külön-külön számbavételüket a résztémák különbségein kívül leginkább csak tárgyalástechnikai okok magyarázzák. E komplex tematikában a többé-kevésbé konkrétan megfogható kérdések tárgyalásában mindvégig háttérben maradt, illetőleg csak néhány utalás erejéig került szóba az egykori dél-erdélyi helyzet és történések előzményeinek, az azokhoz vezető

szálaknak, kapcsolatoknak, a legkorábbi időkre rávilágítható tényezőknek, körülményeknek a problematikája. E tekintetben a hiány, az óvatos kerülgetés természetesen nem véletlen, még akkor is a kutatási lehetőségek különbségeiben, nehézségeiben rejlik, ha ezek az előző tárgykörökben sem voltak éppen elkényeztetők. Ám az írott források e vonatkozású szinte teljes némasága vagy jó esetben zavarossága, a közvetett fogódzók elapadása és nem utolsósorban e témafölvétel alapjainak a történeti nyelvészeti-névtani közelítésnek roppant csekély lehetőségei e témarészben az előzőekben tárgyalt ügyeknél is jóval ingatagabb talajra viszik a kutatást. Hogy mégis, mintegy ráadásként az eddigiekre vállalkozom néhány megjegyzésre, az abból fakad, hogy van a témakörnek egy-két olyan tartozéka, amely az eddig tárgyalt kérdésekhez így vagy úgy kapcsolódik, ezért nem lehet teljesen megkerülni.

Azok a nézetek itt legföljebb rövid utalást érdemelnek, melyek Erdély és benne Dél-Erdély magyar birtokbavételének különféle módjait és fázisait többé-kevésbé eltérően ítélik meg, a honfoglalás idején Erdélyen átvonulás, az ottani katonai győzelem és megszállás, betelepülés lehetőségeitől a honfoglalás után nyugat felől való fokozatos behatolás feltevéséig széles skálát átfogó álláspontokkal. Lényegesebb annak a hangsúlyozása, hogy már egy kezdeti állapot is, amely a dél-erdélyi magyarság későbbi helyzetének alakulásához megfelelő indulási alapot szolgáltatott, aligha képzelhető el egyfelől viszonylag számottevő magyar népesség állandó és tevékeny jelenléte, másfelől, a Gyulák e népességet összefogó hatalmának kiépülése vagy legalább viszonylagos megszilárdulása nélkül. Ez pedig a honfoglalás aktusával nem alakulhatott ki a Kárpátok irányából Fehérvár környékére hatoló és ott megülő magyar népesség révén, nem is szólva arról, hogy a Gyulák többé-kevésbé nyomon követhető története e lehetőségnek szintén ellentmond. Nyelvi oldalról súlyosan megtévesztő lenne annak a különben kétségtelen ténynek e vonatkozásban számbavétele, hogy a moldvai magyarság legrégebbi, már a középkorban a Kárpátokon túl élő csoportjának, a csángóknak a nyelvi alaprétege egyezik, illetőleg egyezett a dél-erdélyi magyarságéval. A moldvai csángóknak ugyanis semmi közük nincs a honfoglalás előtti, etelközi magyarsághoz, onnan és akkor való Dél-Erdélybe költözésük lehetősége szóba sem jöhet; a nyelvi összefüggés oka és települési háttere éppen fordított: a legkorábbi csángó csoportok a tatárjárást követő időkben az Aranyos alsó folyásának vidékéről költöztek a Kárpátokon túlra. Mint ahogy nincs semmi bizonyító ereje a honfoglalás idején etelközi magyarságnak Dél-Erdélybe költözésére nézve annak sem, hogy *Erdély* magyar neve valószínűleg a honfoglalás körüli időkben keletkezett (l. előbb).

A honfoglalás idejének és szerepének kizárhatása a dél-erdélyi magyarság kezdeti történetéből szinte magától értetődően helyezi át a témát a honfoglalást követő időkre és a Dél-Erdélytől nyugatra eső területekre. A szóba hozható idő zömmel már a X. századra, részben X-XI. század fordulója körülre tehető, a kérdéses terület pedig a földrajzi összefüggésekből adódóan is a Maros alsó folyásának nagy körzete, beleértve különösen a Tisza alsó folyásának, valamint a Temesnek és a Begának a térségét. Ennek a háttér-területnek a kiemelkedő szerepét támogatja az az analógia, amelyről a korábban tárgyaltakban már szó esett az észak-erdélyi magyarság népi-nyelvi hátterének említésekor, a Tisza felső, a Szamos és a Körösök alsó folyásának térségével kapcsolatban. Ugyancsak az alsó Maros-vidékre és a XI. század elejéig terjedő időre terelik figyelmünket a forrásoknak azok a közlései, amelyek a Gyulákhoz fűződő vagy fűzhető személyi és eseménybeli kapcsolatokra utalnak.

Már korábban érintettem azonban azt a nehézséget, hogy e kérdés történeti nyelvöldrajzi vizsgálatának semmi lehetősége nincs, mivel azon a területen, amely a dél-erdélyi magyarság népi-nyelvi hárterét képezhette, már a középkorban, majd a hódoltság idején bekövetkezett pusztulás és népességtörténeti mozgás éppen a magyar népességet oly mértékben fölszámolta, hogy konkrét nyelvi képre utalható nyomok nem maradtak utána. Ma e területeken legföljebb viszonylag új telepés magyarság él csupán. A nyelvöldrajzban rejlő lehetőségek elzáródása

azért még nem jelenti föltétlenül azt, hogy ne figyeljünk a dél-erdélyi magyarság lehetséges nyelvi háttérának a korai Árpád-korra feltehető népi-nyelvi viszonyaira.

Az a hatalmas terület, amely a Maros-Tisza-Al-Duna zárta térségben és attól keletre, Hunyad irányában az erdősávig kiterjedt, változatos földrajzi viszonyaival: egyrészt a nagy vizek menti, alsó folyásuk környéki mocsaraival, áradásos részlegeivel, másrészt füves, ligetes mezőivel, kelet felé dombhátaival, a kisebb vizek (Füves, Berekszó, Borzova, Krassó stb.) termékeny völgyeivel olyan természeti környezetet képviselt, amely a honfoglaló magyarság számára kedvező lakhatási viszonyokat szolgáltatott. Hogy a magyarság e terület adottságait a korai időktől kezdve ki is használta, létszámához mérten és viszonyaihoz igazodva be is népesítette, arra számos közvetlen és közvetett bizonyíték van. Konsztantínosz császár a X. század közepén a magyarság lakóterületét olyan Al-Duna tájéki helynevekkel jellemzi, amelyek egyértelműen a szóban levő térségre mutatnak. A nagy Gellért-legenda a vidéket mint Ajton uralmi területét igen gazdag, termékeny tájként jellemzi. A XI. század legelején az itt térítő Bonifác barát (Querfurti Bruno) e táj *Hungri Nigri* lakóiról beszél, akiket ugyan egyes kutatók előszeretettel szoktak török népek közül valóknak tekinteni, noha megnevezésüknek kifejezetten a magyarokra utalása e vélekedést megkérdőjelezi. A területen jelentékeny számúak a magyar eredetű helynevek, köztük igen korai típusokkal, mégpedig nemcsak azon a térség központi részlegének vehető tájon, ahol aztán, az államszervezés során a hajdan jelentékeny kiterjedésű Csanád megye kialakult, hanem ettől keleti és déli irányban is, a kialakuló Arad megye nyugati, Temes, Keve, Krassó északibb részeiig kiterjedően.

A térség népességének, közte a szempontunkból elsődlegesen fontos, jelentékeny számú magyarságnak az életében esetleg a X. század második felétől, de már mindenképpen a századforduló körüli időkben jelentékeny szerepet játszott a kereszténységre térés ügye, különös tekintettel a görög ortodoxia jelenlétére és terjeszkedésére vagy legalábbis e terjeszkedés ott kedvező körülményeire és lehetőségeire. Valószínű, hogy a századforduló táján föllendült itteni térítői tevékenységben is bizonyos versengés zajlott a római és a bizánci egyház között. E viszonylatban pedig nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a keleti rítusú kereszténységnek ez időben megvolt a maga jelentékeny szerepe a Gyulák uralmi területén is, ami esetleg bizonyos kapcsolatokat is feltételezhet a két terület közti viszonylatokban. – A Maros-Tisza-Al-Duna térségének más vonatkozású népességtörténeti kérdése, hogy a terület számottevő részeinek erősen áradásos, mocsaras jellegéből következően az éghajlati viszonyok esetleges, de éppen nem szokatlan változásai komoly befolyással lehettek a vidék népességének életkörülményeire, az egy ideig még jórészt nomadizáló, legeltető életmódú magyarságéra minden bizonnyal, annak mozgását, helyzetváltoztatásait a téli-nyári viszonyokon túlmenően is befolyásolhatva. E feltehető mozgás számára a terület földrajzi, valamint a környezet népességi, uralmi viszonyai elsősorban kelet felé nyitottak lehetőségeket. A területet keleti irányban két átjáró kötötte össze Dél-Erdéllyel. A fontosabb a Maros-völgyi útvonal volt, amely a hunyadi medence északi, marosi része irányában szűk völgyszoroson át nyílt ki valamelyest; a szoros nevére l. 1337: „a Zad usque ad *Kapw*”. A másik hegyvidéki útvonal volt a Bisztra völgyében fölfelé, a hátszegi medence irányában szorosból hágóba átmenő jelleggel; nevére l. 1390 „porta vulgo *Capeu*”. E nevek nyilván jóval régebbiek első írásbeli előfordulásuknál, a korai magyar helynévadásban fontos szerepet játszó *kapu* ’átjáró, védelmi útszakasz’ szavunkból alakulva.

2. A korai Árpád-kor történetét érintő forrásokban öt olyan személy neve tűnik föl, akiknek valamilyen közük volt vagy jórészt inkább csak lehetett volna ahhoz a vidékhez, amelyről e kapcsolatokra tekintettel is fentebb szó esett. Ugyane személyek úgy szerepelnek ezekben az elbeszélésekben, hogy több-kevesebb szállal kötődnek a Gyulákhoz, illetőleg Dél-Erdély történetéhez. A történeti realitást tekintve nézetem szerint közülük csupán egyről, Ajtonról

lehet viszonylag nagy valószínűséggel fölteni, hogy a források megjelölte korban valóságos, élő személy volt: Belyöd, Kulán, Glád és nagy valószínűséggel Keán személyét csupán a krónikások emelték be a korai magyar történetbe, szakirodalmunkban pedig jórészt megoszlottak hitelességükről a vélemények. E körülmény azonban nem jelenti azt, hogy emiatt az utóbbiakhoz fűződő kérdéseket csak úgy át lehet lépni, mivelhogy a krónikásoktól rájuk mondtak a Gyulákról és a Gyulák koráról szóló hagyománynak így vagy úgy részei.

A részemről teljesen elhárítandókkal kezdem. *Belyöd* – írva *Beliud* – a XIV. századi krónikacsoport szövegében ott kerül elő rövid egymásutánban három név szerinti említéssel, ahol a harmadik honfoglaló vezér („tertius capitaneus”) személyével indítva a Gyulákat meglehetően homályos fogalmazásban összekeveri. A *Belyöd* személynév világos szerkezetű magyar nyelvi alakulat: *bél* ’belső rész’ szavunknak a tövégi vokális előtt palatalizált tőformája *-d* kicsinyítő képzővel bővül, teljesen beleillően az ómagyar névadás morfológiai és szemantikai rendszerébe. Maga a személynév már a Dömösi Adománylevélben előfordul: 1138/1329: *Beledy*, a XIII. századi adatai pedig már viszonylag bőségesek; persze helysége névként is megjelenik: 1221: *Belud*, 1369: *Belyd*, ma *Alsó-* és *Felső-Beled*, Vas megye; 1230: *Belud*, 1325: *Belyud*, 1410: *Beled*, ma *Beled*, Sopron megye; 1279: *Belyud*, elpusztult, Somogy megye stb. A krónikák e névvel jelölte személye körül viszont már sok a gyanús momentum. Az említett szövegrészlet zavarosságát interpolációs jelenségek okozhatják, a hegyin-hátán sűrített nyelvtani szerkezetek éppen Belyöd bemutatásában csúcsosodnak. Az interpoláció más nyomokból is ítélve (l. erről pl. a Keánnal kapcsolatban mondandókat is) Ákos mestertől származónak vehető. A szövegszakasznak már a bevezető része is elárulja, hogy tendenciózus célzatú: a Kán-nemzetség származásának (birtokjogainak) igazolását kívánja szolgálni. Belyöd szerepe egészen feltűnő megsokszorozással van kiemelve: Dzsécsa fejedelem tanácsadója házassági ügyben, Gyula leányának, Saroltnak az elnevezését illetően; Kulan földjét birtokolja, majd örökölni is kapja; Kulan a lányát feleségül is adja hozzá; Kulan testvére, Keán elleni háborúskodásra biztatja Belyödöt – mindez kb. három sorban elmondva. Fölmerülhetne, hogy a krónikaíró valamelyik kortársát akarta Belyöd személyében megörökíteni vagy nevét legalább felhasználni, l. pl. 1272: *Beled*, 1274: *Belud*, 1276: *Belud* stb. Ez a krónikaírók gyakorlatából ismerős fogás nem is zárható ki, csakhogy a mellett a feltűnő tény mellett nem mehetünk el, hogy Fehérvár és Enyed közt, a Maros partján ott volt és van ma is *Béld* község, mely már a Váradi Regestrumban is szerepel, 1219-ből *Belud* alakban (l. előbb), ami egyaránt olvasható *Belöd*-nek is, *Belyöd*-nek is. A *Belöd* ~ *Belyöd* > *Béld* változás teljesen szabályos. Hogy e helységnév csak személynévi eredetű lehet, azt azért kell hangsúlyozni, mert a *Bél* alaptagú helyneveknek egy ugyancsak a *bél* köznévből származó kisebb része nem személynévi előzményű, hanem úgynevezett természeti név, hegyek közé, völgykatlanba beékelődött helyeket jelölt, l. pl. *Bakonybél*, *Bélbor* stb. A Fehér megyei *Béld* fekvése azonban ezt a lehetőséget nem vetheti föl. A helység valószínűleg a XII., sőt esetleg már a XI. században is fennállhatott, mint ahogy ez idő tájt élhetett névadója is. Hogy azonban ez a névadó a krónikában leírt eseményekből következően a X. század közepén élt volna, pláne hogy a Gyulák bizalmasa vagy éppen nemzetségtagja és Béld birtokosa lett volna, mint újabban fölmerült, annak roppant csekély a lehetősége. Annál több viszont annak, hogy Ákos mester, aki más oldalról következtethetően is (l. pl. előbb Erdéelvi Szoltán kérdését) is jól ismerte ezt a dél-erdélyi tájat, a *Belöd* helységnévből fabrikálta személyét, a geszta- és krónikaírók bevett szokása szerint. Az összefüggések feltehetően kiterjeszthetők odáig, hogy Ákos mester ezzel a Kánok Béldre vonatkozó birtokaspirációit kívánta szolgálni (vö. ehhez Kán László ilyen irányú ismert mohóságát), de lehet, hogy csupán megragadta fantáziáját a helységnév adta lehetőség. Ami viszont jó okkal állítható: *Belöd* vagy *Belyöd* helység Fehérvár szomszédságában és *Belöd* vagy *Belyöd* nevű személy a Gyulák közvetlen ismeretkörében aligha eshet egybe csak úgy véletlenül. Ebből a körülményből azonban

igazolást a krónikában a Gyulák idejében élő, megjelenő Belöd személyére vonatkozóan nem nyerhetünk, meg kell hagynunk őt Ákos mester szellemi termékének. Béli helység miatt elsősorban azt lehet fölteni, hogy Belöd főembert a krónikás Fehérvár környékére képzelte oda. A Maros-Tisza-Alduna térsége Belyödre vonatkozóan legföljebb úgy kerülhet be a képbe, hogy Ákos képzelete történetét ugyanakkor Keánnal mint ellenféllel (szomszédal?) is egybeköti.

Kulan személye és neve szintén csupán a XIV. századi krónikaegyüttesnek Ákos mester-féle interpolációjában fordul elő rövid egymásutánban háromszor, mindig *Kulan* alakban említve. Nevével szinte semmit nem tudunk kezdeni, mert ilyen tulajdonnév nincs a vele kapcsolatba hozható nyelvekben. A törökben a *kulan* 'vadló, vadszamár' köznévvvel próbálták azonosítani, személynév hiányában ez azonban csak pusztá homonimiának bizonyulhat. A magyarban a *Bar-Kalan* nemzetségnév utótagját látták benne, ami hangtörténeti okokból nem jöhet szóba, s ezért a *Kalan*-féle helynevek sem bizonyítanak vele kapcsolatban semmit. Kulan személyét a Gyulák történetével Ákos mester is csak közvetve, Belyödon keresztül köti össze. Az a szál, ami személyét és területi helyzetét illetően megragadható lehetne, az Ákos mester fantáziájában Belyöddel és Keánnal való összekombinálása, ami csupán annyit jelent, hogy a Mester Kulant e két személy családi és talán helyi környezetébe képzelte. E tekintetben persze inkább Keánnal való kapcsolata mondhatna valamit (l. alább). Persze ez sem jelenti azt, hogy Kulan történeti személyiségnek bizonyulhatna: nevét Ákos mester talán valami írott vagy szóbeli hagyományból meríthette, esetleg a *Kalán* nemzetségnév alapján – valóságos összefüggés nélkül – mintázhatta. Ide vonatkozóan is utalnom kell arra, hogy a *Kalán* = *Kaján* azonosítás is (vö. a Maros-Tisza-Al-Duna köze *Kaján* helyneveit) hangtörténetileg teljességgel lehetetlen.

Glád személye és neve csak Anonymus gesztájában fordul elő, de a Magiszter róla mint a honfoglalók ellenfeléről és legyőztjéről viszonylag részletesebben szól. Nem mondja ugyan ki kereken, ám abból, hogy Bodonból (Vidinből) származtatja, meg hogy balkáni, köztük bolgár segédc csapatokkal támogatattja, arra lehet következtetni, hogy bolgárnak tartja. Uralmi területét világosan a Kárpát-medencén belül jelöli meg: a Maros és az Al-Duna között. Családi kapcsolatairól is szól, Ajtont mondva leszármazottjának, hangsúlyozva azt is, hogy Ajton „longo post tempore” követte őt.

Gládot többen is élő, történeti személynek tekintik. Ennek azonban P. magiszter ide vonatkozó meséjén túl nincs komoly támasza, gyanús, ellentmondó körülmény azonban annál több akad körülötte. Kezdhetjük azzal, hogy a Magiszter minden idegen vezére – most más személyeiről ne is essék szó – kitalált figura, harcaik, vereségeik meg nem történt események. Mindegyikük nevét is persze Anonymus alkotta meg nyelvészeti-névtani alapon teljesen világosan kimutathatóan helynévi formákból. Mért lógna ki e sorból éppen Glád személye és neve? Nemcsak ily nevű főemberről, de egyáltalán ily nevű személyről sem tudunk sem a magyarban, sem a környező népeknél, ami természetesen nemcsak a X. századi, emlékekben még igen szegény időkre vonatkozik, hanem ami ennél sokatmondóbb, nincs ily személynek és névnek további hagyománya sem. Feltűnő, hogy a nagy Gellért-legendában semmi nyoma nincs Gládnak, pedig számottevőbb korabeli tudat, hagyomány lehetőségét és főként Anonymusnak Ajton-kombinációját tekintve a legenda nagyon bő Ajton-históriájában igencsak illenék ennek valami nyomának lennie.

A név, amelynek Anonymustól használt alakja magyar hangtörténeti szempontból föltétlenül eredetibb a vele kapcsolatba hozható háromszótagos helynévi változatokhoz képest: P. mester kiejtésében vagy *Glád*-nak, vagy *Glíd*-nak hangozhatott, *Galád* formában emlegetése ilyen viszonylatban föltétlenül anakronikus. Magyar nyelvi hangfejlődés esetén természetesen csak

Glád > *Galád* típusú változási irány lehetséges; délszláv ajkakon – és tekintve a kérdéses terület korai etnikai viszonyai, ezzel a lehetőséggel is számolni kell – fönn kellett volna maradnia helynevekben *Glad* alaknak is. Ami a név etimonját illeti, magyar semmiképpen nem lehet, a névstruktúra elsősorban a szlávra mutat. Magyarázói – Anonymust követve – kizárólag személynévi szemantikából indultak ki; e vélekedések azonban nemcsak azért állanak igen gyenge alapokon, mert a kapcsolatba hozott helyneveket is helynévi előzményűnek vették. A felhozott délszláv *gladъ* 'éhség' szónak nincsenek is a szláv nyelvekben számbajöhető példái, de a szó a helynévi jelentésben sem igen illeszthető bele. Egy 'megmaradt' jelentésű török *Kaldy* személynévből való származtatása, amellet hogy benne már a török névtani háttér rajza magán viseli a konstrukcionális jegyeket, súlyos hangtörténeti akadályokba ütközik, s ezen a bajon a pusztá hipotézisnek tekinthető török > szláv > magyar névkölcsönzési út feltevése sem segít.

Már eleve nem lehet benne tehát sok kétség, hogy Glád személye és neve Anonymus talál-mánya, de ennek az ötletnek a motivációit magában a gesztában félreérthetetlenül meg lehet találni. A 44. Capitulumban, a Glád ellen felvonuló Szovárd, Kadocsa és Vajta útjának leírása ad erre pontos felvilágosítást. Ez az útleírás, amely egyike a geszta legrészletesebb és földrajzilag tökéletesen kimért ilyennemű szövegrészeinek, teljes bizonyossággal mutat arra, hogy a történet színhelyeül megtett vidéket, közelebbről pedig azon utak egyikét, amely a kései Árpád-korban Budától Konstantinápolyig vezetett, a Névtelen nemcsak jól ismerte, hanem legalább a Tisza kanizsai révjétől a Temesig bizonyosan, Kevéig és Haramig valószínűleg, balkáni részét feltehetően maga is bejárta. E tény mögött nézetem szerint ott áll az ittebei bencés monostornak Anonymus ezen útjával kapcsolatban igen valószínű szerepe, amely nemcsak a Glád-kérdésben szolgál meghatározó tanulsággal, hanem ennél messzebb mutatóan is, amelynek részletezésére máskor térnék ki. Ittebe (régi Vitöbű) pontosan e leírt útvonalon fekszik; a leírásban ugyan nincs megemlítve, noha éppen tájkán sűrűsödnek meg a Magisztertől fölhozott helynevek, de ez nemcsak hogy nem a monostor és Anonymus kapcsolata ellen szól, hanem pontosan mellette, ismerve a Mesternek a honfoglaló seregek útjainak megrajzolásában követett helynév-megadási és -kihagyási szokásait.

Szovárdék hada a Magiszter szerint a kanizsai átkelés után „iuxta fluvium *Seztüreg*” út táborn: ez a Bega régi folyásának jobboldali mellékveze, amely Udvarnoknál ömlik a Begába, XVIII. századi térképeken *Cseszterek*, *Iszterek* néven is megjelenik, a mellette fekvő helysége l. 1429: *Cheztreg*, magyar nevén *Csősztetek*. A had után „ad partes *Beguey*” érkezik: ez a terület annak a síkvidéki praediumnak az ómagyar kori neve, amely a Bega és a Temes közt Pardány térségében feküdt, nevét a *Bega*, régi magyar *Böge* folyónév tartotta csak fenn. Itt azért szakítom meg a gesztabeli útleírást, hogy jelezzem: ezen a helyen, a Bega és a Temes közt, közelebb a Begához, a régi országút mellett Pardánytól és Fénytől északnyugatra fekszik Ittebe, pontosabban ma két szomszédos helység: Magyar- és Oláh-Ittebe, l. 1219: *Withubu*, 1319/1412: *Ithebew* stb. A leírásban a had tovább vonul, és érkezik „ad fluvium *Temes*”. Még a folyón való átkelés előtt „iuxta *Vadum Arenarum*” ütnek ismét táborn: ez a hely azonos a mai *Fény/Foeni* helységgel, l. 1289: *Fuen*, régi magyar *Fövény*, közel a Temeshez, de még a jobbparton. Ekkor érkezik oda, de átellenben, a folyó balparti részéhez Glád nagy serege a segédcsapatokkal, mire a magyar had fele Kadocsa vezetésével átkel a balpartra, utána a teljes magyar sereg is, és itt, a balparti részen zajlik le a két ellenséges tábor ütközete. Ki kell emelni, hogy ez a szinte tökéletes stratégiai elképzelésű és helyrajzi pontosságú útvonalrajz Csesztreg és a Fény alatti Temes között alig 40 km-t fog át, s ha a magyar honfoglaló had és Glád serege közti összecsapás valóság lett volna, akkor e térség viszonyait tekintve akár az anonymusi időkben is mintát szolgáltatott volna a Temeshez való hadi felvonulásra. A

színteret persze nem a honfoglalók lovai taposták, hanem Anonymus látta közelről, teljes valóságában.

Az ügynek még érdekesebb része, amely a Magiszter számára Glád személyének és nevének megteremtéséhez, valamint a csata helyének a kijelöléséhez alapot adott, csak most következik. Azon a helyszínen, ahová Anonymus Gládot érkeztet, ahol az elképzelt ütközet lezajlott, és ahonnan a legyőzött vezér Keve várába futott a magyarok elől, fekszik ma *Gilád*, régi magyar nevén *Galád*/mai román *Ghilad* helység: a Temes balparti részén, a folyótól kb. 5 km-re, az egykori országút és a Jaruga patak metszéspontjánál. Hogy a fentebb már említett *Galad*-féle helynevek közül (l. még alább) föltétlenül ez az, amely Glád vezér nevével kapcsolatban egyedül jöhet közvetlenül is szóba, Fénnyel lényegében átellenben, a Temes másik oldalán, ahhoz a leírt úrvonal és történet alapján egy pillanatig sem férhet kétség. Mint ahogy ahhoz sem igen, hogy az 1462-ben felbukkant *Rewgalad* adat csak erre a helyre vonatkozhat, mert az elvileg számbavehető többi *Galad*-féle nevet viselő helynek nem ilyen főút-víz metszésponton van a fekvése. A *Révgalád* név előtagjának legfőljebb annyiban lehet földrajzilag és névtanilag meghatározatlan a jelölési szerepe, hogy a *rév* vonatkozhat a régi nagyút temesi és jarugai, egymáshoz egyébként közel eső révjére egyaránt. A szóban levő helység *Gilád* formája, amely egyébként csak viszonylag későn fordul elő, l. 1717: *Dolni-Gilad*, akár a magyarban, akár a délszlávban is szabályosan fejlődhetett korábbi *Galad*-ból.

Szükséges még további *Galad*-ok számbavétele is, noha a Jaruga menti *Gilád*-nál ezek jóval terhesebbek lokalizációs és egyéb bizonytalanságokkal. A pápai tizedjegyzék említi a torontáli főesperességből: 1332-7: *Galad, Galod*; ehhez esetleg oda vonható az 1405: *Galaad* adat is. E helyet Nagyikindától délnyugatra levő újkori *Galaczka Bara* birtokkal azonosították; ha jó a lokalizáció, akkor nem eshetett nagyon messze a kanizsai révtől délkelet felé vezető nagyúttól. – A régi Krassó megyei Somlyók vidékén két ilyen adat is előkerül ugyanazon évből: 1346: „predium *Galad*” és „*Galad* ...ad castrum Erdsomlow pertinenciam”; az utóbbinak van ugyanakkorról *Gyalad* írásváltozata is. Ha esetleg két helyről is lehet itt szó, akkor az Erdsomlyóhoz tartozón kívül a másik a Berzava mentén, Mezősomlyóhoz volna talán kapcsolható. Akár két hely esetében sem eshetett egyik sem messze a Temestől Harmig vezető nagyút mentétől. – Van még egy ilyen adat is valahonnan a Temes-Bega térségéből: 1462: *Galadmonostra*. Alig hinném, hogy ez az eddig soroltak valamelyikéhez, beleértve *Gilád*-ot is, ne volna kapcsolható, hanem még egy továbbival szaporítaná a vidék *Galad*-féle helyneveinek a számát; hogy azonban hová teendő, arra nincs megfelelő fogódzó. – Mind e helynevek etimológiai összetartozása lehetséges, de számukból következően esetleg elvárható személynévi megfelelőik teljes híján jóval inkább közös etimonú, eredetileg is helynévi előzményük tehető föl. E helynevek eredete tekintetében nem lehet számításon kívül hagyni azt a tényt, hogy mindegyik szóba jöhető helynév minden előkerült alakja három szótagos struktúrájú. Sajnos, e kérdéshez az etimon bizonytalansága – mint láttuk – nem ad felvilágosítást. – Mindehhez még szükséges hozzátenni azt is, hogy a honfoglalás-kori *Glád* vezér nevéhez vont további, *Kladova*, *Kalodva*-féle helyneveknek az egész *Glád-Galád* ügyhöz semmi közük, e szláv nyelvterületeken gyakran feltűnő helynevek jól meghatározható, de teljesen más szláv etimológiai csoportokhoz tartoznak.

A mondottak után e helyneveknek lényegében azonos térségben való előfordulása elvileg megengedné, hogy akár mindegyikük is az itt járatos Anonymus látókörébe kerülhetett. De ha ez több-kevesebb valószínűséggel így is lehetett, csak tovább erősíthette benne azt a hiedelmet, hogy ezekben a helynevekben egykor e tájon élt főember létének igazolóira lelhetett. Ez a lehetőség azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy Glád vezér személyének és nevének létrehozásához mindenképpen a Temes-Jaruga menti *Galád* (> *Gilád*) szolgáltatta számára az alapötletet. Hogy a gesztában következetesen a *Glad* és nem a *Galad*

névformát szerepelteti, annak két magyarázata is lehet. Az egyik lehetőség az, hogy a helynévnek, illetőleg helyneveknek korábbi és persze Anonymus korabeli alakja, mint láttuk, az egyszótagos változat volt, s a Mester ezt vitte át a személyre is. Az ide vonható helynevek egyöntetű három szótagos struktúrájának ismeretében azonban legalább ennyire lehetséges olyan felfogás, hogy Anonymus maga szlávósította a vezérnevet Glad bolgár származásának hitében, valamint a gyakori *Vlad*-féle szláv személynevek ismeretében, hiszen szláv nyelvet valamilyen fokon feltétlenül ismert, l. pl. *Csongrád* névének tőle való magyarázatát. Anonymus „érdemét” a *Glád* személynév létrehozásában nem homályosítaná el az sem, ha a térség *Glad* > *Galad* helyneveiből környékbeli ajkakon, népetimologikus jelleggel már őt megelőzően is keletkezhettek éppen ily nevű személyről szóló népmonda, amit ő aztán örömmel felhasznált. Ennek azonban több okból is eléggé csekély a valószínűsége, s az ügy lényegét tekintve nincs is különösebb jelentősége, hiszen azonos gondolati síkról fakadó, ismert névkeletkezési módról van itt szó mindenképpen.

Gládnak nem anonymusi találmányú, hanem valódi történeti léte mellett nyomós érvként hozták föl, hogy a *Gládmönostora* (adata és egykori kiejtése szerint *Galadmonostra*) helynév a maga birtokos szerkezetével valószínűsíti: a monostor alapítója mégiscsak *Glád* nevű személy volt, miáltal az ilyen személynév igazolódhatnék. Ez azonban mind nyelvtörténetileg, mind névtanilag abszurd állítás. A birtokos jelzős helynévi szerkezet előtagja nemcsak hogy nem utal feltétlenül személyre, hanem akár jelölt, akár jelöletlen szerkezetről van szó, tömegesen szokott jelölni más szemantikai kategóriákat. Így van ez természetesen a monostornevekben is, ahol szintén bőven szolgálhat a megfelelő helyeken vagy azok mellett épült monostorok jelölésére, l. pl. 1291-4: *Almasmunustura*, 1318: *Zeermunustura*, 1332-/1338: *Scerepmunustura* stb. Másfelől a tárgyunkhoz tartozó monostor, mint egyetlen viszonylag kései adata is tanúsítja, minden bizonnyal a kései és rövid életű ilyen intézmények közé tartozott, amelyet a maga idején már *Glád* nevű személy, család, nemzetség oklevelekben előfordulásának illenék igazolnia, de ennek persze sehol semmi nyoma. Azt pedig már nem is érdemes feszegetni, hogy mit érne ilyen igazolás a honfoglaláskori vezér létére nézve. – Mint ahogy nem látom a lehetőségét annak a nézetnek sem, hogy Glád nem a honfoglaláskor, hanem utána, a X. században élt főember lett volna.

Hogy Anonymus Glád vezér személyét kitalálta, annak van még egy másik oldalról kitapintható motivációja is, amely egyúttal nagyon fontos támpontot ad arra nézve is, miért mondja Gládot Ajton ősenek. Mint említettem, a Kanizsa-Haram nagyút tájékán, már Krassóban, de a tárgyalt térséghez szorosan illeszkedően volt egy, esetleg két *Galad* nevű hely. Arra is utaltam, hogy P. mester ezen az úton legalább a Temesig, de feltehetően Haramig is eljutott. Ám ha ez utóbbi nem is történt volna meg, mivelhogy Szovárdék hadjáratának részletes útleírását is befejezte a Temesig eljutással, és már csak az Al-Dunánál említi Haramot, Kevét és Orsovát, persze ezeket is Glád menekülésével, illetőleg a magyar sereg további előnyomulásával kapcsolatban, ezen al-dunai helyeket hírből is jól ismerhette. A fontos ez ügyben mindenesetre az, hogy valahol az út krassói szakaszának közelében, tehát a Galad nevű hely vagy helyek szomszédságában egykori predium jelölőjeként felbukkan ez a helynévi adat: 1458: *Ahthon*. Mármost e minden bizonnyal történeti személynek és névének emlékét a Magiszternek forrásaiból, hagyományból jól kellett ismernie, gesztájában többszörösen meg is emlegeti Ajtont. Tökéletesen rávall az anonymusi szemléletre és módszerre, hogy az *Ajton* helynév e tájon meglétében rejlő kapcsolási lehetőségeket ki is használta, joggal azonosítva a helynevet az egykori főember nevével. Sőt az azonosítás mindjárt további fogódzókat is adott számára Glád vezérnek nemcsak az elképzeléséhez és megnevezéséhez, hanem hitelesnek láttató jellemzéséhez is. Egyrészt megtehetette Gládot Ajton ősenek, nem véletlenül feltűnő módon, három helyen is kiemelve ezt a származási viszonyt, továbbá Ajton jóval későbbi

születésére utalással egyszersmind meghatározhatta a köztük eltelt kb. egy évszázadnyi időkülönbséget is. Másrészt Ajton uralmi területének ismeretében kijelölhette a Glád birtokolta területet is a Maros-Tisza-Al-Duna térségében, továbbá tehette csatavesztési helyét is e vidéknek éppen a közepébe. Harmadrészt Ajton balkáni (görög, bolgár) kötődéseinek tudatában meggyőződéssel állíthatta be Gládot is bolgár származásúként. Glád konstrukcióját mindezzel szinte teljessé komponálta, valószínűleg maga is erősen hive benne. Ez a hit azonban semmiképpen nem vihető át napjaink tudományába.

Ha Glád – Anonymus gesztájának annyi más szereplőjéhez hasonlóan – teljes bizonyossággal kitalált személy is, a vele összefüggesztett körülményekre, eseményekre valódi történetiségük nélkül is figyelni kell arra, miket mond a Névtelen e kérdéskörben. Ide vágó véleménye minden konstrukciós jellege ellenére olyan korai hazai „tudományos” nézeteket képvisel, melyeknek szemléletei gyökerei időben visszafelé is mutatnak, ideológiája időben előre is hat, és bizonyos vonatkozásaiban tárgyunk szempontjából sem haszontalan tudnivalókat rejt magában. Rávilágít egy Dél-Erdéllyel területileg és történetileg összefüggő vidék korai problematikájára általában, az Árpád-korra vonatkozó históriás tudatra, szemléletmódra pedig különösképpen. Jelzi azt is, hogy ezek az ügyek, minden más irányú, pl. bolgár, bizánci stb. valóságos vagy vélt összefüggések mellett is mindkét térségben lényegében közös magyar történelmi ügyek nyelvileg, etnikailag, politikai uralmilag egyaránt. A kérdésnek Dél-Erdély és a Gyulák történetéhez kapcsolódása pedig az Ajtonhoz fűződő vonatkozásokon keresztül kap konkrétabb értelmet is.

3. Keánról először Anonymus tudósít: szerinte *Keanus magnus*, Bulgária fejedelme, Szalan vezér öse Attila halála után a Duna-Tisza közén uralkotott, egészen az oroszok és lengyelek határáig terjedően, oda szlávokat és bolgárokat telepített, s hódítását a görögök segítették. – Kézai arról szól, hogy *Kean*-t, a bolgárok és a szlávok fejedelmét István király Gyula elfogása és Erdély elfoglalása után legyőzte, kincseit pedig a fehérvári Szűz Mária-templomnak ajándékozta. – *Kean*-ról a XIV. századi krónikaegyüttes nyújtja a legtöbb információt, más-más vonatkozásokban visszatérve személyére: először Géza és Sarolt házasságkötése kapcsán mint Kulan testvérét és egyben ellenfelét említi; másodszor Gyula legyőzésének történetébe ágyazva a bolgárok és a szlávok fejedelmének mondja, akinek népe a természet által nagyon megerősített helyen lakott, akit István legyőzött, kincseit elvette, aztán pedig örökségét az erdélyi részekben Erdéelvi Szoltánra bízta; harmadszor újra visszatér az elvett kincsek felhasználására. A krónikakompozíció egyes változatai lényegében e momentumokat ismétlik, de a Pozsonyi Krónika a nevet *Kaan*, *Kan*, *Gan* alakban adja.

Hogy e meglehetősen heterogén forrásanyagból mi következtethető ki Keán személyére, arra még visszatérek, most csak a tudósítások néhány jellegzetes vonását emelném ki. Mindenütt visszatérő, közös elem a névazonosság és a bolgár vonatkozás. A szerepbe állítás tekintetében P. mester elbeszélése a legkülönállóbb jellegű; Kézai és a krónikaegyüttes a Gyula legyőzése utánra utalással és a kincsekkel kapcsolatban nagyon egybevághat; a krónikakompozícióban viszont belső ellentmondásokkal is teljesen új, szöveggörnyezetükbe nem is igen illő részletek bukkannak föl. – Területi vonatkozásokban Anonymusnál Erdélynek nincs szerepe, Kézainál érintőlegesen, a krónikaegyüttesben viszont feltűnő kiemeléssel jelentkeznek Erdélyre és a Gyula-környezetre utalások.

A *Keán* név az említett forrásokban igen sokszor jelentkezik teljesen azonos írásmóddal, a Pozsonyi Krónika eltérései minden bizonnyal másodlagosak, vagy téves olvasat, vagy a Kán-nemzetségnévvel azonosító tudatos változtatás eredményei. A *Kean* névalak későbbi, nem a vezérre vonatkozó előfordulásaira még visszatérek. A korai források *Kean*-jának ómagyar *Kěán*, esetleg *Kěän* ejtősváltozat felel meg. E névalak a környező nyelvek személynév-

anyagából, így persze a bolgárból sem ismeretes, ezért sajátosan magyar nyelvi használatnak tekinthető. A név etimonja meglehetősen biztos: a számos török nyelvben meglevő *kayan* 'fejedelem' köznév ilyen formában személynevesült megfelelőjének átvétele. Mint köznév nem jött át az ős- vagy ómagyarba, a magyar szókincsben ennek az átvételi vonalnak nincs nyoma. Azonos etimonú *kán* szavunk jóval újabb, krími tatár eredetű nyelvünkben. A *Kayan* hangstruktúrájú ótörök személynévből a magyar *Kéán* forma tipikusan és kizárólag magyar nyelvi fejlemény, első vokálisának elhasonulását a rákövetkező magyar *á* vagy *a* okozta, vö. *lěán*, *rěá* stb.

A *Keán* nevet a kései ómagyar kortól kezdve viszonylag gyakran előforduló és a magyar nyelvterület legkülönbözőbb részein feltűnő *Kajan*, *Kaján* tulajdonnevekkel szokás azonosítani. Néhány példájuk: személynevek: 1202: (terram) *Kaiany*, 1223: *Kaÿan*, 1257: *Kaÿan*, 1281: *Kayan* stb.; helységnevek: 1290: *Kayand*, elpusztult, Bodrog megye; 1330/1439: *Kayanfw*, *Kayanthew*, ma *Felső- és Alsó-Kajanel*/román *Căinel de Sus* és *Jos*, régi Hunyad megye; 1455: *Kayand*, elpusztult, Komárom megye; 1456: *Nagh kayan*, ma *Nagykaján*/román *Căinul Mare*, régi Szolnok-Dobok megye; stb. E nevek elvileg összefügghetnek egy *Keán* személynévvel, mint annak *Kayan* előzményű *j*-s hiátusos változatai. Sajnos, ezt az összefüggést számos probléma teszi súlyosan kétséggé. Mindenekelőtt az, hogy a magyar tulajdonnévanyagban a *Kaján*-on kívül nyoma sincs egy korai ómagyar **Kayan* előzményű tulajdonnév egyéb, *χ*-s, *h*-s, *v*-s hiátustöltő alakjainak, márpedig ilyen tömeges megjelenés esetén ez hangtörténetileg szinte elképzelhetetlen. Az sem hordozna semmi realitást, hogy csak a krónikáinkból ismert *Keán* személynév így szétterjedjen nyelvterületünkön, és annyi helynévnek szolgáljon alapjául.

Továbbá a bibliai eredetű magyar *Kain* személynévnek, l. pl. 1228 k.: *Kaynd*, melyből *kaján* szavunk is származik, volt a régiségben *Kajan* és *Kajon* változata is. A bibliai név egyébként a szláv nyelvekben is elterjedt, többnyire *Kojan* alakban. Valószínűnek tartom, hogy *Kajan*, *Kaján* tulajdonneveink nem is mennek vissza azonos eredetre, hanem névhomonimák eshettek egybe bennük. Alighanem ilyen külön etimon példái a fentebb említett Hunyad megyei magyar *Kaján*/román *Căin* helynevek, melyeknek *-fő* és *-tő* utótagja biztosan mutat víznévi eredetre, l. 1910: *Caian* patak; e nevek mind korai román lakosságú vidéken fekszenek, akár román névadásra is gyanúsak lehetnek. De hogy semmi közülük *Keán* vezér nevéhez, abban nincs kétségem.

Itt szükséges megjegyezni, hogy sem e hunyadi helyneveknek, sem egyetlen más magyar *Kaján* tulajdonnévnek nem lehet semmi köze a *Bar-Kalán* nemzetségnév második nevéhez, sem az ennek előzményéül feltett krónikabeli *Kulan* személynévhez. Azt *l > ly* előzményre visszamenő *j*-zés (*sejem*, *kiráj* stb.) csak a XVII-XVIII. század körül fejlődött ki, ómagyar időkre visszavinni teljes képtelenség. A hunyadi *Kaján*/*Căin* patak mellett, az előbbi *Kajan*-ok társaságában egykor feküdt, elpusztult *Kiskaján* helységnek 1389/1439: *Kiskalyan* adata vagy filológiai hiba eredménye, l. ugyanezt az adatot így is: 1389: *Kiskayan*, és minden további adata is persze *j*-s, l. 1437: *Kyskayan* stb., vagy a *Kilián* személynév *Kilyán*, *Kalyán* változatának téves analógiájára keletkezett hapax, l. pl. ugyanazon személy nevében is: 1266: *Kelyani* gen., 1269: *Kalyan*, 1273: *Kalianus* stb., amiből legfőljebb az újmagyarban alakulhatott volna *Kaján*.

Mindezt azért részleteztem, hogy nyilvánvaló legyen: a *Kaján* személy- és helynevek sem a krónikák *Keán*-jának meg *Kulán*-jának, sem a *Kalán* nemzetségnévnek nem megfelelői, illetőleg nem igazolói. Az efféle azonosítások azért veszélyesek, mert csak a korai magyar történet tévútjaihoz vezethetnek.

A Keán-kérdésben, a vezér létének és Erdélyhez való kapcsolatának bizonyítékeként fölmerült a *Kán*-nemzetség nevében és történetében rejlő lehetőség. Erős kétségek azonban ebben a vonatkozásban is jócskán fölmerülnek. A *Kaján* nevektől eltérő hangfejlődéssel ugyan, de megelőző *Kěán* névformából is, annak *Kayan* előzményéből is kialakulhatott *Kán* névváltozat, akár már a kései ómagyarban is, vö. a *lěany* > *lány*-féle alakulásokat. De persze éppúgy fejlődhetett *Kán* alak és így a *Kán* nemzetségnév is a *Kaján*-féle nevekből és még sok más előzményből, hiszen az ilyen nagyon rövid alaki struktúrájú nevek jó etimonját megtalálni szerfölött nehéz, biztosat meg szinte lehetetlen, és minél több lehetőség adódhatik rájuk, annál nagyobb lesz bizonytalansági hányadosuk.

A *Kán* nemzetségnév először egy 1191-re keltezett oklevélből kerül elő: „comitis Buchk et Julia filiorum Symonis de Suklos de genere *Kan*”. Ez az oklevél azonban nem lehet mérvadó a nemzetségnév keletkezésének idejére nézve, hitelessége és kronológiája is több mint gyanús. Mérvadónak tűnő vélemény szerint 1251 körül írták, illetőleg hamisították. Egyébként nem is adna semmi támpontot a kánok erdélyi, főként ilyen korai jelenlétére, csupán a nemzetség baranyai birtokviszonyait érinti. Más kérdés, honnan, hogyan került bele a *Kán* nevezet, mely itt alighanem erősen tendenciózus ízű, de hogy nemzetségi tudat tükrözője-e, vagy már Ákos mesternek is lehetett-e köze hozzá, az homályban marad. A nemzetségnek a *Kán* névvel emlegetése később is csak feltűnően ritkán kerül elő: tagjait sokszor nem jelölik meg e névvel; helyébe gyakran jön inkább a nemzetség alapítójának tekintett „nagy”, „öreg” (Magnus) Gyulától való származásra utalás, pl. 1286: „de generatione Julia bani”, 1303: „ex progenie magni Julia bani” stb.; a nemzetség legnevezetesebb tagját, a hírhedt Kán Lászlót így soha nem említik (soha nem viselte?); egyes Kán-nemzetségbelieket más, Borsa-, Apor- stb. nemzetséghez tartozóknak sorolnak; stb. Bár e tényekben ugyan külön-külön nincs semmi rendkívüli, mindezek és még a következőkben mondandók a *Kán*-nemzetségnek a szakirodalomban egyöntetűen szokásos ebbéli megnevezéséhez tesznek némi kérdőjelet.

A Kán-nemzetség nem erdélyi eredetű, hanem minden valószínűség szerint baranyai; vö. fentebb a nemzetségnév első vélt adatának Siklósra utalását is. A nemzetség birtokai is jórészt a Délkelet-Dunántúlon és a Szávától délre terültek el. Nagy Gyula szlavóniai bán is volt. Kezdve vele a nemzetség több tagja is viselte azonban az erdélyi vajda tisztet is. A Kánok jelentős birtokokkal rendelkeztek Erdélyben, Fehérvár környékén is, főként azonban a Küküllő alsó folyásánál. Ezek egy részéről biztosan lehet tudni, hogy nem ősi birtokok, hanem szerzemények: a birtokgyarapításban különösen a nemzetségalapító nagy Gyula, valamint főleg erőszakos módon Kán László vajda járt az élen. Néhányuk, melyeknek körében elsősorban a viszonylag egy tömbben feltűnő küküllőiek sorában levőkre gondolhatunk, így Egeredre, Hosszúaszóra, Mikeszászára, Pánádra és Újlakra, eléggé korai szerzeményeknek látszanak ugyan, de más körülmények számbavételével ezeknél is ki lehet zárni a XIII. század elejénél korábbi ilyenemű voltukat. A Kánok egész dél-erdélyi birtokgyarapítása tulajdonképpen nagy Gyulának 1201-ben fehérvári vajdává kinevezésével vehette kezdetét.

A Kánok viszonylag korai Erdélyhez kötődésének jele lehetne esetleg a nemzetségben a *Gyula* név népszerűsége: a XIII. században például öt nemzetségtag is viselte ezt a nevet, e tekintetben azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a *Gyula* személynév ez időben nagy elterjedését a magyar nyelvterület egészén, sem öreg Gyula bán nagy tekintélyét általában és a névadás terén is a nemzetség egészében. A Kán-nemzetségbeli Gyulák nyomot hagytak a korai dél-erdélyi helynévadásban is: e vonatkozásban mindenekelőtt – ahogyan már szó volt róla – *Fehérvár Gyula*- jelzőjének nagy valószínűséggel a Kán-Gyulákra, főként „nagy” Gyulára visszamenő keletkezését kell számon tartani, amit ők legfőljebb tudatosan erősítettek, tápláltak egy korai Gyula-hagyománnyal. De más helynevek is bizonyítják névadásuk nyomait: 1377: *Gywla patakra*, 1340: *Gywlahowosa*, 1267 k.: *Julia mediesy*, a mai

Meggyes/Medias a Nagy-Küküllő mellett stb. Az adatok azonban ide vágóan sem mutatnak a XIII. század előttre.

Mindezekkel együtt nem tartom valószínűnek, sőt lehetségesnek sem, hogy a Kán-nemzetség viszonya Dél-Erdélyhez és ezen belül a hajdani Gyulákhoz nagyon korai időkre visszamenő, közvetlen leszármazási vagy birtokjogi jellegű lett volna. Inkább azt vélem reális lehetőségnek, hogy leszármazási tudatuk különböző tényezők együtthatásaként, fokozatosan öltött olyan jelleget, mely a Kánok erdélyiségét és ősi „gyulaságát” kiformálta. Ebben a nemzetséggő „nagy” Gyulának két, viszonylag rövid ideig tartó erdélyi vajdai tisztsége mellett is egyrészt alighanem kemény politikai, gazdasági, birtokszerzői érdekek, törekvések játszottak szerepet, másrészt a *Gyula* név egyezésének vonzása, nimbuszának ténye és kihasználása, illetőleg a Gyula-örökségnek mesterségesen is táplált tudata rögződhetett a nemzetségi hagyományokban és környezetük hiedelmében.

Ha nem is szabad megfélekedezni arról, hogy a Kán-nemzetség Erdélyben megjelenése, esetleg Gyula-örökség tudata mintegy fél évszázaddal korábbi Ákos mester működési idejénél, ezt az ügyet lényegében Ákos bontotta ki, tetézte be és helyezte mintegy „eszmei” alapra, s ebben a Keán-kérdés bevonása nagyon fontos hatóerőnek bizonyult. Ákos mester nemcsak ismerte a Gyulákat, hanem szoros összeköttetésbe is került velük, s ezt a viszonyt a XIV. századi krónikakompozícióba tett betoldásai fényesen bizonyítják, sőt a kapcsolat természetét is megvilágítják. A Kánoknak a Gyulákhoz való kapcsolatát emeli ki a Mester, amikor a honfoglaló „első kapitány” Gyula (= 1. Gyula) leszármazottjának mondja Gyula filius Ladislai-t, aki nem más, mint a Kán-nemzetség egyik nevezetes, vele kb. egyidős tagja. Témánk szempontjából talán még fontosabbak, mert a Keán-kérdéshez kapcsolódnak azok az információi, melyekben Keánt a hajdani Gyulákkal hozza viszonyba. 2. Gyula lányának férjhezadási történetében jól kiérezhetően szervetlenül ráncigálja bele a Keán-Kulán testvérpár nevét és szerepét, majd a szövegkörnyezet szerint a legyőzött 3. Gyula örökségébe helyezett Erdélyi Szoltánt furcsa módon mégis Keán bukása után lépteti be tisztebe, végül Keán és Gyula kincseit is implicite összehozza.

Azt hiszem, e Keán-beállításokkal kapcsolatban nem lehet eltekinteni az Ákos mester álláspontját minden bizonnyal tudatosan ösztönző, következetesen irányító célok feltevésétől. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy írott forrásokból vagy tudós környezetétől biztosan ismerte a Keán-hagyományt, de az nem valószínű, hogy erről maguktól a nemzetségtagoktól értesült volna, hiszen nemigen tehető föl és nincs is semmi jele, hogy erről a Kánok valamit is tudtak volna. Számba kell venni viszont azt, hogy az Erdélyben erős birtokszerző tevékenységet folytató Kán-nemzetség ebbéli törekvéseit Ákos mester a maga eszközeivel, a krónikában való írásbeli megörökítés szentesítő erejével szolgálni, támogatni akarta: erről a krónikába beleszólt, még ha jórészt eléggé szervetlenül odaiktatott tendenciózus utalásai éppen a hajdani Gyulák és Keán személye körüli viszonylatokban nagyon világos bizonyosságot tartalmaznak. Nem lehetetlen, hogy Ákos a Kánok ősi, erdélyi származásának eszméjét Gyula-hagyományuk Keánnal való megtoldásával nemcsak a krónikában érvényesítette, hanem akár a nemzetség tagjaiban is „tudós” magyarázatként erősítette, táplálta. E tekintetben látszik igen fontosnak ez a Kán-nemzetségre vonatkozó okleveles adat: 1240: „Jula Banus quondam de genere *Kean*”. A Kán-nemzetségnév előfordulásai közt ez a *Kean*-változat nemcsak kirívóan korai, de teljesen elszigetelt. Ugyancsak egyedülálló és igen feltűnő a nemzetségre vonatkozó többi adat között az itt megjelenő *quondam* határozó, amelyről egyenesen lerí, hogy az oklevélíró e beszúrással tudatosan hangsúlyozni akarta a nemzetség Keán nevéhez kapcsolódását már a nemzetségalapító „nagy” Gyula előtti időre nézve is. Az oklevél kelte Ákos mester működésének korai idejére esik. Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy arra gondoljunk, Ákostól vagy környezetétől származó tudós kombinációról lehet itt szó. – Az 1240-es,

egyébként hiteles oklevélnek nincs erdélyi vonatkozása, azt tartalmazza, hogy öreg Gyulának a Borsod megyei Tardonán is volt birtoka, melyet kegyvesztése után IV. Béla elvett. Az iratban van egy érdekes kitétel is Gyula bán kultuszára: a Tardona melletti dédesi várnál egy kút melletti bükkfán sokáig ott függött még címerpajzsa.

Itt kell megemlítenem a krónikák Keánján kívül felbukkanó még egy helynévi *Keán*-adatot is: 1226: > 1365: „Pousa de villa *Kean*”, a Drávától délre eső területre utaló, kiadatlan oklevélből idézve. E helységnévnek a Pécestől északnyugatra fekvő *Kán*-nal azonosítása fölötté kétes. Hogy Kán László egyik poroszlójának is *Pósa* volt a neve, az már kronológiailag se nagyon lehet erre hozott bizonyíték. Kán helységről e vélt azonosításon kívül semmi korai adat nincs, 1542-ben tűnik föl először, de *Kán* alakban; ugyanígy Lipszky-nél és ma is. Baranya volt ugyan a Kán-nemzetég kiinduló helye, nyilván nevükre megy vissza *Kán* helység neve is, de hogy ilyen korán ide egyáltalán hogyan szolgálhatott volna népi névadási szinten a legjobb esetben is legfőbb Erdélyre szűkülő, de ott sem igen élhető Keán-hagyomány, az teljességgel megfoghatatlan. Úgy hiszem, ez az adat még további filológiai tisztázást kívánna, sajnos, az oklevélhez nem tudtam hozzáférni. Azt azonban minden óvatosság mellett is meg merem kockáztatni, hogy ahogyan a *Kán* nemzetségnévbe is bevitt *Keán* alak, úgy ez a helységnév-adat sem származhat ilyen koránról (1226), és persze még kevésbé nyújthat számbavehető támogatást Keán vezér létére.

Visszatérve mármost a krónikabeli Keán személyére, nyilvánvaló, hogy nem korai krónikásaink alakították ki ismert névadási fogásaikkal a nevét, hiszen sem koruk személy-, sem helynévanyagában nem találhattak erre alapot. Korábbi közös forrásból meríthették, esetleg egymás írásaiból is megerősítette. Ez a forrás pedig aligha lehetett más, mint a XI. századi őskrónika. Az őskrónika forrása persze megfoghatatlan, az is lehet, hogy nagyon régi, esetleg honfoglalás előtti, török nyelvi környezeti szájhagyomány, amelyre éppen a szóbeliség folytán újabb és újabb személyi vonatkozású elemek rakódhattak (pl. bolgárság, kincs), s az őskrónika is tehetett hozzá egyet s mást (pl. erdélyiség, István háborúzása). Magyar szájhagyományi útra mutathat a *Kēán* alak megformálása, mely nem írott, hanem beszélt nyelvi fejlemény. Hogy aztán már fennmaradt írott forrásaink szerzői mit válogattak ki a hagyomány-részletekből, az már attól is függhetett, hogy elbeszélésükben mire volt éppen szükségük: Anonymusnak a tőle kitalált, bolgár származásúként beállított Szalan vezér számára kellett bolgár őst keresnie, Ákos mesternek a Kánok erdélyisége, Gyula-Keán-öröksége látszott fontosnak a kiemelésre stb. Mindez annyit jelent, hogy Keánnak írott forrásainkban megjelent alakját akár mondai, akár valamikor valóban élt személyként éppen el tudnám fogadni, azokat a szakirodalmi véleményeket azonban már nem tenném magamévá, hogy krónikásaink különféle szerepekbe állított Keánjaiban valóságos, történeti személyek jelennek meg, mégpedig három vagy két külön személy képében. Ilyen névvel és ezzel a névalakulással valóságos csoda volna egymástól független Keánok történeti szereplése. Így nézetem szerint Keán nemcsak Szalan őse, Kulan testvére, István ellenfele, Erdélyi Szoltán elődje nem volt, de – ami szintén fölmerült – Sámuel bolgár cár, Gyula, Dél-Erdély ura sem. Nem zárható ki azonban, hogy valamikor akár Dél-Erdély valamely részén vagy közvetlen környékén is élhetett vagy mondai hősként elhíresülhetett ily nevű személy, és a krónikaegyüttesnek az a kitétele, hogy népe természetből védett helyen lakott, megőrizhetett erről valami hagyományt. A természetből védett hely kitétel különben nem okvetlenül utal Erdély belső részeire, Ákos mester fantáziájában megjelenhetett Erdély délnyugati peremvidéke, Hunyad, Szörény, Krassó tája, sőt nem rekeszthető ki belőle teljesen akár nagy vizek körülzárt terület, így a Maros-Tisza-Alduna köze sem. Anonymus még ennél is nyugatabbra teszi Keán birodalmát. – Mindenesetre a krónikások állításai nyomán Keán beiktatódott az új magyar történeti, történettudományi tudatba, s már csak emiatt sem lehet Dél-Erdély korai történetének kérdésében nevét és személyét mellőzni.

4. Ajton létéről két, egymástól valószínűleg független forrás is tud. Anonymus mint István királynak ellenszegülő főembert említi, kit Maros menti várában Csanád ölt meg; háromszor is kiemeli továbbá, hogy Gládnak kései ivadéka. Uralmi területét nem jelöli meg, illetőleg csak Marosvárral utal rá konkrétan, de rokoni hivatkozásában implicite benne van a Gládra meghatározott területtel való azonosítása. Sokkal részletesebb rajzot ad ennél a nagy Gellért-legenda; legfontosabb megállapításai a következők: Uralmi területe „a fluvio Keres usque ad partes Transilvanas et usque in Budin ac Zoren” terjedt ki. Vidinben a görög hitet vette föl, de gyenge lábon állott a kereszténysége. Marosvárba görög szerzeteseket hozott. Gazdag és gögös volt, István királyt nem tisztelte, a Maroson szállított királyi sőt megvámolta. István Csanádot és társként Gyulát küldte ellene, s Csanád Nagyörsznél legyőzte és megölte; a levágott feje körüli tanúságtételben Csanáddal szemben Gyula hazugságban maradt, és a király ezért száműzte. Csanád jutalmul Ajton tartományát ispánként kapta meg, egyik feleségét pedig Bech comes örökölte. – Szent István Nagy legendája csak általánosságban „ducibus eorum interfectis” szól, amibe nyilván beleértendő Ajton személye is. Kevésbé valószínű, hogy a Tarihi Üngürüs *Marcianus*-a mögött Ajton alakja rejljen. A XIV. századi krónikakompozíció feltűnő módon szót sem ejt Ajtonról.

Ajton személyének történeti hitelességéhez vajmi kevés szó férhet. Anonymuson és a Gellért-legendán túl alátámaszthatja ezt nevének biztos etimológiája is. Már lényegesen fogasabb kérdéseket vet föl az *Ajton* helyneveknek, valamint az *Ajton*-nemzetségnek az ügye, különösképpen az István kori főúrral való viszonyukat illetően, ez azonban Ajton vezér léteire aligha vet árnyékot (e kérdésekről l. alább). Ajton uralmi körzetére vonatkozóan a Legenda értesítéseihez annyit tehetünk hozzá, hogy északi irányban a *Keres* alkalmasint a Fekete-Körösre utal, keleten az „erdélyi részek” megjelölés a Maros völgyében akár Hunyadig elérő kiterjedést is jelölhet, délen-délkeleten Szörény és alkalmasint túlzóan Vidin emlegetése az Al-Dunáig való elérést sejteti. Anonymus Glád-utalásai, valamint a Legenda egyes kitételei Ajton uralmi területén a bizánci politikai befolyás, a bolgár kapcsolatok, különösen pedig a keleti ortodoxia nagymértékű érvényesülésére utalnak. A bolgár kapcsolatok szempontjából nem árt külön figyelni Ajtonnak Vidinben megkeresztelkedésére, P. mester szerint pedig szintén Vidinből való származására, illetőleg e tények mindkét forrásban előtérbe állítására.

Ajton nevének *Ohtum*, *Achtum*, *Acthum* írásváltozatai világosan jelzik a név korai ómagyar kori *Axtom*, esetleg *Axtum* kiejtését. Az anonymusi *Othum* alak nyilvánvalóan a geszta másolójának elírása. Ajton hitelessége szempontjából fontos tényező a szilárd török etimon, mely végső soron a török *altun*, *altyn* 'arany' köznévre megy vissza ugyanilyen alakú török személynév közvetítésével. Még lényegesebb ennél, hogy a név alaki fejlődése egyértelműen, sőt kizárólagosan magyar nyelvi alakulásmódra mutat: az *lt* > *xt* > *jt* változás és a szóvégi *n* ~ *m* váltakozás is kimondottan magyar jelenség. A vezér személyére utaló források szóvégi *m*-jének kizárólagossága persze nem véletlen, a korai ómagyar alak pontos tükröztetője, szemben a név körébe vonható későbbi magyar tulajdonnevek *n*-jével (a név szokásba került *ny*-es írásmódja sült anakronizmus). A magyar hangfejlődés hangsúlyozása itt azért lényeges, mert az etimonon túlmenően és attól függetlenül teljes bizonyossággal mutat arra, hogy e nevet magyar nyelvi környezet alakította, ami jelzést ad uralmi területén a magyar nyelv meghatározó szerepére, s ezen belül talán a vezér saját nyelviségére is. Azok a vélekedések tehát, amelyek Ajtont „magyar”-nak mondják, aligha járnak tévúton. Maga az etimon persze vallhat, ha nem is föltétlenül, török származására, de föltett kabar voltát semmiképpen nem igazolja.

A vonatkozó szakirodalom azt tartja, hogy az Ajton-nemzetség közvetlenül az István-kori főúr ivadékaiból nőtt ki annak lehetőségével és eredményeképpen, hogy a győztes király kegyet gyakorolt a legyőzött családjával, és meghagyta azt birtokai egy részében; továbbá hogy a

nemzetség egyik fele mintegy helyben élt tovább az ottani Ajtonmonostora vidékén, másik fele viszont valamikor Gömörbe, a Szuha völgyébe költözött. E teóriákat azonban az ebbe a kérdéskörbe vágó, eléggé terjedelmes okleveles anyag nem támogatja, hanem éppen ellene mond. A kérdés magva a Csanádtól keletre, a Maros völgyében, a régi nagy Csanád, későbbi Arad megyében feküdt, elpusztult Ajtonmonostora körül mint nemzetségi monostor körül összpontosul. A monostor első adata 1315: *Ahtunmonustura*. Hogy mikor keletkezett és mikortól nevezték így, korábbi adatok hiányában nem tudni; lehetséges, hogy valamiféle népmondai háttér fűzi össze az István-kori vezér nevével. Mindenesetre a XIII. század eleje-közepe előtt ilyen néven mint monostor nem létezhetett, nevének előtagja viszont kétségkívül azonos az egykori marosvári vezér nevével. Nos, ezt a helyet a mellette fekvő, szintén elpusztult Fel-Szöllőssel és Serjénnel együtt a gömöri „Ajton”-ok, a valóságban a Szuhai-család tagjai – mint az oklevelekből jól kiderül – rendkívül gyanús körülmények között, kétes bizonyítékok alapján kaparintották meg, nem vissza-, hanem megszerezték. Ettől kezdve a korábban már igen sokszor felbukkanó „de Zuha” megjelölés (1278/1386, 1283/1353 stb.) helyében egycsapásra megjelenik az Ajton-nemzetségre utalás, először 1329: „Thoma filius Alberti de genere *Ohtun*”, ami egyúttal e „nemzetségnév” első adata is. Úgy vélem tehát, hogy a Szuhaiak nemzetséggé átvedlése olyasféle birtokszerzési turpisság eredménye, amire számos példa akad még e korban; a *de genere Ohtun* ennek a gyümölcse, ősi nemzetség és neve nem áll mögötte, s Ajton vezérhez még közvetett köze sincs. – A „másik” nemzetségfélnek, amely állítólag Marosvár vidékén maradt volna, s az *Ajton* nevet mint a monostor eredeti névadója vitte volna tovább Ajton fiaiból kiindulóan és István király kegyéből eredően, sehol semmi nyoma. Hogy Becs „ispánt” mint Ajton egyik feleségének új férjét honnan vette a Legenda szerzője, nem közelíthető meg, de tisztségmegjelölésének valószínű anakronizmusa mellett az Ajton-nemzetség problematikájában aligha lehetett bármi szerepe.

Az *Ajtonmonostora*-n kívül még két helynév érdemel figyelmet. A régi Kolozs megyei *Ajton* helység 1320-ban bukkan föl az írásbeliségben: *Ohtunh*, *Ohtunteleke*, l. még 1329: *Ahton*, ma *Ajton*/román *Aiton*. Neve az etimont tekintve minden bizonnyal azonos az István-kori Ajton vezérével. Erdélyből csak *Ajtoni* családnevek ismertek a XVI-XVII. századból, ezek a helységnév származékai. A helységgel kapcsolatos problematikára alább más összefüggésben térek vissza. – A másik helynév a Glád-kérdésben már előjött: 1458: *Athton*, régi Krassó megye, elpusztult. Bizonyosnak tűnik, hogy első adatánál jóval régebbi keletkezésű, ami a személynévvel azonos helynévi struktúra jelzésén kívül azért is állítható, mert mint szó volt róla, Anonymus a maga idején már ismerhette. A helynévnek kettős magyarázata merült föl: vagy a vezér szállását jelölhette, vagy annak szülőhelye volt. Mint szállásnév csak akkor jöhetne szóba, ha Ajton uralma e területre nem terjedt volna ki, aminek viszont a Legenda, sőt P. mester Glád-koncepciója is ellentmond. Mint szülőhely azonban meggondolkoztató lehetőség, amivel inkább csak látszólag nem fér össze az *Ajton* név etimonjának eredeti személynévre utalása, tekintve a képző nélküli névstruktúráknak a magyarban kettős, személynév↔helynév fejlődési irányulását és ennek sokszor meghatározhatatlanul változó jellegét, tehát ez esetben a helynévből puszta személynévvé alakulás lehetőségét. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy e helynév és a marosvári vezér neve azonos töről fakad.

Előadásom közvetlen témáját tekintve természetesen a legfontosabb kérdés: Ajtonnak és Dél-Erdélynek, közelebbről 3. Gyulának a kapcsolata, annál is inkább, mivel e két valóságos történeti személy azonos korban és többé-kevésbé azonos helyzetben, szomszédos uralmi területeken működött. Kapcsolatuk már eleve nem lehetett szemben álló vagy éppen ellentétes, s ezt több körülmény is valószínűsíti. A Maroson úsztatott igen fontos sószállítványoknak a Legenda említette vámostatása semmiképpen nem Gyula, hanem István érdekei

ellen irányult. A balkáni orientáció, főként ennek Bizánchoz fűződő politikai vetülete, a bolgár szomszédság, s nem utolsósorban a keleti (görög) ortodoxiának mindkét uralmi területen azonosnak látszó helyzete, befogadó készsége és terjedése nem képzelhető el bizonyos fokú tudatos vagy spontán együttműködés, egyházi szinten valamilyen kapcsolattartás nélkül. Gyula és Ajton leveretésének sorsközössége aligha csak a végső kifejtésben nyilvánult meg, a királyi központi hatalommal szembeni érdekazonosságnak is meglehettek ilyen-olyan összekötő szálai. István ellenük való fellépésének a bizánci politikai befolyás megtörése mellett, sőt talán előtt elsőrendű oka és célja – persze a politikai, stratégiai, gazdasági tényezőktől sem függetlenül – az erős ideológiai, vallási, egyházi háttérre lehetett: Gyula és Ajton területe egyaránt exponált ütköző vonala, vetélkedő terepe volt a keleti és a nyugati egyház érdekellentéteinek. Ajton talán még jobban beszorult ebbe az ellentétbe, mint Gyula: a különböző egyházi érdekek területén való ütközésének számos nyoma van az itteni térítések, köztük feltehetően az uralma alá tartozó „fekete magyaroknak” – talán nem is pogányoknak, csak a keleti egyház előtt hódolóknak – a térítési kísérleteitől a tőle favorizált görög szerzeteseknek halála után megnyilvánuló kizsorítási mozzanataiig.

A Gyula-Ajton viszonyt illetően mindezek persze inkább általánosabb, áttételesebb helyzetek, mozzanatok felidézései. Van azonban két kérdés, amely e viszony közelítésére valamivel konkrétabb fogódzókát adhat, vagy inkább csak látszik adni. Az egyik a nagy Gellért-legendának az a beállítása, hogy Gyula részt vett az Ajton ellen kiküldött had vezetésében, és egyik főszereplője volt a levágott fej körül kibontakozó eseményeknek. A kérdés érdemi megközelítésében igen nagy akadályt jelent, hogy Ajton leverésének dátuma 1003 és 1028 között ingadozó lehetőségek, illetőleg feltevések miatt nem rögzíthető, pedig e dátumnak volna jelentősége elsősorban a Gyula-kérdés szempontjából (l. erről korábban). Az a nézet, mely szerint a Legenda Gyulája föltétlenül azonos volna az erdélyi 3. Gyulával, mivel István megbocsátott neki, eléggé kétségesnek látszik előttem. Ha félretesszük azt a tényt, mert konkrétabb források hiányában félre kell tennünk, hogy a nagy Gellért-legendát igen sok költött, mesei elemekből összehordott elemet is tartalmaz, akkor is bőven marad még az ügyben gyanús körülmény. Több kritérium alapján is következtethetően valószínű, hogy Ajton legyőzése nem sokkal követte a Gyuláét, ezért kevésbé hihető, hogy elfogása után Gyula nem börtönbe került, mint ahogy Anonymus állítja, hanem hamarosan István belső, kedvelt emberévé válhatott, akire a király éppen fontos hadi feladatot bízott volna, és csak az Ajton feje körüli hazugsága miatt üzte volna el környezetéből, mint ahogy a Legenda mondja. Talán inkább arról lehet szó, hogy az István rokonaként is ismert Gyulát kronológiailag és eseménytörténetileg tévesen keverte bele az ügybe a Legenda összeállítója, vagy a Gyula és Ajton történetének párhuzamai zavarták össze emlékezetét, forrásértékelését, hiszen a Nagy Legenda írója az események után jó három évszázaddal később, mondai elemeket is jócskán beleszőve állította össze mondanivalóját. Emiatt meg a *Gyula* személyneveknek korai idők óta gyakori volta miatt nem lehet kizárni, hogy a Legendában vagy mondai előzményeiben a király környezetében levő egészen más Gyula személyéről történik említés.

A másik kérdés az erdélyi helységhez kapcsolódik. Igen tetszetősnek látszik az a feltevés, amely szerint ez a hely vagy a sószállítás útvonalába eső volta következtében, vagy Ajton nyári szállásaként szolgálása révén közvetlenül a vezér nevére megy vissza. Sajnos, a hely földrajzi fekvése, útvonal-viszonyai miatt egyik lehetőség sem vehető érdemileg számba. Az északi: kolozsi, széki, dési sőt nemcsak Ajton vezér területétől jóval északabbra fekvő útvonalakon szállították nyugat felé, de még Ajton helységet is jócskán elkerülték ezek. A tordai só szállítása meg az Aranyoson és a Maroson folyt lefelé, mely útvonaltól Ajton helység éppen ellenkező irányba esik. De különben is a helység fekvése olyan, hogy ott számottevő útvonal nem vezethetett. Nyári legelőként a nagy távolságot leszámítva Ajton környéke

nemigen szolgálhatott a Maros, közelebből az Aranyos irányából, hiszen a hely az Aranyos Szamos vízválasztó másik, északi oldalára, nem véletlenül már Kolozs megyébe esik. Egyébként is nehezen volna elképzelhető, hogy Ajton Gyula területén keresztülmenve legeltetett volna feltehető jó viszony ide vagy oda, meglett volna neki erre fölös számú alkalmas helye Hunyad, Krassó irányában is. Persze, hogy az *Ajton* név miként került ide, Észak-Erdélybe, arra nehéz volna bármiféle más felelet után is kutakodni. A föltétlen névazonosságot szem előtt nem tévesztve talán annyit lehetne gondolni, hogy a török etimonú magyar személynév jelen lehetett e tájon Ajton vezér személyétől függetlenül is, a helységnév pusztá személynévi előzménye még talán koraiságát is megengedné, de ez már az üres feltevés felé vezet. Hogy viszont e helységnévnél jóval később született/kreált *Ajton* nemzetségnév szolgált volna mindehhez alapul, az elképzelhetetlen, annál is inkább, mert a hely az Ajton-nemzetség „fellépése” idején itt a Zsombor- és a Borsa-nemzetség birtokai feküdtek.

Mindezen problémák, kétségek ellenére nagyon valószínű, hogy a Gyula-Ajton kapcsolatokat valós történeti tényként vagy legalábbis valószínűsíthető lehetőségként kell tekintenünk, amelynek nyomai a korabeli tudatban, illetőleg annak későbbi örökségében lecsapódhattak, tükröződhetek. Minden olyan vélemény azonban, amely ezen túlmegy, egészen odáig, hogy még Ajton és Gyula személyének azonosságát is fölteszi, messze rugaszkodik a valóságtól.

5. Végezetül gondolatmenetem e befejező szakaszának részben mintegy összegezőképpen, részben kiegészítőképpen két kérdéskörre utalnék még vissza.

Mint a fentiekből kitűnhetett, a megelőző fejezetekhez képest itt a korai magyar történelemnek még több olyan, Dél-Erdéllyel többé-kevésbé kapcsolatba hozott személye került tárgyalásra, akikről a krónikák beállításaival szemben, és a szakirodalom hozzájuk fűzött véleményétől jórészt eltérően azt a nézetemet igyekeztem megfogalmazni, hogy velük nem lehet hiteles, történeti figurákként számolni. Hogy ezeknek a kritikus, illetőleg kritikai hozzáállást fokozottabban igénylő személyeknek az itteni megszaporodása aligha véletlen, annak okai – merem remélni – nem az én szigorodó véleményemben rejlenek, hanem abban a problematikában, amely körülöttük feltárul. De krónikásainknak a mondanivalójában az itt tárgyalt személyekkel kapcsolatos minden forráshiányuk és ebből is fakadó bizonytalanságaik, nemegyszer zavarosságuk, konstrukcionális kényszereik, kitalálásaik ellenére is vannak legalábbis általános tanulságok. A most körüljárt témákkal kapcsolatban elsősorban az, hogy krónikásaink tudatában erősen benne lehetett Dél-Erdélynek a Maros-Tisza-Al-Duna térségével való sokrendbeli összeköttetése, és e tudás aligha csupán saját koruk ismereteiből és onnan visszakövetkeztetéseikből táplálkozott, hanem előző idők bármily homályos szóbeli és írásbeli hagyományai is beleszüremkedtek tudósításaikba, és ezt a többnyire általános vagy konkrétumokban inkább elmosódott, fölkeveredett ismeretkört próbálták a maguk tudása, lehetőségei, törekvései szerint eseményekre és személyekre áttett konstrukciókkal újraformálni, a hitelesség látszatával konkretizálni. A két szomszédos terület helyzetének, történetének tudatukban való kapcsolódása vetül ki abban, hogy az erdélyi vonatkozások, utalások átátszövik a nem kimondottan erdélyinek beállított vagy éppen a délkeletről szomszédos területhez kötődő személyek rajzát is. Ám ez az egykori historikus tudat eseménybeli és személyi hiteltelenségeivel együtt is részévé vált a későbbi magyar történeti tudatnak, ezért nem hagyható ki – mint ezt szakirodalmunk jól tükrözi is – Dél-Erdély történetének tárgyalásából sem. Más kérdés, hogy ezek a krónikás elbeszélések mennyire elegendők vagy nem elegendők, mennyire hitelt érdemlők vagy nem érdemlők a mai tudományosság szintjére emelésre, vagy éppen bővítésükkel, kibontásukkal további nagyívű konstrukciók létrehozására.

A másik kérdéskör, amelyre ennek a fejezetnek a tartalma a benne foglaltak jellege – és az összevethető nyelvi anyag hiánya – következtében legfőljebb nagyon óvatos következtetéseket engedhet meg, az a Dél-Erdély és a Maros-Tisza-Al-Duna közti térség népességtörténeti kapcsolatának ügye. A két terület szomszédsága, elsősorban a Maroson mint vízúton és a Maros völgyén adott közlekedés lehetőségei azt sejtetik, hogy a magyar honfoglalást követő új népességi viszonyok közepette a népi érintkezéssel, benne a lakosság települési mozgalmával már a honfoglalás utáni néhány évtizedtől kezdve fokozódó mértékben számolni kell. A magyarság területi mozgásának főiránya csak nyugatról kelet felé haladó lehetett. Ezt több körülmény is erősen valószínűvé teszi. A honfoglalással számottevőbb magyar lakosság elsősorban a Maros legalsó folyását környező sík vidékre érkezhetett, a Maros dél-erdélyi folyószakaszára – mint korábban már utaltam erre – aligha. A téli-nyári szállásterületek kérdését most nem bolygatva a magyar népi terjeszkedés lényegében az egész Kárpát-medencében mindenütt a folyóvölgyekben felfelé, a magyar nyelvterület zömét tekintve kifelé irányult, nyilván nem volt ez másként a Maros völgyében sem, a beszűkülő marosi völgyszakaszok miatt adódó közlekedési nehézségek ellenére sem. Következésképpen már a Gyulák magyar népének feltöltődési folyamata is zömmel csak ebből a nyugati irányból, a hunyadi medencén át képzelhető el. A délibb másik, a Bisztra felső folyásánál levő „kapu” e tekintetben több okból is jóval kevésbé jöhet számításba; az északi irányból érkezhető, a Szamos és a Körösök völgyében előnyomuló magyarság pedig a Gyulák idején még semmi esetre sem juthatott el a Maros völgyébe, s ennek nyelvjárástörténeti tények is ellentmondának. Hogy ez a Maros-völgyi települési folyamat nem rögtön, a honfoglalást követően, hanem fokozatosan ment végbe, az nyilvánvaló; ezért az egyébként is igen kétséges helyzetű 1. Gyula Erdélybe költözésének idején legjobb esetben is még igen csekély mértékű lehetett, s csak 2. Gyula idejétől, a X. század közepe táján erősödhetett föl. Egyéb nyomok is – mint láttuk – csak a X. század második felétől mutatnak Fehérvár környékén magyar népi jelenlétre. Hogy e Maros mentén fölfelé haladó települési folyamatba a hunyadi medence északi, marosi részének magyarsága a terület átvonulási helyzetén túlmenően ilyen korán beleilleszkedett-e, az szerintem erősen kétséges, az itteni, illetőleg Egregy, Sztrigy alsó folyása menti magyar népi feltöltődés már inkább egy további települési hullám eredménye lehet, valószínűbben zömmel már Fehérvár irányából. Hogy a Maros völgyén mind feljebb nyomuló magyarság belső nyelvi típusában, nyelvjárási sajátosságait tekintve is azonos volt-e a Maros alsó folyásánál települt magyarságéval – mint ahogy a Gyula-kérdés tárgyalásában érintettem – nyelvtörténeti eszközökkel nem bizonyítható, a teljes magyarság népi-nyelvi helyzetét tekintve azért mégis legalább feltehető, hogy a Gyulák népének és utódainak magyar nyelvisége főként a Maros-Tisza-Al-Duna közti tájakon egykor élt magyarság nyelvéből táplálkozott.

Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában

Régészeti áttekintés

Bizánci írott források szerint a magyarok a 830-as évek második felében jelennek meg a Szeret és az Al-Duna vidékén, vagyis a Kárpátok keleti és déli oldalán. 862-ben, majd később 881-ben, 892-ben és 894-ben már a Kárpát-medencében is jártak, elsősorban Pannoniában és a Duna mai ausztriai szakaszán hadakoztak, hol a morvákkal, hol pedig a Karoling frankokkal-bajorokkal szövetségben. E hadjáratok nyomán rögződhetett a magyar hagyományban különös élességgel, hogy a honfoglaló magyarság is teljes egészében a Vereckei-hágón jött be mai hazánkba. A vereckei útvonalat mint egyedülit tünteti fel Béla király névtelen jegyzője, Anonymus a XIII. század első évtizedében írott regényes honfoglalás-történetében, a Gesta Hungarorumban. Következésképpen mindazok, akik Anonymusnak több hitelt s nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a korábbi írott, illetve másféle forrásoknak, Erdélybe – Anonymussal egyetértve – a Szamos völgyén vagy a Meszesi-kapun át költöztetik be az első honfoglaló magyarokat. Így szerepel ez ismert régészek 1986-ban, 1988-ban és 1996-ban kiadott könyveiben, a honfoglalás Anonymus nyomán megrajzolt térképein, s így írta le 1986-ban és 1988-ban az *Erdély története* középkorász történésze is. Ezt az álláspontot képviselik (ma már inkább csak múlt időben) az erdélyi szász kutatók, kivált a román történészek és régészek, akik – rajongott Anonymusukkal néhanapján nem sokat gondolván – alkalomadtán szeretik még távolabbról, Pannoniából, de legalábbis a Tisza túlsópartjáról származtatni az Erdélybe betörő barbár magyar hordákat. Ezáltal válnak szemükben az első erdélyi magyarok kifejezetten „nyugati” néppé, ami – talán – nem is nagy sértés.

A legrégebbi magyar krónikák, amelyek magja, az „ősgeszta” a XI. század második feléig nyúlik vissza, egészen másképp ismertették a honfoglalást. Az őskrónika kifejezetten a „sasok” (Györffy György szellemes megfogalmazása szerint ómagyarul a besék, vagyis a besenyők) támadásának tulajdonítja a honfoglalást. Korábbi országukban ugyanis a „sasok miatt nem maradhattak meg, mivel a fákról úgy szállt le a sasok, mint máshol a legyek, és elpusztították-felfalták nyájaikat és lovaikat”. „Ettől kezdve három hónapig hegyeken keltek át és végre Magyarország határvidékére, tudniillik Erdélybe érkeztek.” „A kapitányok között a leggazdagabb és leghatalmasabb volt Árpád, Álmos fia, aki Előd fia, aki Ügyek fia. Atyját, Álmost pedig Erdélyországban megölték, nem mehetett ugyanis be Pannoniába. Erdélyben megpihentek, megmaradt nyájaik is új erőre kaptak” stb. Máshová, mint Erdélybe, nem menekülhettek a 895-ben Bulgáriában vereséget szenvedett magyar seregrészek sem. E részhez tudnivaló, hogy a régi magyar Erdőelve vagy Erdőelő földrajzi fogalomban korántsem tükröződik valamiféle sok évszázaddal későbbi „nagyalföldi” látásmód, Benkő Loránd meggyőző érvelése szerint a Havas-hegység túlsó oldalán fekvő Erdőelve keletről nézve is valószínűleg ugyanezt a nevet viselte.

Vagyis adva van egy másik forrás, egy eredetire és adataira nézve jóval korábbi magyar írásos hagyomány, amely a honfoglalást kifejezetten úgy meséli el, hogy a magyarok a Kárpátok szorosain át először Erdélybe költöztek be. Némi szépséghibája: ez a krónika is csak késői átdolgozásban, XIV. századi formában maradt ránk, ami kitetszik abból, hogy elmondja: a

németek Simburgnak/Siebenbürgennek nevezik ezt az országrészt, – ezt ugyanis a krónika kiegészítője csak a XII. század után írhatta le, az *után*, amikor a németek beköltöztek Erdélybe. Viszont okvetlenül hiteles hagyománynak, az Árpád-dinasztia hagyományának látszik az, hogy Árpád apját, Álmost Erdélyben megölték, ami talán a besenyőktől elszenvedett vereségnek volt a következménye: kazár módon véghezvitt „fejedelem-feláldozás” az istenség kiengesztelésére.

A régészet eredményei ezt a korábbi magyar történelmi hagyományt támogatják, bár ennek csak 1989-ben lehetett először határozottan hangot adni. A továbbiak jobb megértése végett nem árt néhány mondatot szentelni a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző erdélyi viszonyoknak sem. A nyelvészet, illetve a nyelvészetre támaszkodó történeti földrajz felől nézve talán nincs még egy vidéke a Kárpát-medencének, amelynek szláv folyó- és helyneveit olyan jól ismernénk, mint Erdélyét, hála Kniezsa István 1938, 1940. és 1943. évi munkáinak. Tisztában vagyunk tehát azzal, hogy a magyar honfoglalók hol találkoztak zártabb, sűrűbb (ám ennek ellenére is nagyon gyér) szláv lakossággal, sőt azzal is, hogy a XI. század végéig hogyan s miként alakult Erdélyben a magyar-szláv viszony. Ritka szerencse ismét éppen Erdélyben, hogy a nyelvészeti alapú településtörténetet a közelmúlt régészeti kutatásai alátámasztották, részben kiegészítették.

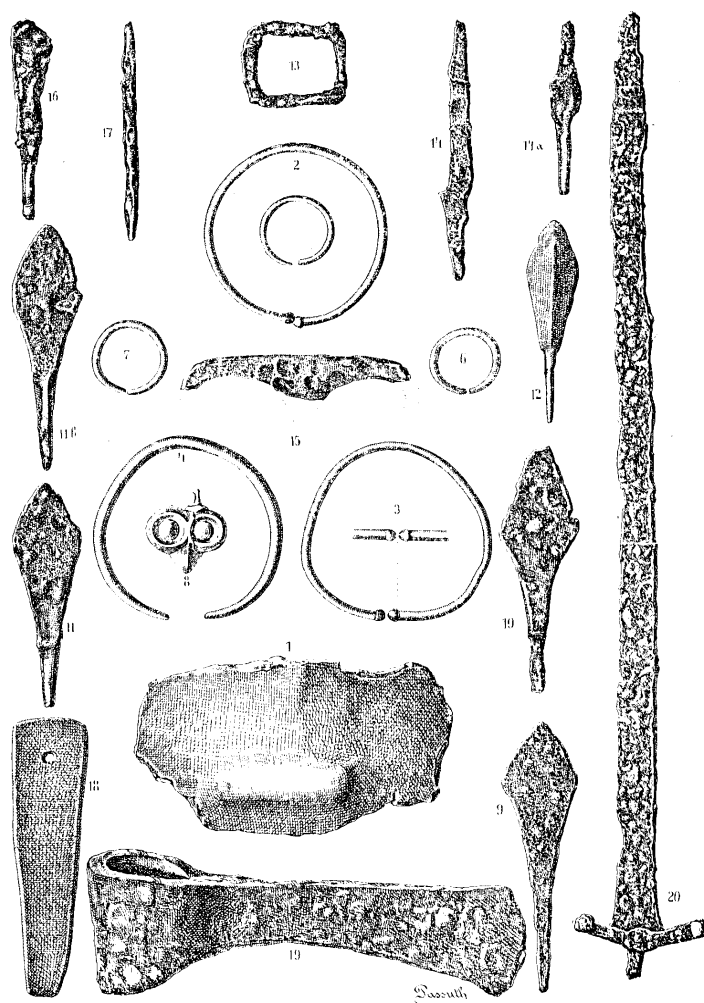
Erdélyben a XI. században s még jó ideig utána is, két nagyobb szláv települési tömbbel kell számolni. Az egyik nagyban és egészben a később székely és szász székekkel azonos, beleértve a beszercei szászok földjét is, vagyis az Olt, a Küküllő és a Nagy-Szamos völgye. Ezen a vidéken számos szláv urnatemetőt tártak fel – a szlávok elhamvasztották halottaikat (Medgyes, Szentersébet, Vizakna, Berve, Tordas stb.) – valamint félig földbe ástott putrikból álló szláv falvak házmaradványait, utóbbiakat ott, ahol Kniezsa István térképei szerint jelentkezniük kellett. A másik tömb a Kis-Szamostól a Meszesen át a Kraszna és a Túr mentében a Szamosig-Tiszáig terjedt, itt halmok (tumulusok) alá temetkező másféle eredetű szlávok éltek (szilágnagyfalusi csoport). Ők fognak szívósabbnak bizonyulni; míg az erdélyi völgyekben a magyarok a szlávokat a XI/XII. század fordulójára valószínűleg asszimilálják, addig a krasznai tömb területén ez lassabban ment végbe.

Végül, de nem utolsósorban, ritka szerencsével sikerült a Maros középső folyásvidékén IX. századi dunai bolgár hódítók és megszállók régészeti nyomaira, telepeire és temetőire rábukkanni, bennük semmivel össze nem téveszthető temetkezési szokásokkal, edényekkel, ékszerekkel (Gyulafehérvár, Maroskarna, ahol őseink félelmetes ellenfelének, bolgár lovas-vitéznek a sírja is előkerült, Csombord Szászsebes stb.). Azt lehet tehát mondani, ha a tudomány eredményeit elfogadjuk, akkor Nyugat-Szlovákia és Nyugat-Dunántúl mellett Erdély a Kárpát-medence harmadik olyan vidéke, amelynek a XI. századi népi és települési viszonyai jól megfigyelhetők. E viszonyokba lép be a magyar honfoglalás.

Korszakunk régészeti kutatásának rövid története

A Kárpát-medence, vagyis a középkori Magyarország egyetlen országrészének régészeti kutatása sem volt annyira elmaradott, hiányos, mint a történelmi Erdélyé, de nem sokkal kedvezőbb a kép akkor sem, ha a mai állapotot vesszük alapul, vagyis hozzászámítjuk a Partiumot és a Kelet-Temesközt (Bánságot) is. 1895-ben, a *Honfoglalás* tényleges millenni-uma évében Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum főigazgatója már harmadik összefoglalását írta a „Magyarhonban” talált honfoglalás kori magyar leletekről, s ugyanazon esztendőben utódja, Hampel József is elkészült a Magyar Honfoglalás Kútfői című vaskos kiadvány számára *A honfoglalási kor hazai emlékei* című teljesnek szánt összefoglalás első változatával,

amikor végre Erdélyben is kiássa és közzéteszi az első négy honfoglalás kori magyar sírleletet Marosgombásról Herepey Károly. Budapesten egyáltalán nem örültek a gombási leletekhez fűzött erdélyi kommentárnak, hiszen Herepey a hosszú fejű, magas termetű s „magasabb rangú rassz” *germán* képviselőinek vélte a jellegzetes magyar fegyverek egykori tulajdonosait. A Magyarországhoz képest 60 vagy ha nagyon jóindulatúak akarunk lenni, 40 éves lemaradásért az akkori erdélyi magyarok csak önmagukat okolhatták: amilyen élénk volt a fantáziájuk romantikus történelmi elbeszélések terén, annyira nem volt érzékük a földben rejtőző múlt iránt. Pedig észrevehették volna, hogy száz honfitársaik már sok évtizede milyen szorgalommal és alaposággal kutatják, sőt már ki is ássák Dél-Erdély őskori és középkori, elsősorban mégis római emlékeit, merő véletlen, hogy nem ők akadtak rá először a honfoglaló magyarok sírjaira is.

Marosgombási honfoglalás kori leletek

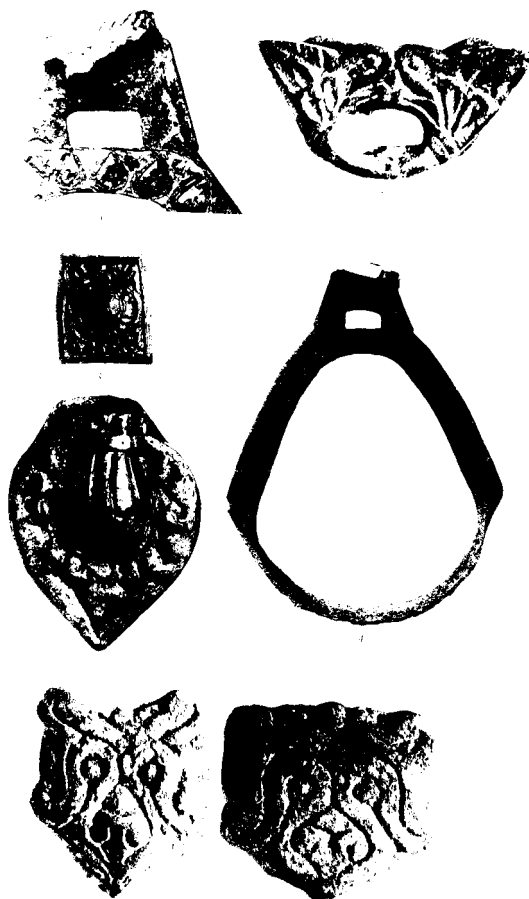
Nem is lesz Erdélyben magyar régészeti iskola mindaddig, míg 1899-ben ki nem nevezik a kecskeméti születésű Pósta Bélát, a Magyar Nemzeti Múzeum kiváló régészét (1896-ban a híres történelmi honfoglalás kori leletek kutatóját és közzétevőjét) a kolozsvári egyetem régiségtani tanszékére. Katedrája és a hozzá tartozó múzeum átvétele után hat esztendővel Pósta még mindig így foglalta össze Hampel Józsefhez írott levelében a régészet erdélyi helyzetét: „A 40 esztendő semmiből valamit csinálni nehéz” (1906). Nem részletezem tovább: sikerült! Pósta nemcsak a gyorsan európai hírűvé vált kolozsvári régészeti iskolát teremtette meg, de megalapozta a belőle kinövő szegedi s részben a mai budapesti iskolát is. Miközben a

gyulafehérvári Bodrogi János meglehetősen szakszerűtlenül újabb honfoglalás kori sírokat ásott ki Marosgombáson és Magyarlapádon (ezeket s más vérszegény kutatásokat foglalja majd össze 1913-ban az Archaeologiai Értesítő hasábjain Nagy Géza, aki a Pósta-tanítványok új ásatásait csak hallomásból ismerte), azalatt a kiválóan ásató és ásatási leleteiket-megfigyeléseiket tudományosan feldolgozó Pósta-tanítványok is felnőttek. Roska Márton egymás után két erdélyi korai megyeközpont várának temetőjében végzett sikeres ásatást, Tordavarában Várfalván (1910) és Hunyadvarában Vajdahunyadon (1910/11), majd közvetlenül ezek után szakszerűen befejezte a marosgombási honfoglalás kori temető feltárását (1912). Ezalatt másik két kiváló tanítvány, Létay Balázs és Kovács István Kolozsváron a Zápolya utcában megmentették az akkor hozzáférhető honfoglalás kori sírokat (1911). Roskának 1913-ban és 1914-ben még sikerült a Pósta által alapított magyar-francia nyelvű múzeumi folyóiratban, a *Dolgozatokban* közzétennie várfalvi és vajdahunyadi ásatásainak eredményeit – a többi ásatás publikációjára az I. világháború kitörése miatt már nem került sor. A tanítványok bevonultak katonának s vagy elesetek (mint Létay Balázs, a kolozsvári első honfoglaló sírok feltárója), vagy sok évig távol voltak. Mire a túlélők hazakeveredtek, nem volt többé professzoruk (Pósta Béla elhunyt 1919 áprilisában), egyetemük tanszékeinek színe-java Szegedre települt át. Roska legalább ásatásokkal próbálkozott; 1924/25-ben Biharvár mellett kiást a várnép temetőjének 506 sírját, – majd félévszázadig ez volt a legnagyobb ilyen típusú kora-Árpád-kori temető, csak az a baj, hogy leletei mindmáig közöletlenek, 1940-ig ugyanis még gondolni sem lehetett honfoglaló magyarok kutatására vagy korábbi kutatási eredmények közzétételére.

E tudományon kívüli állapot következményei csakhamar megmutatkoztak. Asztalos Miklós, a Budapesten 1936-ban kiadott *A történeti Erdély* című gyűjteményes kötet szerkesztője a Magyarországra áttelepült Roskát kérte fel *A honfoglalás és Erdély* fejezet megírására. Mi sem jellemzi jobban a kutatás szó szerinti „állását” annál, hogy a mindössze 10 nyomtatott oldalnyi fejezet Erdély addig közölt összes klasszikus honfoglalás kori leletének leírását és rajzos ábráját tartalmazza, köztük a Roska által még 1912-ben kiásott 3 gazdag marosgombási női sírlelet szerencsésen fennmaradt rajzaival, lelőhely-térképe pedig szórványos nyíl-hegyekkel, karperecekkel, kengyelekkel együtt is csak 13 X. századi magyar lelőhelyet tüntet fel, s még ezekből is kettő téves, valójában késő-avar lovassír.

1940 ősztől 1944 kora őszeig az észak-erdélyi magyar kutatás csak keveset tudott az immáron ismét több évtizedes mulasztásokból pótolni. Kovács István elővette a Zápolya utcai sírok addig fiókjában őrzött rajzait és fényképeit s az ásatás után 31 évvel végre közzétette őket (1942). Ugyanezen esztendőben a fiatal László Gyula újabb sírokat keresett a Zápolya utcában, de csak egy épebb s két szétdúlt temetkezést tudott feltárni s ezeket is csak leírni (1942), illetve csak részben közölni (1943). Egy híradásból már régebben ismert eresztvényi kengyelt leszámítva Észak-Erdély múzeumaiban nem talált klasszikus honfoglalás kori leletet. A „felszabadulással” sztálini sötétség borult Romániára is, még a dákokat és a római „rabszolgatartókat” is ki kellett átkozni, felsőbb utasításra mindenfelé szlávokat kellett kutatni. Erdélyben – éppúgy, mint Magyarországon – először az 1956-os esztendő hozott némi olvadást. A régészetben az első jelet a bánági származású magyarbarát bukaresti professzor, Dorin Popescu adta meg, aki a határ közelében, Gyulavarsánd-Laposhalom évtizedek óta ismert bronzkori telepén új ásatásokba fogva, „melléktermékként” 58 magyar köznépi temetkezést tárt fel. A bronzkori leletek tudományos közzététele jó alkalom volt a sírleletek leírására és bemutatására is, s ennek kapcsán mindazon adatok összefoglalására, amelyeket Popescu a magyarok erdélyi beköltözésére a szakirodalomból össze tudott gyűjteni (1956). Ezen felbátorodott a nagyszebeni szász, Kurt Horedt, akit 1949-ben – László Gyula kizsuppolásának évében – kolozsvári professzornak neveztek ki. Horedt tovább törte a jeget, bár

nagyon óvatosan, mondhatni félénken. Miközben 1958-ban kiadott román nyelvű könyvében az erdélyi avar leleteket nemcsak összefoglalja, de avarnak is nevezi őket, egyidejűleg megjelent német nyelvű könyvében a magyar leletekről *Die Metallfunde des 10-11. Jahrhunderts aus Siebenbürgen* rejtélyes cím mögé bújtatva csak írásos jegyzéket mert adni; jegyzéke a pénzleletekkel együtt mindössze 22 lelőhely adatait tartalmazza. Ugyanezen könyvecske más részében azzal az ürüggyel mert csak gyulafehérvári magyar sírleleteket közölni, hogy szétválasztja őket a római Apulum velük összekevert sírleleteitől.

Kolozsvár – Zápolya utca. Honfoglalás kori férfisírok leletei.

Sajnos erre az időre Horedt már elkövette azt a módszertani hibát, amelyet régész (kivált Marburgban a régészet módszereiben alaposan kiképzett régész) soha nem követhetne el: a leleteket, kivált a leletek keltezését velük nem egykorú írásműhöz igazította. Horedt – nyilván a harsogó történelmi propaganda nyomán – kortárs szemtanúnak vélte Anonymust („Der Kronzeuge Anonymus ... berichtet”, írja több ízben), tehát a magyar beköltözés útjaként egyedül a Meszesi-kaput ismerte el s régészeti adatait is ehhez igazította. 1000 körüli második magyar beköltözési „etapnak” István király katonáit tartotta, sajátos módon velük hozta kapcsolatba az erdélyi köznépi jellegű leleteket. Tévedései mellett élete végéig kitartott, mi több: Németországba történt kivándorlása után ott kiadott könyveiben (1986, 1988) újabb módszertani tévedésekkel (pl. a magyar pénzek erdélyi elterjedéseinek „etapjaival”) súlyosbítva igyekezett őket belesulykolni német olvasóiba. Emiatt jószándéka is ellentétébe fordult.

1959-1966 között jól érzékelhető enyhülés következett be a romániai régészetben, amelyet korszakunk vonatkozásában elsőként az aradi régész, Dörner Egon használt ki. Dörnernek köszönhető a Siklón (1961), Németszentpéteren (1962) és Arad-Csályán (1964) feltárt vagy megmentett honfoglaló magyar lovas temetkezések (s távolról sem mellékesen, korai-avar

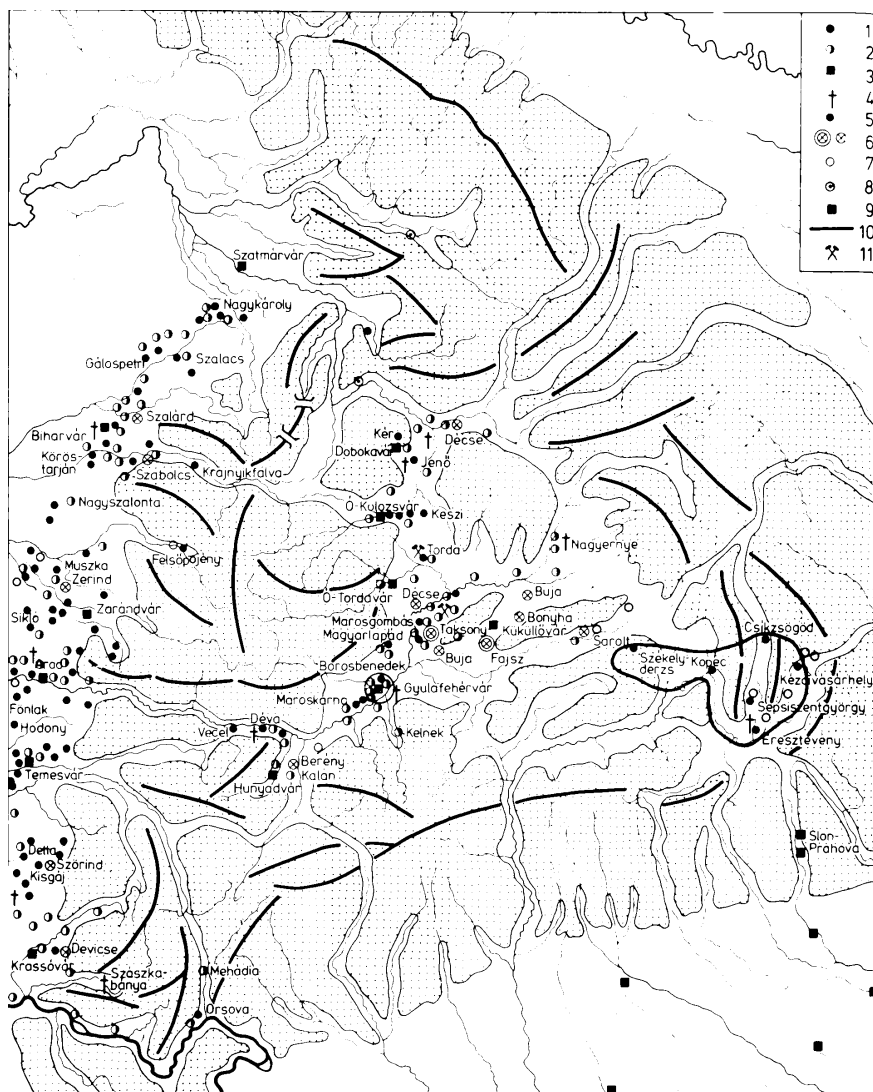
lovassírok) tudományos ismertetése (1962, 1970). A nagyvárad-i múzeum akkori régésze, Nicolae Chidioşan is ezekben az években merete közzétenni a még 1942-ben előkerült szép gálospetri honfoglaló női sírleleteket (aligha véletlenül a nagyszebeni/hermannstadti Brukenthal Múzeum 1965. évi évkönyvében s természetesen besenyőnek meghatározva!), majd az 1966-ban a szalacsi Vidadombon kiásott – trepanált koponyájú, „agyafűrt” ember temetkezését is tartalmazó – 12 síros kis magyar temető leleteit. Nagyvárad-Szalkateráson sikerült gazdagabb magyar köznépi sírokat is megmentenie, 1967-ben pedig Köröstarján-Csordásdombon lovassírokkal tarkított honfoglaló magyar temetőt kiásnia, – az utóbbi az ásató kivándorlása és halála miatt máig ismeretlen.

Más románok még az enyhülés néhány évében sem nagyon kapcsolódtak be a honfoglaló magyarok kutatásába. Liviu Mărgăritan Sajtényből díszöves „lovas vándor” temetkezését ismertette, aki a „letelepült” helyi népesség közepette nyugodott volna (1965). A sajtényi leletekből a Bukaresti Nemzeti Történelmi Múzeum kölcsönkérte a díszöves sírleletet; ez a fővárosban évtizedeken át X. századi magyar harcos temetkezési mellékleteként volt kiállítva, miközben a 4 síros kis temető Aradon maradt leletei az aradi múzeum kiállításán az „autochton” népesség relikviáiként szerepeltek, – jól tükrözve a főváros és „frontváros” közti különbséget! A bánsági Hodonyból egy neolitikus telep feltárása során 1959-ben előkerült (minden, csak *nem magyar!*) temető 11 sírját, köztük magyar lószerszámmal, lócsontokkal eltemetett „lovas vándor” temetkezését közölte Adrian Bejan és Marius Moga (1977). Azóta e kis temető sírszáma 18-ra növekedett, ma már 3 lovas-lószerszamos temetkezéssel, amelynek magyar volta sem titok többé.

A fentiekből mégis jól látható, hogy még az enyhülés idején is csak a Partiumból és a Bánságból/Bánátról közöltek vagy említettek „magyargyanús” sírokat, igazi erdélyi egy sem volt köztük. Illetve az egyetlen, 1961-1962-ben gyalázatosan rosszul, hiányosan kiásott erdélyi honfoglalás kori temetőrész 16 sírját és leleteit Maroskarnáról Kurt Horedt csak úgy tudta közzétenni, hogy „Blandiana-B-Gruppe” néven kerek-perec tagadta, hogy bárminemű közük lenne a magyarokhoz (1966) – ezt azután addig ismételte, míg végül maga is elhitte. S ezzel elkezdődött a harmadik, máig tartó időszak.

Egy hivatásos régésznek éppúgy kötelessége (hivatása) bármiféle régi korszak emlékeit, megmenteni, mint a mentőorvosnak a sérültet ellátni. Honfoglaló magyarok sírjai és temetői a különféle leletmentések során természetesen Erdély-szerte továbbra is előkerültek. Egy részüket különös homály borította, ezek még a Dacia folyóirat évi hivatalos jelentéseibe se kerültek be. Néhányat az ásatók baráti közléseként vett fel lelőhely-jegyzékeibe Mircea Rusu, de úgy, hogy 45 X-XII. századi temetőről, illetve sírletről nem közölt érdemleges tudnivalót (1975). Persze, ennek ellenére tudni lehetett a köröstarjáni temetőről (1967), a Déván megmentett gazdag sírokról (1975- az utóbbiak közül az egyik sír leleteiről készített vázrajzot majd 1986-ban Németországban közli K. Horedt), Temesvár-Csókaerdő remek temetőjéről (1980). Hírek terjengtek a gyulafehérvári nagy építkezések során megmentett szláv-bolgár-magyar temetőkről (1971-1981), s bármennyire titkolták is, Kolozsvár II. honfoglaló magyar temetőjéről is, a Pata utca és Györgyfalvi út találkozásánál feltártnak mondott, valójában a kis Szántó utcában kiásott sírokról (1986). Ez utóbbi temetőt egy darabig úgy kódosították el, hogy nagyon késői, XIII. századi sírokról van szó.

Az 1989. karácsonya utáni leleplezések egyikéből értesült a régész szakma a Temesvártól délre, Vejtén kiásott s tökéletesen eltitkolt honfoglalás kori magyar temetőről. Azóta nem sok változott. Nemcsak a vejtei, de más temetők leletei is éppoly ismeretlenek, mint a 80-as években voltak, viszont mára legalább már mint „magyar hódítók” sírjait emlegetik őket.

*Erdély és Kelet-Alföld a magyar honfoglalás és államszervezés korában
(forrás: Erdély rövid története, 7. térkép)*

Honfoglaló magyarok régészeti emlékei Erdélyben

Az egyedüli halvány, de biztos képet Erdély első magyar megszállóiról a kolozsvári régi Zápolya (a sztálini időkben Vişinschi, most Dostoievski) utcában kiásott, összesen 11 temetkezés adja. Ma már nem lehet „vérrokon nagycsaládot”, illetve „a honfoglaló népet” látni bennük, hiszen a 11 sírből 8-ban felnőtt férfi, 2-ben fiatal nő, 1-ben kisfiú nyugodott, ilyen összetételű élő (élettani/biológiai) közösség sem itt, sem máshol nem létezhetett. A hasonló temetőkben a magyarság uralmát biztosító hivatásos katonaréteg temetkezett, mindaddig – a honfoglalás után mintegy 25/35 évig –, amíg ilyen biztosításra egyáltalán szükség volt.

A Zápolya utcai 8 férfiből 7 fegyveres harcos volt, legrangosabb a trepanált (lékelt) koponyájú, „agyafűrt” férfiú lehetett. Hatukkal lovat temettek el. Különös jelentősége e kis temetőnek, hogy a honfoglaló magyarság mindhárom lovas temetkezési módját gyakorolták: a göngyölt, a kiterített és a kitömött lóbőröset, erre sokaig ez volt az egyetlen ismert példa a honfoglalás

korából. Kitűnően tükrözi a halotti szokások különbözőségükben is megnyilvánuló egységét. A szablyákkal, megvasalt tegezben hordott nyilakkal, csontmerevítő visszacsapó íjakkal felfegyverzett harcosok egyszerű viseletében nincs tanújele a nyugati zsákmányoló hadjáratok nyomán kialakult pompának és gazdagságnak. Felszerelésük, övdíszek, mentegombjaik, tegezfűggesztőjük, lószerszámuk sajátos keleti eredetű, steppei jellegű, mi több: a 11. sír szügyelő-csörgőjének rokonsága a délorosz pusztákon és a Dél-Ural vidékén át egészen az ázsiai steppékig visszakövethető. Etelközi készítmények a két asszony ezüst fülbevalói és „szaltovi” (kazár) formájúak a sírokban talált élelemtartó fazekak is. Ez a fegyveres csoport sosem járt a mai Magyarországon vagy attól nyugatra, a honfoglalás kezdetén, 895-ben arra a helyre parancsolták őket, amelynek közelében temetőjük előkerült. Már korábban felmerült a gondolat, hogy a kis temetőhöz 1275 m-re nyugatra egykor létezett római Napoca elhagyott romváros omladozó falai között, önmagukat a szélről védve szálltak meg, erre azonban nincs semmiféle bizonyíték, – s ha netán előkerülne, alkalmi szállásuk akkor sem lenne a későbbi Kolozsvár szerves előzménye.

A helyzetet alaposan bonyolította a Zápolya utcától mintegy 750 m-re délnyugatra, tehát a római és a középkori városhoz még közelebbi újabb s nagyobb katonai jellegű temető előkerülése. A Szántó (Plugarilor) utcai 26 sír katonai jellege még a Zápolya utcaiénál is szembetűnőbb (ha a kiszivárgott adatok megbízhatók); 19 férfival csak 7 nőt, illetve gyermeket találtak. Eddig ugyan egyetlen leletet sem közöltek, azt mégis tudni lehet, hogy a férfiak mellé 5 vagy 6 ízben temettek lómaradványt, 4 harcossal temették el szablyáját – a rangidős vezető szablyapengéjét ezüstberakás díszítette –, 12-vel csontos-íját (ez, ha igaz, a maximum honfoglalás kori temetőben), valamennyihez tegez is tartozott, bennük rombusz és fecskefarok alakúra formált nyílcsúcsokkal. A férfiak bőrtarsolyában tűzszerszámok, acél és kova voltak, – ezeket a harcosok vezetője fémveretekkel borított díszövön fémveretes tarsolyban tartotta. Néhány asszonyuk hivalkodó katonafeleség volt, arany és ezüst fülbevalókkal, gyűrűkkel, karperecekkel, sima és sodrott nyakperecekkel felékesítve. Korongon készült síredényeik ugyanolyanok, mint a Zápolya utcaiak.

Tudván, hogy még 1949 áprilisában László Gyula a Farkas utcában (akkor még Chirov, ma Kogălniceanu utca) a Zápolya és a Szántó utcai asszonyokéval rokon ezüst fülbevalót viselő, ezüst pitykével kivarrt ingnyakú gazdag magyar női temetkezést tárt fel, nemcsak három egykorú honfoglaló magyar temetővel kell számolni egymás közelében, de a harmadikkal már alig 150 m-rel a római falakon kívül. A Napocához közeli magyar temetők népének ura és parancsolója a honfoglalás utáni néhány évtizedben – meglehet – mégis az elhagyott város falakkal övezett, szélről védett belső területén lakott, mint arra az alábbi gyulafehérvári párhuzam utal.

Gyulafehérváron a római Apulum közfalai a késő középkorig álltak. Az avarok itt sem, máshol sem sokat törődtek az antik romvárosokkal, a IX. században beköltöző – akkor már két évszázada egykori késő-római provinciák területén élő – dunai bolgárok viszont ahol csak tehették, felhasználták őket. Gyulafehérváron a falakon belül bolgár település, a falakon kívül bolgár és szláv temető létesült, – az utóbbi maradványa a mintegy 100 síros úgynevezett I. temető. A bolgároktól veszik birtokba az erődöt a honfoglaló magyarok, ám a honfoglalás korában aligha az erődítmény vonzotta őket, hanem a közlekedési csomópont. Vezetőik megszállnak benne és beletemetkeznek. Díszöves magyar vezető lovas sírját dűlják majd szét a XI. század legelején templom-alapozással, valószínűleg több hasonló temetkezés is lehetett a közelben.

Apulum falain kívül már századunk elején rábukkantak egy kisebb honfoglalás kori temetőre, amelyben lószerszámmal: kengyellel-zablával temetkező trepanált koponyájú férfiú és nyakpereceket, fülbevalókat, gyűrűket viselő asszonyok nyugodtak, sírjaik azonban nem korábbiak a X. század közepénél. Az igazi hódítók, a korai honfoglalók a Zalatnai úti úgynevezett II. temetőben egyetlen nagy csoportot alkotva nyugodtak: felszerszámozott lóbőrös, lókoponyás, lólábás útitárssal a másvilágra indított 18 fegyveres lovas, vasveretes tegezekkel, nyilakkal, harci fokosokkal felszerelve. A fegyveres tömbhöz szőlőfürt-csüngős ezüst fülbevalókat, áttört díszítésű hajfonat-korongokat, zománcos függőjű fülbevalókat viselő nők-asszonyok temetkezései tartozhattak, – nem szólva a II. és III. temető összesen mintegy 900 további sírjáról, amelyről nem tudni érdemlegesen. Csupán csak azt tudjuk, hogy az utóbbiak egykorúak a római falak körül körben a század eleje óta ismert X. és XI. századi köznépi temetőkkel.

A gyulafehérvári viszonyok jól érzékeltetik az Apulum és Napoca közti különbséget. Apulum legio-castrumának jól megépített falai védhető, de legalábbis kijavítható állapotban maradtak fenn, Napoca, a civil-város hat évszázaddal eredeti lakosainak távozása után már okvetlenül rom volt. Ha nem így lett volna, akkor a magyar államszervezéskor – mint arról alább szó lesz – nem a mai Kolozsmonostor őskori telepdombján építették volna fel az ispánok föld-gerenda falú várukat. Nem tudni, kik s miért dúlták fel a Zápolya utcai korai X. századi sírok nagyobb részét, a gyűlölet egy rossz emlékű egykor katonai vezetőnek szólt-e, netán pogány voltuknak, avagy csupán jóindulatú „egyszerű” sírablók műve volt.

A hiányos, zavaros adatokból is kitetszik, hogy Marosgombáson is korai katonai jellegű temetővel lehet számolni, olyannal, amelyben egyetlen sorban nyugodtak a harcosok s a hozzájuk tartozó néhány asszony. Gombáson a kolozsváriaknál jóval szegényebb (lóval temetkező nem volt köztük) 7 harcosról tudunk, de csak kettővel temették el szablyáját, a többieket nyíllal és harci baltával indították útnak, az 5 asszonyból is csak 1 volt gazdagabban felékszerezett, a többiek egyszerű ékszereket viseltek.

A marosgombási kis temető mintegy átmenet a maroskarnaihoz, – ahol azonban már csak feltételesen lehet szó hivatásos harcosokról. A 15 feltárt sírból 5 egyszerűbb ékszereket viselő nő temetkezése volt, s csak 4 férfi mellett feküdt fegyver, mind a négyenél nyílcsúcsok, az egyiknél vasveretes tegezben; e rangosabb férfiúnak szablyája is volt. A Maroskarnán megtelepült csoportnak talán a magyar honfoglalást túlélő bolgárok ellenőrzése lehetett a feladata. Sírjaikból azonban nem bolgár, hanem magyar típusú edények kerültek elő s még ennél is többet mond, hogy a temetkezési rítus bizonyos elemei (pl. a fej alá tett kőpárna) kifejezetten a Zápolya utcai sírokéval rokon. Mivel a 6 teljesen szétdúlt s kirabolt sír itt is alighanem férfitemetkezés volt, így számolva 10 férfival és 5 nővel jellemezhető katonai jellegű temető adódna, – ám sajnos a hiányos feltárás miatt ez nem bizonyítható. A Szászvároson (Piskin?) talált lovas/kengyeles sír(ok)ról e pillanatban nem tudni közelebbit.

A Déván feltárt 7(?) gazdag sír mellékleteiről csak rajzvázlatról, illetve hallomásból lehet egyet s mást tudni; vezetőjük lókoponyával, lábszárcsontokkal eltemetett harcos volt, a lovas temetkezéshez tartozó zabla és kengyelek ismertek. Volt még a sírban vasveretes tegez 8 db rombusz, illetve fecskefarok pengéjű nyíllal, csontmerevítő reflex-íj, fokos, valamint veretes övön veretes tarsoly. Homályos a többi lelet: a jelképes lovastemetkezés mellől előkerült kétélű kard, fémgombok, valamint az ezüst és ékkövel díszített aranygyűrű(k), karperecek, fülbevaló(k) megoszlása. A dévai sírokkal véget ér az Erdélyből ismert „gazdag” honfoglaló magyar temetők sora. Az Alföldet benépesítő magyar köznépi tömbbel a Maros-völgyi leletek mutatnak kapcsolatot: magyarlapádi, gyulafehérvári és várfalvi ékszerek. A Szamos-völgy, a Meszes és a Királyhágó szemmel láthatóan nem játszott kiemelkedő szerepet az Erdélyi

Medence és az ország többi része közötti X. századi kapcsolatban. Az akkoriban jóval délebbre elhelyezkedő magyar uralmi és települési súlypontnak megfelelően a főútvonal s egyben a só útja a Maros-völgy volt; védhetetlen történelmi fantáziatermék, hogy a 2500 m magas Déli-Kárpátokon át Dél-Erdély a Marosig a X. században a bolgár kánság része lett volna. Jól ismertek ugyanis a bolgárok ellen előretolt magyar határbiztosító harcosok Oltvidéki lovassírhajói Csíkzsögödről, Kézdivásárhelyről, Sepsiszentgyörgyről, Eresztevényről és Köpecről, ám miután a bolgár nagyhatalom 933 után megrendült, ezekre nem volt többé szükség. A bolgárok is kiűrték a magyarok (és besenyők) ellen a Déli-Kárpátokban épült erődítményeiket (Slon-Prahova).

Az Erdélyből a fentebbiekben megismert katonai őrhelyekből akkor sem vált volna magyar nép és magyar államszervezet, ha kétszer vagy többször ennyi lenne belőlük s a temetőikben is legalább kétszer annyian nyugodnának. A magyar betelepüléshez magyar köznépre volt szükség, s a X. századból szerencsére az ő emlékeik is ismertek. Klasszikus kis falusi közösség hagyatéka a marosnagylaki közöletlen temető leletanyaga, hasonlók maradványaira utalnak Alvinc, Borberek, Borosbenedek, Maroscsapó szórványos sírleletei is, a köznép emlékeit persze a két új gyulafehérvári temetőben (266 és 186 sír) lehetne leginkább tanulmányozni. Ám míg ezek csak hallomásból vagy rövid jegyzetektől ismertek, sokkal jobban állunk az államalapítás korának emlékeivel. Erdélyi korai várispánságok századunk eleje óta ismert temetőiben, a Tordavárában Várfalván (55 sír), Hunyadvárában Vajdahunyadon (78 sír) annyira szembetűnő ugyanis a honfoglalás koráig visszanyúló magyar hagyomány és jelleg (trepanált koponyák, rombusz pengéjű nyílscsúcsok, bronz mentegombok, kerek pitykék mint ruhadíszek, kéttagú ingnyak-csüngők, kígyófejekben végződő karperecek, bronz- és ezüsthuzalból sodrott nyakperecek, széles lemezű karperecek stb.), hogy a temetőkkel kapcsolatban a magyar kutatásban – szemben a magyarországi helyzettel és gyakorlattal – egy pillanatig sem merült fel a szláv eredet vagy szláv etnikum meghatározás. Mi több: nem csak Szent István korától számítható (István pénzeivel sokszorosan igazolt!) kezdetű volt régészeti értelemben egyértelmű, hanem a végük-felhagyásuk is; Várfalván a László-Kálmán kori átmenetet a közelben újonnan emelt templom körüli temetkezések igazolták. Újabban sok száz templom körüli sír feltárása után ugyanez igazolódott Dobokavár várnépének temetőinél (a több mint 800 sír leletanyaga és dokumentációja éppen az ellenkezőjét igazolja annak, amiért a költséges ásatásokat eltervezték és végbevitték), ugyanezt találjuk a korai Kolozsvárban a Monostorban (eddig 160 feltárt temetkezés) és az erdélyi Szolnok első székhelyének sejtethető Kazárvárban is.

Érdekes röviden átfutni az Alföld keleti peremének viszonyain is, hiszen a két „országot” a X-XIII. században csak folyókkal tagolt hegyek, erdők, bölények és medvék választották el egymástól. A katonai megszállók kis temetői vagy a rájuk utaló temető-töredékek a Partiumban is végig megtalálhatók, már a század eleje óta ismert például Bihar-Somlyószőlőhegy 7 lovas harcos férfiból és 1 szál nőtől álló temetője, amelynek nem volt, nem lehetett köze a tőle több km-re fekvő, jóval később emelt Biharvárhoz. Jelentésszerű előzetes publikációból tudunk Sikló 7 íjász, szablyás harcosból – köztük 3 lovas, 4 pedig lószerszámos rítusú volt –, valamint egy lóval és rozettás lószerszámmal díszesen útnak indított amazon – katonai temetőjéről. A sikló harcosok a ruhájukat díszítő pénzek tanúbizonysága szerint a nyugati hadjáratokban is részt vettek. Náluk jóval gazdagabbak lehettek azok a muszkai urak, akiknek a sírjából a múlt század végén ezüstberakásos (tausírozott) zabla és kengyelek kerültek a Nemzeti Múzeumba. Temesvár-Csókaerdő temetőjének két részéből mentettek meg sírokat. Tömböt vagy csoportot alkotott a 8 vitézből – akik közül hármat lóval-lószerszámmal temettek el – és a 2-3 gazdagabban felékszerezett nőtől-leányból álló katonai temető. A harcosok kivétel nélkül íjások voltak, vasveretes tegezükben 4-7 nyíllal. A katonai temetővel egykorú vagy nem sokkal fiatalabb a X. századi köznapi temető, amelyből 24-25 temetkezést sikerült megmenteni, szokványos viseleti

ékszerekkel (nyakperecek, fülbevalók, karperecek, gombok, gyűrűk). Magyar régész még nem látta Köröstarján-Csordásdomb és Vejte 12-15 síros, lovas temetkezéseket tartalmazó temetőinek leleteit. Gazdag sírleletek maradványait mentették meg Arad-Csályán szablyás és kardos lovasok sírjából, valamint Németszentpéteren. Temetőkből mindössze 2-4 temetkezést tártak fel Gálospetri-Marosdombon és a fontos sóközpontban, Sajtényban, ahol – mint szó volt róla – díszöves temetkezés is előkerült.

Letagadhatatlan ebben a területsávban a magyar köznép jelenléte is, hiszen Biharvár várnépe temetőjéből már Roska Márton feltárt 506 sírt, ez egy 46 évvel ezelőtti hitelesítő ásatással 520-ra növekedett (1954). Részbeni feltárára került Aradvár XI. századi temetője korai szakaszából 200 temetkezés, s már a múlt század vége óta ismertek Temesvár várnépének sírleletei is (valamennyi közöletlen). Nincs közvetlen köze a Szent László alapította Nagyváradhoz a Pece pataknaál és a Szalka-teraszon kiásott X. századi köznépi temetőrészleteknek, viszont igen jelentős X-XI. századi köznépi emlék a Gyulavarsánd-Laposhalmon a század eleje óta több ízben kutatott temető, amelyből jelenleg mintegy 100 sír ismert. A Kelet-Alföld X-XI. századi viszonyaiba egyébként is kiváló betekintést nyújtanak a közvetlenül a határ magyar oldalán feltárt temetők, a 177 síros ártándi és az 540 síros magyarhomorogi, – a belőlük kiolvasható tanulságok párszáz méterrel vagy pár kilométerrel keletebbre is érvényesek.

Magyar honfoglalás és megtelepedés a X-XI. századi Erdélyben

Századunk első felében Nagy Gézának, Roska Mártonnak, László Gyulának nem volt lehetősége a túlságosan kevés régészeti leletből önálló „Erdély-specifikus” régészeti következtetéseket levonni, hiszen még 1985-ben is volt olyan régész, aki a X. századi Erdélyből csak 4 (négy!) régészeti lelőhelyet-leletet ismert el magyarnak. Ehhez képest az egy esztendővel később kiadott *Erdély története* valóságos földindulásnak számított, hiszen először kísérelte meg százas nagyságban bemutatni és településtörténeti célra felhasználni a honfoglalás és államalapítás korának régészeti emlékeit. Valójában inkább csak számított volna, ha a „nagy” Erdély szóban forgó I. kötetének és korszakának szerző-szerkesztője hozzájárult volna ahhoz, hogy általános településtörténeti tanulságokon túlmutatóan is értékelni lehessen a régészet eredményeit. Nem lehetett, a magyar *Honfoglalással* kezdődő III. fejezet nem értékesítette a régészet eredményeit, kizárólag az írott források és a helynév-elemzések alapjain áll, az évszázados ellentmondást sem feloldva, hiszen egyszerre veti el és használja fel Anonymus Gestáját. Ezekből az „alapokból” kiindulva népesíti be Erdélynek a X. században még lakatlan vagy szlávoktól lakott vidékeit a Zsombor-Gyula „ösfoglaló” nemzetség Agmánd, Kalocsa, Borsa, Mikola ágaival, – nem más ez XII-XIV. századi birtokviszonyok visszavetítésénél a honfoglalás korára.

Igaz, az 1989-ben megjelent „rövid” Erdély történetéből mindez már kimaradt, mivel a 896-1172 közti történelmet régész-történész írta benne, csakhogy ez a kötet (amely azonos a német, francia, angol nyelven kiadott Erdély történetével) ismeretlen a magyar történettudományban, a legritkábban hivatkoznak rá. Legkevésbé Erdélyben, ahol a honfoglalás és államalapítás korának ma sincs erdélyi magyar régész kutatója. Pedig a stafétabotot erdélyieknek kell átvenni, Magyarországról ma már nem lehet, de nem is szabadna Erdély régészetével foglalkozni. Erdélyi szász segítség sem várható már, korábban sem volt sok köszönet benne. Kurt Horedt Németországban kiadott könyveiben és dolgozataiban ugyanis nemzetek feletti tárgyilagosságot színlelve egyaránt szembefordult a magyar és a román állásponttal, de úgy, hogy nem a tárgyilagosság kedvezett. Módszere a német abszolút „rendszerzés”, a mindenáron való „rendcsinálás” kényszere volt.

Horedt azt vallotta, hogy a VII-IX. században egész Erdély szlávokkal népesült be, s ezek a szlávok az előzmények tekintetében valóságos zárófalat alkottak (vagyis elvetette a dák-római kontinuitást). A kora Árpád-kori Erdélyből ugyanis csak magyar, illetve a magyarok beköltözése előttről származó szláv helynevek maradtak fenn. E tárgyilagos alapállást alaposan meggyengítve ugyanakkor felveti, hogy az első vlachok a IX. századi bolgár uralom idején költözhetek be (pontosabban: módjuk volt beköltözni) –, vagyis *előbb*, mint a magyarok. Fontos felismerése, hogy az erdélyi szlávoknak nem voltak váraik –, még a legendás Gelou/Gelunak sem volt semmiféle vára, mivel az erdélyi föld-fa várak legkorábban a X. század végén és a XI. században keletkeztek. A baj ismét a határozott állásfoglalástól való tartózkodásból következett: nem mondta meg, ki építette őket s ki ellen. A honfoglaló magyar „megszállókat” Horedt is az Alföld irányából költöztette be, de létszámukat jelentéktelennek tartja, 4-5 támaszpontot biztosító, kizárólag szablyával harcoló, néhány lovasból álló őrségnek (Klausenburggruppe). A nem lóval s nem szablyával temetkező, hasonló viseletű és temetkezési rítusú kisebb-nagyobb temetők népéből alkotja meg a rejtélyes okokból „dél-szlávnak” képzelt Blandianagruppet. E két Gruppeből, valamint az erdélyi szláv Mediasch-gruppeből egy nagyszabásúnak képzelt besenyő invázió és beköltözés hatására (az utóbbi, Morești B-Ciugud-Gruppenak tulajdonítja a mai Románia egész területén – beleértve Dobrudzsát és a Kelet-Alföldet is – a cserépüstök vagy cserépbográcsok elterjedését) alakulna ki – némi ómagyar utóhatásokkal – a Bjelo-Brdo-Kultur, amelyet viszont mindenestől továbbélő szlávokhoz köt. A magyarok Horedt szerint először 950 táján vetnék meg lábukat Észak-Erdélyben, s az Árpádok politikai uralma még 1100-ban sem terjedne túl a Kis-Szamos-Aranyos-Maros középső szakasza vonalán. E sajátos „rendet” szemlélve felmerül a meghökkentő kérdés: II. Géza ugyan kinek az országába hívta be és telepítette le Horedt őseit? – A késői utód gondolkodását alaposan összekuszálták a különféle nagynémet s más „nagy” politikai elméletek.

A többség által képviselt román történész álláspontok közismertek; a vaskortól és a rómaiak idejétől a Dnyeszter-Tisza-Al-Duna határolta területen, sőt a csak 1878-ban Romániához csatolt Dobrudzsában is több mint két évezrede ugyanazon géto-dák alaplakosság él. Ez a sok évszázadosnak ábrázolt római és bizánci uralom idején teljességgel romanizálódott, olyan mélyen s alaposan, hogy az át-átvonuló szlávokat is gyorsan asszimilálta. A többi „vándor-népet” (amely fogalomba Attilától Batu kánig mindenki beletartozik, aki keletről jött, nem kivéve a magyarokat sem) vagy sikerrel távol tartották országuktól, vagy egy-kettőre elűzték. – Persze a támogatott elméletek sem voltak egyformák, a 80-as években a Kriterionnál és a Dacia Kiadónál magyarul is kiadott propaganda-könyvek például annyira primitívek, hogy ma már szót sem érdemelnek. Pedig régészetiileg egyik-másik a jól képzett Mircea Rusu ötleteire támaszkodott.

Rusu mindenekelőtt Anonymust „fejlesztette tovább”, a Gesta szerzőjét Paulus/Pál erdélyi püspöknek nyilvánította, akiben katolikus eretnekké válása után is megmaradt a román hazafiság. Hiszen tőle tudjuk az „Igazat”: Erdély magyarok előtti őslakói blakok/vlachok voltak. Mivel pedig ők a rómaiak egyenesági leszármazottai, nem szükséges Erdély korai középkorát mindenféle korszakokra vagy periódusokra bontani. Nem, mivel IV-VI. a századi autochton fejlődésből szervesen nő ki a VII-IX. századi autochton fejlődés. Ebben az időben épülne Erdély valamennyi kora középkori föld-fa vára, s ezek a várak hősieken ellenállnak a magyaroknak, pusztulási rétegeiket magyar támadások okozták. Az első magyar támadások után a helyi román lakosság mindenfelé helyreállítja a várakat, s azok egészen a XI. század végéig sikerrel védelmezik a magyarok ellen az erdélyi román földeket, a XI. század végén azonban a magyaroknak mégis sikerült elpusztítani a várakat. Természetesen arról sem lehet szó, hogy a X-XI. században bármiféle lakosságcsere játszódott volna le, a korszak temetői a

VII-IX. századi autochton lakosság temetőinek „kontinuus” folytatásai. A néhány lovassír, amely nem illik a képbe, Erdélyben a támadók temetkezése, a várak ostromlóinak sírja. – Szinte hihetetlen, hogy egy 1986-ban Magyarországon kiadott kis könyv mindezt nemcsak elhitte, de Dobokavár kapcsán még hirdette is.

Rusu is, mások is kénytelenek voltak elismerni, hogy a „vándornépek” képviselői helyenként mégiscsak feltűnnek az országban (még a román síkságon is!), ezeket azonban besenyőknek tartják, – a besenyők ugyanis ma már senkit és semmit sem zavarunk, lassan egy évezreddel ezelőtt kihalt nép lévén. Az a Mircea Rusu, aki 1962-ben még legalább a kelet-alföldi-partiumi honfoglaló magyar sírok egy részének magyar voltát elismerte (igaz, kissé különös módon, hiszen Bihar és Muszka lovasharcosai „Menumorut Biharea”-ját, Sikló, Német-szentpéter és Nagyősz lovasharcosai pedig Glad vezér „Cenad”-ját tartották volna ostromzár alatt, lévén e két úr bátran védekező román vajda), aközben más partiumi-bánsági honfoglalás kori temetőkből, Gálospetritől Szalacson át le Sajtényig, majd Nagyszentmiklós-Bukovapusztától Nagyteremiáig és Dettáig valóságos besenyő Maginot-vonalat álmodott meg a trianoni határ védelmére. Ezen a síkságon fekvő besenyő védelmi vonalon a magyar hadak természetesen képtelenek voltak áthatolni, nekik csak az Alpokon, a Po-n, a Rajnán és Loire-on, na meg a Pireneusokon sikerült átjutni.

Régi magyar publikációk félreértéséből – félreolvasásából keletkeztek a bukovapusztai, nagyteremiai „tumulu- vagy kurgánsírok”, amelyek valóban besenyő temetkezési helyek lennének, ha ezek a halomba ástott temetkezések valóban kurgánok lennének. Rusunál, Horedtnél, de másoknál is a magyarokat kizáró ok a lócsontok hiánya, valamint a temetkezések cserépedény melléklete (hiszen a lóról soha le nem szálló nomád nem használ cserépedényt, így tanulták s tanítják körös-körül a „földművelők” régészei), e téves képzelgések szerint az edény biztos jele annak, hogy a vizsgált X. századi sírban, s ha a sírban, akkor a temetőben is, az „autochton” lakosság temetkezett (Szalacs, Hodony, Mehádia, Ómoldova, Maroskarna stb). Románia területén a román régészek az úgynevezett Bijelo brdo kultúrát is „autochtonnak” tartják, abból a meggondolásból, hogy őseik a szlávokat legkésőbb a VII. század végéig romanizálták. Az ennek ellentmondó rengeteg szláv folyónév és más helynév ugyanezen régészek számára mit sem mond, szerintük régész ezekkel nem érvelhet, mivel vizsgálatuk kizárólag a nyelvészek dolga. Nyilvánvaló, hogy az ilyen s hasonló „tudományos” eredményekkel nincs mit kezdeni.

És most röviden a régészet eddigi valóságos eredményeiről. Az Alföld keleti peremével ezúttal is gyorsan lehet végezni, a X-XI. századi Magyarország ugyanolyan részéről van szó, mint a Tisza völgye. Mi több: a korszakban éppen itt, a hegyek és a síkságok találkozásánál voltak az egyházi és világi központok: Bihar, Zaránd, Arad, Csanád, Temesvár. Meglepő viszont az a szegénység, amely lassan két évszázados régészeti kutatás után az újkori Szatmár és Szilágy megyék területét (vagyis a középkori Kraszna, Közép-Szolnok és természetesen Szatmár megyéket) jellemzi. A IX. században szlávoktól gyéren lakott erdős-mocsaras vidéket a honfoglaló magyarok nem szállták meg, s nem telepítették be, – nagy-nagy késői tévedés volt elsőként Ménmarót Szatmárvára és szatmári országa ellen vezetni őket, amiként azt Anonymus 300 évvel későbbi viszonyok alapján képzelte. A XI. századig nincs régészeti nyoma a Szamos és Kraszna mentében, valamint a Meszesi-kapun át Erdélybe vezető főútvonalaknak. Nem véletlen hát, hogy ezt a történelmi Erdély határain kívüli vidéket a Felső-Tiszántúl magyarsága fogja majd betelepíteni, amiként arról a vidék nyelvjárása mindmáig tanúskodik. Éppen úgy, ahogyan a szabolcsi-szalacsi-érkörtvélyesi XI. századi temetőkkel rokon zilahi (Krasznai út) és várteleki XI. századi sírleletek tanúskodnak. Itt tehát a régészet és a nyelvészet egybehangzóan az anonymusi honfoglalás-történet ellen szól, vagyis a Nyíri részeken a X. századi magyar település az Érmelléken végződött.

Az anonymusi kép 1943-ban még annyira erős volt, hogy a *régészeti településterületet* térképen rekonstruáló László Gyula sem tudott a honfoglalók számára mást elképzelni, mint a jó szélesen ábrázolt Kraszna-Meszes útvonalat. Néhány évvel korábban a régész Roska Márton is itt vonultatta Tuhutum/Töhötömöt és alvezérét, Ogmand/Agmándot a Blacus Gelou dux (a román szakirodalomban egy XIII. századi kódexmásolói hiba nyomán: Gelu) ellen, tökéletesen megfélelvezve arról, ő is és Makkai Lászlóig történészeink is, hogy ha az utóbbit nem tekintik hiteles történelmi személynek, akkor az előzők szerepeltetésének sincs alapja.

Tárgyilagos román régész-történészek (ilyenek mindig voltak és lesznek) számára is világos, hogy a magyarság már a honfoglaláskor megszállta a Maros-völgyet s rátette kezét a fontosabb sóbányákra. A régészeti leletek és településtörténeti adatok bizonyossága szerint valóban a Maros-völgy volt az Alföld és az Erdélyi Medence, a Mezőség közti fő útóér vizen és szárazon egyaránt. A X-XI. századi erdélyi honfoglalás kori leletek egy része (Magyarlapád, Marosgombás, Várfalva fel egészen Malomfálváig) azonos vagy közeli rokon a tiszántúliakkal, nem szólva a Maros alsó szakaszának pompás leleteiről, hiszen azok valójában az Alföldön vannak (Arad-Csálya, Sajtény stb.).

Határozottan különbözik viszont az alföldi magyar régészeti tömbtől a két kolozsvári temető, a maroskarnai temető s részben a marosgombási temető is, de haloványan érzékelhető a dobokai és kolozsmonostori telep- és sírleletek bizonyos eltérő jellege is. Ezek népe nem származhat az alföldi magyar tömbből, hanem a Keleti-Kárpátok szorosain át, részben délről a Vöröstoronyi-szoroson át (amire már Kovács István gondolt) közvetlenül Etelközből költözött be Erdélybe. Ugyanott találhatók ezek a temetők és telepek, ahol a valamennyi magyar nyelvjárástól különböző erdélyi, – „ennek alig lehet más magyarázata, mint a IX. század végi ősfoglalás” (*Erdély rövid története* 156).

A fentiek nyomán leszögezendő: mindazon vélekedések, amelyek a Kolozsvár-Marosgombás-Maroskarna régészeti csoportot el akarták szakítani a honfoglaló magyarság nagy tömbjétől (ld. Horedt, Klausenburggruppe) vagy, mint manapság, éppen szembe akarnák állítani vele, eleve elhibázott, sőt dilettáns próbálkozások. A korai erdélyi magyar temetők tömbjében ugyanis sűrítve együtt van mindaz, ami a magyarságra s népünk keleti katonai vezetőrétegére jellemző. A leletek „archaikus”, vagyis steppei jellegéből arra következtetni, hogy e temetők népe kabarokból (kazárokból), netán besenyőkből verbuválódott volna, vagy mindenestől kabar-kazár lenne, nem egyéb, mint a régészet törvényeinek nem ismerése vagy szándékos félremagyarázása.

A X. század későbbi évtizedeiben abban különbözik az erdélyi magyarság az akkori „anyaországitól” – ha szabad így fogalmazni –, hogy nem vett részt a nyugati zsákmányoló hadjáratokban, s ez bizony alaposan visszahatott öltözéke gazdagságára. Annak viszont van némi nyoma, hogy 936 után a Bizánc elleni portyákban részt vehettek erdélyi harcosok is, – bár a kutatás elmaradottsága és az általános lelethiány miatt ennek nincs sok bizonyítéka. 970 után Erdélyben a *gyulák* gyakorolták a hatalmat, emiatt az országrész kimaradt bizonyos folyamatokból. Ebből azonban visszafelé következtetve nem szabad történelmi vagy régészeti érveket kovácsolni a X. század első és második harmadára. Márcsak azért sem, mivel a határvármegyék megszervezésekor Erdély és népe nem mutat említésre méltó eltéréseket az ország más területeinek megyeközpontjaitól. Ez azt jelenti, hogy Szent Istvántól kezdve Erdély ugyanolyan szerves része volt a Magyar Királyságnak, mint a Dunántúl, a Nyugat-Felvidék vagy a Temesköz. Erről szólnak a következők.

Az államalapítás korának régészeti emlékei

Azt az eseményt, amely által Erdély az alakulófélben lévő keresztény magyar állam részévé vált, az 1003. évnél jegyezték fel német évkönyvek (az altaichi és hildesheimi annales): „István magyar király (*Stephanus rex Ungaricus*) sereggel ment anyai nagybátya (*avunculus*), Gyula király (*Iulus rex*) ellen, feleségével és fiaival együtt elfogta, országát (*regnum*) erővel a kereszténységre hajtotta.” A híradásokban nincs szó fegyveres ellenállásról, összeütközésről, kereszténységen pedig természetesen a latin egyház értendő. István a gyulát nem vetetette fogságba, csupán tisztas őrizetben tartotta Esztergomban, ahonnan az megszökött és István ellensége, Vitéz vagy Bátor Boleszláv lengyel fejedelem szolgálatába állt. Fiai, Boja és Bonyha hűek maradtak Istvánhoz s népükhöz.

A Bizánc-barát gyulák erdélyi uralmáról a történészeknél jóformán csak találgatások olvashatók, ezekhez nem szokás segítségül hívni a régészeti adatokat. Igaz, a régészet is csupán egyvalamit vett észre: a jól jövedelmező, aranypénzekkel és nemesfém-ékszerekkel kísért bizánci kapcsolatoknak 930-970 között kizárólag az Alföldön, elsősorban a Tiszántúlon, a Köröstől le egészen az Al-Dunáig vannak régészeti nyomai; a Bizánc-barát hatalomnak ezekben az évtizedekben a Közép- és Dél-Alföldön kellett léteznie. Hasonló emlékeknek a korabeli Erdélyben nincs nyoma, – később sem lesz! Vagyis a gyulák történelmileg igazolható erdélyi országslása valamikor a X. század utolsó harmadára vagy éppen negyedére tehető.

Amikor az Árpád-kor egyházi írástudói krónikaikat, gesztáikat írták, vagyis a XIII. században, akkoriban a hatalmat Európa-szerte erődítményekből, várakból gyakorolták, – nem vethető tehát a korszak nagyon is „modern” szemléletű krónikásainak a szemére, hogy a 3-400 évvel korábbi viszonyokat is a saját korukhoz hasonlóan képzelték. Számukra a magyar honfoglalás magától értetődően várháborúk-várharcok sorozata volt, fel sem vetődött bennük, hogy a IX.-korai X. századi Európában még nem voltak várak. Ezzel egészen a közelmúltig a modern történészek és régészek sem nagyon voltak tisztában, ezért aztán hitelt adtak olyan hihetőnek tűnő krónikás „hagyományoknak”, hogy az Erdélybe benyomuló magyarok családjuk és állataik védelmére hét „földvárat” építettek. Ma már nyilvánvaló, hogy a német Cibinburg-Simburg/Siebenbürgen névből magyarázták a honfoglalók első erdélyi berendezkedését, s azt is tudjuk, hogy maga a „földvár” (*castrum terreum* vagy *de terra*) kifejezés is árulkodó. Általában évszázadokkal, nemegyszer évezredekkel korábbi gerenda-várak földsánc-maradványait kezdték a XII. századtól így nevezni, – „földből” épített várak ugyanis sosem léteztek.

Talán említeni sem kell, hogy a honfoglalás = várháborúk szemlélet örökbecsű irodalmi megalapozója a névtelen Mester, Anonymus volt, s azon sem szabad megütközni, hogy a legutóbbi évtizedek új szempontú kutatásai előtt történész, régész egyaránt hitelt adott neki. Azt is be kell vallani, hogy előbb – jóval előbb! – váltak feltétlen hívévé a magyar kutatók, akiknek eredményeit csupán követték és „átértékelték” szlovák és román kollégáik. Az utóbbiak számára nemzeti történelmük XIX-XX. századi megalkotásakor döntő fontosságúnak bizonyultak az Anonymus szerint őseiktől épített s a betörő magyarok által ostrommal-erővel elfoglalt várak. A rájuk támaszkodó államnemzeti szemléletnek tulajdonítható, hogy a kora középkori várkutatás előbb kezdődött el a mai magyar határon kívül, mint belül. Ám, sajnos ugyanennek tudható be (nemegyszer magyar oldalról is) a várásatások tudománytalanná torzulása: szinte kivétel nélkül Anonymust voltak hivatva igazolni, tekintet nélkül az ásatások valóságos eredményeire és leleteire.

Erdélyben a történelmi személlyé avatott Ménmarót, Gelu és Glad hívóinek köszönhető a várásatások, az ő „székvároisait”, váraikat keresték, s úgy vélték, meg is találták őket.

Mégpedig abban a korszakban, amelyből hasonló várak Angliából, Franciaországból, Németországból sem ismertek, vagyis az akkori Románia politikai zsargonjában „prefeudálisnak” vagy „feudálisnak” nevezett viszonyok – szavakban – fejlettebbnek bizonyultak a nyugati tényleges feudalizmusnál. – Ennyit a „premagyar”-nak vélt várakról, azzal az örvendetes utóirattal, hogy a tudományos várkutatásban ilyenek Erdélyben sincsenek többé, a jól kutatott várakról immáron kimondatott, hogy „nur an der Wende des zweiten Jahrtausend” keletkeztek, az pedig – számoljuk bárhogyan is – pontosan egybevág István király 1003. évi sikeres hadjáratával és az azt követő államépítéssel.

1003 után az erdélyi vonatkozású írásos források ismét cserbenhagyják a kutatást, egészen az 1070-es évekig, amikor is hiteles oklevelek az első várat (1075, Turda), püspököt (1071-1081 Franco episcopus Bellegrad[i]ensis) és ispánt (1097, Mercurius comes Bellegrate) említik, mindenesetre jóval előbb, mint korábban a történészek vélték (1111, 1164, 1177). Bármekkorát is késnek a valósághoz képest, elárulják, hogy a XI. század 70-es éveire már kialakult a világi és egyházi szervezet, már léteznie kellett világi központoknak és az egyházi központnak. A világiakból – teljességre nem törekedhetvén – hármat érdemes megvizsgálni.

Az ispáni várak Kárpát-medencei kutatásának legkorábbi, ma már klasszikusnak számító példája *Tordavár*. Esetében a későbbi megyének nevet adó ispán és vára nem azonos a sóbányászok városával, Tordával. Az ispáni vár a későbbi Tordától nyugatra, az Aranyos folyó mellett épült egy őskori település lapos dombjára. 190×100 m-es szabálytalan ovális alakja és mérete az Árpádok jellegzetes korai ispáni várai közé sorolja. Széles földsáncában kazettás szerkezetű gerendafal maradványai rejtőznek, a XII. században egyszerű kőfalat emeltek rá. A várat 1241-ben elpusztították a mongolok, azóta elhagyatott. Váralja települését azonban mindmáig Várfalvának nevezik s 1394-ben még jól tudták, hogy a korábbi „Turdawar” faluja volt. A vár belső területén őskori és XI-XII. századi cserepek kerültek elő, az utóbbiak megbízható korhatározásra alkalmasak. Még fontosabb, döntő bizonyosság a vár legkorábbi korszakára a váralján a várnép temetője, amelyet a halottak mellé tett másvilági kapupénzek: I. (Szent) István király pénzei kelteznek. A várnép temetőjének folyamatos használatát a szent király utódai, Péter, Sámuel, I. András pénzei egészen I. Lászlóig igazolják. Ebben az időben a várnép felpogány temetőjét felhagyják s a lakosok a vár alatt épült új templom körül kezdenek temetkezni, – itt a legkorábbi sírokat Kálmán pénzei keltezik. Szent István pénzei – csak az ásatással megismert kis temetőszakaszon is 5 példány volt belőlük – világosan elárulják, kié volt, kinek a népe építette ezt az Ó-Tordavárat, s kik éltek benne a következő évszázadokban.

Az oklevelekben először 1265/1276-ban szereplő *Hunyadvárról* csak azt tudta biztosan a régészet, hogy nem lehetett azonos a Hunyadiak sziklára épült XV. századi várával, viszont valahol máshol léteznie kellett, mivel Vajdahunyad-Kincses szőlőhegyen már századunk elején feltárták a korai várnép temetőjét. Ennek használata ugyanúgy Szent István obulusaival kezdődik, majd I. András, I. Béla és Salamon pénzeivel folytatódik, mint Várfalva-Tordavár temetője. Azt, hogy a vidék betagozódott István király államába, egy Zeykfalván talált I. István pénzével keltezett sír is igazolta. Magát az Ó-Hunyadvárat, pontosabban 200 x 70 m-es területű ovális sánymaradványait csak az 1980-as években találták meg s mérték fel a mai kővártól alig 300 m-re, ásatás viszont – tudunkkal – még nem volt benne. A sáncvár és a temetőrészlet együttevén azonban a hunyadvári határispánság Szent István-i eredetét igazolja.

Ó-Arad szintén nem azonos a Maros északi oldalán lévő várossal, még kevesebb köze van a folyó déli kanyarulatában a 18. században épített Habsburg téglavárhoz. A mai Arad s a török kort végigélő vára – Hunyadhoz hasonlóan – a XIV. századtól mezőváros volt. Az Árpád-kori Ó-Aradvár (Urodvár, Castrum Orod) viszont a mai Aradtól 7 km-re keletre, Őthalom

(Glogovac/Vladimirescu) határában állott. Itt találtak rá a trapéz alakú vár egykori gerendafal alapozásául szolgáló földsánc maradványaira; hosszúsága 160 m, szélessége 90 és 100 m volt. A vár belsejéből nagy számban kerültek elő jellegzetes XI-XII. századi edénytöredékek, köztük – éppúgy, mint Ó-Tordaváron – cserépbográcsok maradványai. Ó-Arad azon ispáni várak közé tartozott, amelyek belsejébe korai plébánia vagy „vártemplom” épült (ilyen pl. Abaújtúr, Borsodvár, Zemplénavár, Pozsony, nem szólva a püspöki székhelyül szolgáló Esztergomról, Veszprémről, Biharról) s körülötte a jelen pillanatban ismert pénzek tanúsága szerint Péter király korától kezdtek el temetkezni. A vár és a várnép régészeti emlékei tehát ezúttal is egybehangzóan igazolják, hogy Ó-Arad Szent István-i alapítás volt, s merő véletlen, hogy oklevélben csak 1177-ben említik először. Valójában az utóbbi a vár felhagyásának a dátuma, területe az aradi prépostság tulajdonába került, s egykettőre házakkal építették be.

Az ismert három példa jól mutatja, hogy a Szent István-i első ispáni várak nem mindig közvetlen elődei az azonos nevű későbbi váraknak, városoknak, – többszáz métertől akár több kilométer távolság is lehet közöttük. A példák azért lettek így összeállítva, hogy az erdélyi magyar és szász kutatókat és közönséget megpróbálják megbékíteni a két *Kolozsvár* létezésével. Az oklevélben először csak 1177-ben említett ispáni várat, Ó-Kolozsvárt, a castrum Clus-t ugyanis 1970-1980 között román régészek ásatásai találták meg s azonosították. Távolról sem tudatosan vagy szándékosan, hiszen a román érzelmek a Napoca-Cluj, vagyis a római-román kontinuitás irányába voltak, s mint a főtéri ásatások mutatják, vannak ma is hangolva. Kolozsmonostorra éppenséggel Anonymus vitte őket, a mesebeli „Gelu” Szamos menti vára ugyanis – ha a gesztát nem torzító szemüvegen át olvasták volna – ott van, ahová Anonymus Gelou duxot képzelte, Gyalu római castrumában. A balfogásból ezúttal a tudomány került ki győztesen, s ezt az ásatók-feldógozók hamar felismerték, ki is mondták.

Kolozsmonostoron a 220 x 100 m-es alapterületű ovális alakú sáncvárbán a szentistváni ispáni várak ideális példáját, mondhatni szinte prototípusát sikerült felfedezni. Elhelyezkedése, alakja, mérete gerendákból épült falú egykorú ispáni várak egész sorozatával rokonítja. Belsejében a korai megtelepedést Szent Istvántól Salamonig pénzek igazolják, az utóbbiak az 1068. évi besenyő támadáskor felgyújtott lakóház romjaiból. A várban talált fazekak, bögrék, cserépüstök a X/XI. század fordulójától elkezdve a XI-XII. századi fazekasság jellegzetes termékei.

Kolozsmonostor abban különbözik az ispáni várak többségéből (de nem különbözik Somogyvártól, Gyulafehérvártól és Nagyváradtól!), hogy Szent László király nagyméretű (valószínűleg háromhajós) bencés monostortemplomot emelt benne Nagyboldogasszony tiszteletére. Az épület alapjaiból ugyan alig van még feltárva valami, kitűnően ismert viszont körülötte a temető, amelyet az alapító Szent László pénzeitől II. Béla, II. Géza pénzein át III. Béla koráig kelteznek halotti obulusok. A templomot ekkor az európai szokásoknak megfelelően lebontják, hogy sokkal nagyobb és pompásabbat építhessenek helyébe, erre azonban a tatárjárástól nem kerül sor. A tatárjárás idejéig istentiszteleti célra a várban csak egy hatkaréjos kerek templom szolgált, amely a XIV. századi monostorba fog beépülni. Ó-Kolozsvár pusztulásáról, lakosainak legyilkolásáról 1241. évi források számolnak be, – ispáni várként többé nem állítják helyre, 1263-ban már Kolozsmonostor (Colusmonostora) a neve.

Ami mármost a római Napoca romjait illeti, a IX/X. század fordulójától a falak közt vagy közelükben létesített magyar katonai őrállomásoknak mintegy negyedszázadnyi fennállásuk után *nincs folytatásuk* – a vidék elveszti katonai jelentőségét, az államalapításkor pedig majd az ispáni vár fog katonai szerepre emelkedni, mint az átkelőhely és fontos utak felvigyázója. Újra meg újra hangsúlyozni kell, hogy a X-XI. században az ókori Napoca, illetve a középkori Kolozsvár területén nincs régészeti nyoma az állandó megtelepedésnek. A város területén

létrejött legkorábbi településre a Szent Mihály-templom északi oldalán talált XII. századi sírokból lehet következtetni, egy falura, templomára és körülötte temetőjére. Az Altenburg/Óvár-at csak ez után építik majd szász telepesek, ebből a magból fog a tatárjárás után a szász, majd magyar város kialakulni és gyorsan igazi várossá fejlődni.

Az egyházi központ kialakulása és a korai egyházi építészet

Apulum castrumát a Legio XIII Gemina egészen a felső falpárkányig kváderkövekből emelte, emiatt a szabályos négyszög alakú, 474×474 m-es (1580×1580 római láb) alapterületű *castra legionis* külső védőfalai elhagyatva is viszonylag épségben vészelték át a népvándorlás kor évszázadait. A castrum belsejében a római épületek „pusztulási rétegei” III. századiak, későbbi ókori építmény vagy járószint nem volt megfigyelhető. A castrum római építményei a kereken 700 esztendeig tartó elhagyatottság idejében elmállottak, lepusztultak, – nincs ez másképpen sehol az egykori római birodalom hideg-meleg-csapadékos éghajlatú határ menti tartományaiban, az egykori római épületek Dacia területén is rejtett „semleges” alapok, s nem közvetlen előzmények. Germán, avar, szláv megtelepedésnek csak csekély nyomai vannak Apulum falai között, az első olyan település, amelyet jellemző cserepek kelteznek (barnás vagy fekete színű, besimított díszítésű, korongon készült gömbölyded bögrék-fazekak és amforák töredékei) csak a IX. századi bolgár uralom korában jelennek meg; a bolgár település félig földbe süllyesztett házai sűrűn sorakoztak a mai székesegyház környékén. A falakon kívül bolgárok és bolgár-szlávok temetői kerültek elő. Maros-vidéki sóbányáikat a századok óta névtelenné vált egykori római erődből biztosították, amelyet fehér kőfalai nyomán Bellegrad-nak neveztek, ugyanígy nevezték a IX. században uralmuk alá került fehér falú nagy késő római-bizánci várat, Singidunumot, a mai Belgrádot is.

Az Erdélybe betörő magyarok valószínűleg különösebb nehézség nélkül vették birtokba a bolgár Bellegradot, a falakon belüli település tűzvész áldozata lett. A várat magyarok szállják meg, katonai temetőjük (egy csoportban 18 lovas-fegyveres csontmerevítő reflex-íjjakkal, tegezekben nyilakkal, harci fokosokkal felfegyverezve) a váron kívül létesült. Vezetőik a falakon belül is temetkeztek, mégpeddig lovukkal együtt, vagyis nem „lakták be” az erőd tágas belső területét. Annak viszont semmiféle régészeti nyoma nincs, hogy a gyulák és katonai kísérik 970 előtt a gyula Fehérvárban vagy akár Erdély más részén megtelepedtek volna. A X. század második feléből vagy utolsó harmadából egy bizánci-rúz típusú öntött bronz kardhüvelyvég díszítést (úgynevezett kardkoptatót) leszámítva semmiféle lelet nem ismert eddig a vár belsejéből. A gyulák gyulafehérvári uralmára csak a X. század utolsó harmadában a falakon kívül temetkező, jelentős létszámú magyar köznép nagyobbreszt még közöletlen régészeti emlékei utalnak.

Mindezen IX-X. századi régészeti emlékek szolgálnak alapul a vár területén talált korai egyházi emlékek vizsgálatához. Az első nagy meglepetést Möller István s építésze, Fridli Sándor 1905-1908 közti „ásatásai” eredményezték, amelyek szakszerűségét utóbb Pósta Béla professzor igyekezett biztosítani. Munkálataik során a székesegyház mai padlója alatt egy korábbi, három hajós, egyetlen nagy félkörű apszisban záródó bazilika alapfalainak részleteit figyelték meg, s kibontották egy kör alakú építmény alapjait is, amelyet a nyilvánvalóan korábbi, „első” székesegyház keresztelőkápolnájának határoztak meg. Különös, hogy az utóbbi építmény kváderkövei közti habarcsban már Möller „bizánci-bolgár” technikai elemet vélt felismerni, a habarcs ugyanis (az antik építészetből a román koriba átöröklődve) téglaporral volt keverve. A székesegyház padlója alatti három hajós templomot az építészek Szent István püspöki bazilikájának tartották, amelyről úgy vélték, hogy építése egy teljes évszázadig,

egészen Szent László koráig tartott, míg a ma álló második székesegyház építése II. András idejében kezdődött el (Entz 1958, 70-78). Ez maradt a magyar tudományos álláspont az 1960-1970-es években végzett újabb ásatások után is (Entz 1994, 25-26), a részletesen s igazán szakszerűen sohasem közölt „zavaró körülményekről” kutatásunk nem vett tudomást. Ma is a korábbi magyar eredményekkel dolgozik az erdélyi szakirodalom, s nem is mindig összehangoltan. Abban egyetértenek, hogy a körtemplom nem magában álló, önálló építmény volt, hanem a Möller-Fridli-Pósta-Entz-féle ásatási megfigyelések és értelmezések szerinti Szent István-i bazilikához ragasztott, mintegy vele együtt s bele épített keresztelő kápolna, – ezzel együtt elvetik azokat nézeteket, hogy a körtemplom bizánci eredetű lenne, s a bizánci Hierotheosz püspök körtemploma lett volna. Az egyik egyházi szerző szeretné a ma álló székesegyházat Szent László alapításának vagy művének látni, emiatt az alatta rejtőző korábbi templom életét alaposan megrövidíti, a Szent István-i mű szerinte nem élte volna meg a XI. század végét (Léstyán 1996). Ugyanezen esztendőben egy másik munka a püspökség 1009. évi alapításához köti az első székesegyház építését, annak „keresztelő kápolnáját”, valamint a székesegyházzal szemben újabban feltárt korai templommaradványt is, amelyet – Entz Géza véleményét (1994) követve – a Szent István-i építményekkel egykorú „esperesi” templomnak tart. A második, ma is álló székesegyház alapítására és építésére viszont vita nélkül elfogadja II. András korát, illetve az 1200 utáni éveket (Kovács 1996, 1-3).

Az első székesegyház korhatározásához a művészettörténet is fontos adattal járult hozzá. Az elbontott első székesegyházból a másodikba átmentett, újra felhasznált *Maiestas Domini* timpanont már addig is László vagy Kálmán korára keltezte a kutatás, most Marosi Ernő Dávid herceg és Könyves Kálmán pecsétjei segítségével megbízható, pontos dátummal, az 1090 körüli évekkel szolgált (Marosi 1980, 213-215). Ezzel csatlakozott azokhoz, akik az első székesegyházat Szent László alapításának és művének tartják (V. Vătăşianu, R. Heitel).

Arra, hogy a hagyományos eredményektől eltérő, másféle megoldások is lehetségesek, először az újabb régészeti ásatások kezdtek figyelmeztetni. 1953-ban a székesegyház északi oldalán sikerült a korábbi bazilikához tartozó templom körüli temető 26 sírját feltárni (D. Protase), a temetkezéseket Kálmán, II. István és III. Béla sírobulusai a XII. századra keltezték, XI. századi temetkezések nem voltak. Radu Heitel másfél évtizeddel később elkezdett, kereken egy évtizeden át tartó (1968-1977) kutatásai a mai székesegyház alatt immáron pontosan meghatározták a 38 m hosszú, háromhajós korai székesegyház alapfalait. A tekintélyes építményt mérete és szerkezete a Szent László-kori nagyszabású építmények (pl. a somogyvári bazilika) közé sorolta, tehát a *Maiestas Domini* timpanon kortárs domborműnek számít. Még ennél is fontosabb megfigyelésnek bizonyult, hogy az újonnan feltárt rotunda félköríves szentélye, illetve tengelye – a korábbi nézetekkel ellentétben – nem egyezett meg a korai székesegyház irányításával, a korai bazilika déli falának széles alapozása ráépült a rotunda északi szélére, vagyis a körtemplom a bazilika építésekor nagy valószínűséggel már nem állott. Ezzel elkezdődött a rotunda máig vita tárgyát képező önálló története.

A történészek-egyháztörténészek-művészettörténészek szinte egységesen vallják, hogy Erdély már a X. század közepe óta a gyula, illetve a gyulák országa volt (kivéve egyes régészek ezzel kapcsolatos – már említett – kételyeit). Abban viszont már alaposan eltért egymástól a román és a magyar kutatók véleménye, hogyan ítélandó meg a gyulák és a bizánciak viszonya. Az még előfordul, hogy a bizánci Hierotheoszt (és soha nem igazolt állítólagos utódját, Theophylaktoszt) magyar és román történészek egyaránt erdélyi püspöknek vélik, régészeti emlékeiket azonban merőben ellentétesen ítélik meg.

rétegtani helyzetét már önmagában véve is meghatározza, hogy 9 temetkezése a XIII. századi 2. székesegyház alapjai alá nyúlik, pontosabban: az utóbbi építésekor rombolták szét őket. A temető újonnan talált részeit is kitűnően keltezik a sírokba szokatlan bőségben mellékelt másvilági kapupénzek, 24 sírban volt halotti obulus. A legkorábbiak mindenkor Kálmán ezüstjei, ezeket II. Béla és II. Géza pénzei követik, a legkésőbbiek III. Béla rézpénzei. A sírokban talált ékszerek, hajkarikák, hajtűk is a XII. század jellegzetes ékszerei. Átaluk a gyulafehérvári 1. székesegyház az Árpád-kor talán legjobban keltezett templomává vált.

Nincs elvi akadály annak, hogy a közel 20 m hosszú egyhajós templomban az 1009 után épült legelső Szent Mihály püspöki templomot lássuk, – mérete az erdélyi latin kereszténység kezdeti időszakában nem mond ellent rendeltetésének. Vitathatatlan, hogy nem állhatott egyszerre, egy időben az 1. székesegyházzal, mire az utóbbi felépült s temetkezni kezdtek köré, akkorra a korábbi kisméretű templomot már elbontották. Ilyenformán nem lehetett az 1. székesegyházzal „egykorú”, „esperesi” templom sem, márcsak azért sem, mivel az esperességek létesítése idején már nem is állt. Nem nagyon adódik tehát más megoldás, csak az, hogy annak a fehérvári püspökségnek volt az első püspöki temploma, amelynek első név szerint ismert képviselőjét, *Franco episcopus Bellegrad(i)ensis*-t (1071-1081) nem szívesen ismeri el a magyar nemzeti büszkeség, pedig Franko csak az erdélyi Fehérvár/Belgrad püspöke lehetett! – sok évtizeddel Simon, az első „ultrasilvanus” püspök előtt (1111), akit egyébként a román kutatás is felettébb kedvel, kései említése miatt. A Kálmán idejében végbement névváltozás bizonyítéka *Mercurius princeps Ultrasilvanus* (1111), aki 1097-ben még *comes Bellegrate* volt.

A legkorábbi püspöki templomtól mintegy 60 m-re keletre állt az egyapszisos körtemplom, amely a XI. században plébánia is lehetett, ám inkább az ispánok vártemploma volt, hiszen a későbbi paloták közelében (vö. Esztergom, Veszprém, Székesfehérvár példáját), pontosabban valamelyik elődjük-előzményük szomszédságában épült. Nincsen egyedül Erdélyben, nem sokkal későbbi – valószínűleg még XI. századi – lehet a ma is álló algyógyi (egykori diódi) rotunda. Ezt a művészettörténeti kutatás eleve későinek, XII-XIII. századnak tartja, mivel téglából épült s ajtaja gótikus (Gervers-Molnár 36. Kozák 67, 83, Entz 1994, 70-71). Csakhogy az algyógyi rotundát egy római épület bontott tegulaiból építették, anyaga tehát éppenséggel korai építésének korhatározója, kapuján pedig jól felismerhető a késői átépítés. Mérete, típusa inkább a XI. századba utalja (Bóna ERT 153), bár ebben a kérdésben a mögötte és mellette a közelmúltban végzett ásatások ismeretében lehet majd biztosabbat tudni.

Mivel az ismert történelmi okokból a gyulafehérvári rotunda aligha épülhetett 1003 előtt, s önálló építményként a XI. században létezett, kevésbé lényeges kérdéssé vált, hogy részben beépítették-e a mai székesegyház alatti László-Kálmán kori 1. székesegyházba? – nem kizárt, de nem is igazolható. A ma álló 2. székesegyház keleti oldalhajójának pedig már három falát is ráalapozták.

Gyulafehérvár eddig megismert korai egyházi építészettörténete tehát nem a pusztítások, hanem a bontások és új építkezések története. Nem feledhető, hogy a II. Andrástól emelt ma 2. székesegyház állva maradt a mongolok után, az 1277. évi barbár szász pusztítás után, és az 1438. és 1658. évi pusztító török felégetés nyomán is, és nem dőlt romba 1849-ben az ágyúk tüzétől sem. A Szent Lászlótól emelt korábbi székesegyháznak nem kellett ilyen kataklizmákon átmennie, egyszerűen kinőtték, mint abban a korban sok-sok száz más európai templomot. Kinőtték, lebontották, s a helyén elkezdtek szebbet, nagyobbat építeni. Ugyanígy jár már korábban a kisméretű Szent István-i templom és a kerek várkapolna is, amelyek nagyon hamar túl kicsinnyé váltak a gyorsan szaporodó lakosság számára. A legkorábbi

püspöki templomot csak akkor bontották le, amikor közelében már felépült kétszer olyan hosszú, háromhajós utódja.

Dobokavár többször átépített kisméretű (9 és 14 m hosszú) templomairól egyelőre csak azt lehet tudni vagy sejteni, hogy egyik sem korábbi a XI. század közepénél, vagyis nem államalapítás koriak. A zavarosan leírt, zavaros vázlatokon ismertetett alaprajzok nyomán a templomok története mindaddig értelmezhetetlen lesz, míg a körülöttük feltárt 800 temetkezés rétegvizsgálatai és leletei nincsenek közzétéve.

Kolozsmonostor eddigi ásatásaiból és közleményeiből az hámozható ki, hogy a gyulafehérvári 1. székesegyházzal egy időben az ispáni vár területén Nagyboldogasszony tiszteletére háromhajós monostor-templom épült, a XII. század végére azonban ez is szűknek bizonyult s lebontották. Helyére – nagy valószínűséggel csak átmeneti szükségből, de az sem kizárt, hogy későbbi keresztelő kápolna céljára – hatkaréjos Kiszombor-Karcsa-Gerény típusú körtemplom épült, a gótikus templomot majd ettől délre fogják emelni. A monostor-dombon kiásott 159 sír leleteit közzétették, ebből az állapítható meg, hogy a bencés monostor alapítása előtt a várban nem volt temető, a temetkezések a sírobulusokból ítélve Szent László korában kezdődtek s folyamatosak voltak II. Béla, II. Géza és III. Béla idejében is, vagyis a templom körüli temető a bencés monostort vette körül. A monostor „legendás” alapítójára, I. Béla királyra mi sem utal (legkevesébé az egyik XII. századi sírból I. András pénzének töredéke), egyébként is – fentebb szó esett róla – Salamon király idejében a vár belsejében házak álltak. Mindezek ellenére a Béla-kori monostor létezését, mint a Szent László előtti korábbi alapító művét (?) a szakirodalomban ma is emlegetik (Entz 1994, 26, Kádár 1997, 1).

Biharvárról század eleji ásatási leírásokból csak annyit tudunk, hogy közepe táján kőtemplom volt. Nyilvánvalóan a bihari püspökök XI. századi temploma, amely köré temetkeztek is.

Erdély és a Partium eddig ismert, valamennyi álló vagy régészeti ásatással feltárt egyházi emléke későbbi az államalapítás koránál, egyedül Ó-Aradvár belsejében találtak Péter, I. András, I. Béla és Salamon pénzével keltezett korai sírokat, ott viszont az egykori temetőben álló építményt nem kutatták eddig.

Végezetül röviden arról, hogy egy országrész politikai hovatartozásának van egy gazdaságtörténetileg felülmúlhatatlan jelentőségű régészeti, pontosabban: numizmatikai mutatója: a kurrens pénzek és a hozzájuk kötődő kurrens pénzforgalom. Gazdaságtörténészek-pénztörténészek jól tudják, hogy a magyar királyoktól a XI. században veretett jó minőségű ezüstpénzek az Árpádok királyságán kívül is ismertek és keresettek voltak. Forgalmuk elsősorban a mai Közép-Európa keleti, Kelet-Európa nyugati peremére, valamint Skandináviára volt jellemző, előfordulásuk a mai Lengyelországban. Dániában, Svédországban és Észtországban gyakoribb. A szóban forgó országokban azonban a magyar pénz az esetek 99%-ában a helyi vagy nemzetközi pénzforgalomhoz csatlakozik, utóbbi esetben gyakran fordul elő nyugat-európai vagy arab pénzekkel. Vagyis a magyar pénznek önmagában nem volt önálló forgalmi értéke, együtt mérték (mérlegen!) s osztották vagy számolták más ezüstpénzekkel (valamint ékszerekkel), fizetőeszközként, árucikkek ellenértékeként.

Az Árpád-házi királyok pénzei viszont saját országukban kezdet kezdetétől fogva pénzértékkel (is) bírtak. Vagy alattvalóik sírjaiból kerülnek elő, ahová másvilági fizetőeszközként, „kapu/csónak pénzként” kerültek, vagy tehetős/rangos emberek gyűjtötték őket, akiknek kincseiket, pénz-vagyonukat néhanapján úgy „sikerült” elrejtetniük, hogy többé nem volt módjuk és lehetőségük elővenni, előkeresni. A teaurált pénzek általában jó minőségűek, mivel rendszerint nem forgalmi, hanem frissen kibocsátott, teljes szépségű és értékű pénzekből kerültek együvé.

Ami a Partium fél évezreddel későbbi, ma újból használt fogalmát és területét illeti, ott a XI. századi pénzforgalom legfeljebb abban különbözik a nyugatabbra fekvő Tiszántúltól és a Tisza-völgyétől, hogy sűrűbb és élénkebb, valamint I. István korától kezdve töretlen (néhány példa az I. István korától induló pénzforgalomra: Hegyközszentimre, Biharvár, Gyulavarsánd, Ó-Aradvár, Hodony, Mehádia). Erdélyben viszont lassabban terjed el a natur-kereskedelmet felváltó pénzgazdálkodás, ám ezt nem szabad a magyarok „betelepedésével”, a „magyar hódítás etapaival” s hasonlókkal összetéveszteni. István idejében még csak a Kis-Szamos és Aranyos mellékére, a Maros alsó és középső folyásvidékére, valamint a Sztrigy völgyére korlátozódott (Kolozsmonostor, Várfalva, Zeykfalva, Vajdahunyd) – vagyis az ispáni központokra; ispáni és határvárak közelében várható további Szent István-pénzek felbukkanása is. Péter, Sámuel, I. András korában is ugyanezen vidékeken van pénzforgalom (hasonló figyelhető meg a Temesközben is, vö. Temesvár, Temesliget, Hidasliget), akkor sem lenne kiterjedtebb, ha Lámkerék állítólagos Péter-pénzekből álló kincse igazolható lenne. A forgalomba került pénzmennyiség viszont határozottan növekszik, pl. Várfalva néhány sírjából 9 db I. András-pénz jött elő, Salamon évtizedében (1063/64-1074) sem nagyon változik a helyzet, de a pénz kezd mindennapi fizetőeszközzé válni, Ó-Kolozsvárott egy leégett putriban talált 3 Salamon-ezüst már nagy valószínűséggel forgalmi pénz volt.

A pénzügyek terén a nagy fellendülés I. László idejében következett be, a Partiumból és Erdélyből, az utóbbiból immár a Küküllők és a Homoród völgyéből is, 16 helyen kerültek elő a királya pénzei, összesen 375 db! Ebből ugyan 3 edényben elásott kincs volt (Magyarfráta 120 db, Torda 48 db, Biharszentandrás 170 db), ami viszont már komoly pénzforgalmat és jövedelmeket igazol. A pénzforgalom töretlenül felfelé ível Kálmán korában is, elég legyen a borbándi kincsben talált 183 db szép Kálmán-ezüstöt említeni.

A fentebb vázolt 116 esztendőből Erdélyből sokszáz magyar pénz ismert, idegen viszont csak egy néhány érméből álló bizánci pénzkollekció, amelyet egy kis zacskóban Csernátonban rejtettek el. Legkésőbbi verete IX. Konstantinus Monomachus (1042-1055) ezüstje volt, ugyanannak az I. Andrást segítő bizánci császárnak az érméje, akinek egyetlen aranypénze – késői emlékként – a László-pénzekből álló biharszentandrás kincsben is megőrződött. E két bizánci pénz jelentéktelen az ország belső területein talált „idegen” köztük bizánci arany! – pénzekhez képest.

Összegezve az erdélyi, partiumi és temesközi pénzforgalom tanulságait: akié a pénz volt, azé volt az ország, s akié az állam volt, azé volt a pénz.

Irodalom a magyar honfoglalás évszázadának erdélyi történetéhez és régészetéhez

- Bejan, A. – Moga, M.: *Necropola feudale timpurie de la Hodoni*_(Jud. Timiș). Tibiscus 5 1977. 159-168.
- Benkő E.: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Varia Archaeologica Hungarica V. Bp. 1992, 19-23.
- Blăjan, M. – Popa, Al.: *Cercetările arheologice de la Alba Iulia „Stația de salvare”*. Materiale și cercetări arheologice al XV-a sesiune anuală de rapoarte. București 1983. 375-380.
- Blăjan, M. – Stoicovici, E. – Botrezatu, D.: *Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (Sec. XI) de la Alba Iulia – Str. Vânătorilor (1979-1980)*. Apulum XXVII-XXX. 1990-1993, 273-292.
- Bodrogi J.: *Alsófehér-megyei honfoglaláskori leletek*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve 1912. Kolozsvár 1913. 16-19.
- Bóna I.: *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. In: Erdély története. I. Bp 1986, 1988³, 194-216.
- Bóna I.: *Erdély és az Alföld keleti pereme a magyar honfoglalás után (895-1003)*. In: Erdély rövid története. Bp. 1989, 1993², 105-125.
- Bóna I.: *A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. A temetők szerkezetének vizsgálata (1944-1996)*. Magyar Tudomány CIV. 1997. 1451-1461.
- Bóna I.: *Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme*. Acta Archaeologica Academiae Hungaricae 49. 1997. 45-362.
- Ciugudeanu, H.: *Anul 1000 la Alba Iulia. Intre istorie și arheologie*. Catalogul expoziției. Alba Iulia 1996.
- Chidioșan, N.: *Mormîntul din perioada feudalismului timpuriu de la Galoșpetre (Raion Marghita)*. Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări 12. 1865. 237-243.
- Chidioșan, N.: *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*. Studii și cercetări de istorie veche 20. 1969. 611-615.
- Cosma, C.: *Morminte din secolele IX-X. p. Ch descoperite la Zalău (ju. Sălaj)*. Ephemeris Napocensis IV. 1994. 323-319.
- Dörner, E.: *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*. Materiale și cercetări arheologice IX. 1970. 445-465.
- Drașovean, Fl. – Țicu, D. – Muntean, M.: *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*. Reșița 1996. 34-54.
- Dumitrașcu, S.: *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I. e. n.* Crișana 13, 1983. 65-71, 98-110.
- Györffy Gy.: *Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma*. Századok 117, 1983. 1103-1134.

Hampel J.: *A honfoglalási kor hazai emlékei.* In: *A magyar honfoglalás kútfei.* Szerk. Pauler Gy. és Szilágyi S, Bp 1900. 583-585, 616-622, 657-659, 663-671.

Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Bp 1907. 104-110, 129-134, 138.

Heitel, R. R.: *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977).* I. Studii și cercetări de istorie veche și arheologia 36. 1985. 215-231.

Heitel, R. R.: *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977).* II. Piese de metal. Studii și cercetări de istorie și arheologie 37. 1986. 233-268.

Heitel, R. R.: *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien.* Dacia N. S. XXXVIII-XXXIX, 1994-1995. 389-439.

Herepey K.: *A gombási népvándorlási sírokról.* Archaeologiai Értesítő 15. 1895. 426-430.

Horedt, K.: *Die Metallfunde des 10-11. Jahrhunderts aus Siebenbürgen.* In: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens.* Bukarest 1958. 138-147.

Horedt, K.: *Un cimitir din secolul IX-X. e. n. la Mediaș.* Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Ser. Historica, Fasc. 2. 1965. 7-23.

Horedt, K., *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Oraștie.* Dacia N. S. X, 1966, 261-290.

Horedt, K.: *Siebenbürgen im Frühmittelalter.* Bonn 1986. 72-152.

Horedt, K.: *Das frühmittelalterliche Siebenbürgen. Ein Überblick.* Innsbruck 1988. 71-100.

Karácsonyi J.: *Bihari honfoglaláskori lovassírokról.* Archaeologiai Értesítő 23. 1903, 66-67, 405-412.

Kiss A.: *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert.* In: *Die Bayern und ihre Nachbarn.* Teil 2. Hrsg. H. Friesinger und F. Daim. Wien 1985. 218-379.

Kniezsa I.: *Magyarország népei a XI. században.* In: *Szent István Emlékkönyv.* Szerk. Serédi J. Bp 1938. II. 385-393, 418-423.

Kniezsa I.: *Erdély földrajzi nevei.* In: *Erdély.* Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerk. Deér József, Bp 1940. 71-77.

Kniezsa I.: *Erdély víznevei.* Az Erdélyi Tudományos Intézet Evkönyve 1942. Kolozsvár 1943. 27-73.

Kovács I.: *A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető.* Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából II. 1942. 85-118.

Kovács L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit.* Fontes Archeologici Hungariae. Bp 1989.

Kristó Gy.: *A 10. századi Erdély politikai történetéhez.* Századok 122. 1988. 3-35.

László Gy.: *A Kolozsvár-Zápolya-utcai honfoglalás kori temető.* Erdélyi Múzeum 47. 1942. 578-584.

László Gy.: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben.* Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár 1943. 15-71.

László Gy.: *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 167. Kolozsvár 1943. 17-22.

László Gy.: *Árpád népe*. Bp 1988.

Luca, S. – Pinter, K. Z.: *Necropola medieval timpurie de la Orăștie – Dealul Pemilor*. Corviniana 1995. 17-44.

Makkai L.: *Anonymus az erdélyi magyar honfoglalásról. Honfoglaló magyar törzs Erdélyben*. In: *Erdély története I*. Bp 1986. 1988³. 235-284.

Mărghitan, L.: *Mormînte din epoca feudala timpurie descoperite la Șeitin*. Studii și cercetări de istorie veche 16. 1965. 581-586.

Medgyesi P.: *Avarkori sírlelet (?) és 10-11. századi magyar köznépi temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról*. Altum Castrum IV. Visegrád 1995. 98-118.

Nagy G.: *Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál*. Archaeologiai Értesítő 33. 1913. 268-275.

Olteanu Șt.: *State Formations on the Territory of Romania and the Process of their Unification in the Ninth-Fourteenth Centuries (Romanian Knezdoms and Voivodeships)*. In: *Relations between the autochthonous population and the migratory populations*. București 1975. 249-264.

Pădureanu, E. D.: *Contribuții la Repertoriul arheologic de pe valea Mureșului inferior și a Crișului Alb*. Crisia 15. 1985. 36-51.

Pinter, K. Z.: *Spada medievala din mormântul de călăreț de la Deva. – Das mittelalterliche Schwert aus dem Reitergrab in Diemrich Deva*. Sargatia 1994-1996. 235-245.

Pîrvulescu, D.: *Obiecte de podoabă feudale din colecția Muzeului Banatului*. Tibiscus 15. 1975. 223-232.

Popa, R.: *Observații și indreptări la istoria României din jurul anului O Mie*. Studii și cercetări de istoria veche și arheologia 42. 1991. 153-188.

Popescu, D.: *Săpăturile de la Vârșand. materiale și cercetări arheologice II*. 1956. 124-152.

Radulescu, A., – Gáll, E.: *Temeswar – Ciurel/Csóka-erdő, ein Gräberfeld aus der ungarischen Landnahmezeit*. Acta Arch. Acad. 2001. i. Dr.

Réthy L.: *Két Árpád-kori temető Arad megyében*. Archaeologiai Értesítő 18. 1898. 124-131.

Roska M.: *Árpád-kori temető Vajdahunyadon*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 4. 1913. 166-198.

Roska M.: *Árpádkori temető Várfalván*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából 5. 1914. 125-187.

Roska M.: *A honfoglalás és Erdély*. In: *A történeti Erdély*. Szerk. Asztalos Miklós. Bp 1936. 163-173.

Roska M.: *A gyulafehérvári (Alba Iulia, Alsófehér m.) viking bronz kardhüvelyvég*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából IV. 1944. 102-108.

Rusu, M. – Dörner, E.: *Săpături de salvare de la Șiclău*. Materiale și cercetări arheologice VIII. 1962. 705-711.

Rusu, M.: *The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th-11th Centuries*. In: *Relation between the autochthonous population and the migratory populations*. București 1975. 201-217.

Rusu, M.: *Ultimele populații migratoare: Ungarii, Pecenegii, Uzii și Cumanii*. In: *Istoria României. Transilvania*. Volumul I. Editura „George Barițiu” Cluj-Napoca 1997. 271-291, 427-436.

Székely Z.: *Adatok a Székelyföld népvándorláskorához*. Sepsiszentgyörgy 1945. 3-13.

Țicu, D.: *Forschungen mittelelterlicher Archäologie im Banat*. Arheologia Medievală I. Reșița 1996. 9-34.

Az államalapítás kori erdélyi várak kutatásának irodalmát részletesen közli A. Rusu (1996) és Bóna I. könyve (1998), itt csak a munkában kifejtetteket alátámasztó szakmunkák szerepelnek.

Benkő E.: *A középkori Arad*. In: *Az aradi vár története*. Bp 1998. 7-30.

Benkő L.: *Erdély P. mester gesztájában. Név és történelem*. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp 1998. 94-101.

Bóna I.: *Arpadenzeitliche Dörfer, Kirche und Friedhof am Marosfluss*. Kurt Horedt: Morești. Band 2. Acta Archaeologica Hung. 37. 1985. 223-236.

Bóna I.: *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. In: *Erdély története*. I. Bp 1986. 1988³. 217-234.

Bóna I.: *Erdély a korai Magyar Királyságban (1003-1172)*. In: *Erdély rövid története*. Bp 1989. 1993². 125-157.

Bóna I.: *A várkutatás bölcsője Erdély: Ó-Tordavár, Ó-Kolozsvár, Ó-Hunyadvár és az erdélyi határvárak*. *Az Árpádok korai várai*. Debrecen 1998. 31-34.

Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp 1987. I. (Arad, Bihar, Csanád), II. (Doboka, Erdélyi Fehér), III. (Hunyad, Kolozs, Kraszna, Kükölldő).

Heitel, R. R.: *Die Entstehung von Alba Iulia laut archäologischen Ausgrabungen*. Acta Archaeologica Hung. 49. 1997. 39-42.

Horedt, K.: *Cetatea Moldovenești*. In: *Din activitatea muzeelor noastre*. Cluj 1955. 116-120.

Horedt, K.: *Cea mai veche cetate feudală din Transilvania: cetatea Turda de la Moldovenești*. In: *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*. București 1958. 138-145.

Horedt, K.: *Morești 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bonn 1984. 10-27.

Horedt, K.: *Zur Entstehung mittelalterlicher Städte im Karpatenbogen. Die Anfänge von Karlsburg (Alba Iulia) und Klausenburg (Cluj-Napoca) in Siebenbürgen*. In: *Stadtkernforschung*, Hrsg. H. Jäger. Köln-Wien 1987. 197-211.

Iambor, P.-Matei, Șt.: *Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăștur*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca 18. 1975. 291-304.

- Iambor, P.-Matei, Șt.: *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX-XIV)*. Acta Musei Napocensis 16. 1979. 599-6620.
- Iambor, P.-Matei, Șt.,-Halasu, A.: *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur*. Acta Musei Napocensis 18. 1981. 129-150.
- Iambor, P. – Matei, Șt.: *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur*. Acta Musei Napocensis 20. 1983. 131-146.
- Kristó Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp 1988. 459-516.
- Méri I.: *Ásatások a kolozsvári főtéren*, 1943. Bp 1986.
- Pascu, Șt.-Rusu, M.-Iambor, P.-Edroiu, N.-Gyulai, P.- Wollmann, V.- Matei, Șt.: *Cetatea Dăbica*. Acta Musei Napocensis 5. 1968. 153-202.
- Popa, R.: *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*. București 1988. 53-60.
- Rusu, M.: *Cetățile Aradului*. Ziridava 12. 1980. 165-178.
- Rusu, M.: *Ultimele populații migratoare: Unguri, Pecenegi etc.* In: *Istoria României. Transilvania*. Volumul I. Cluj-Napoca 1997. 292-300.
- Rusu, A. A.: *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat – Bibliographie der Befestigungen aus Siebenbürgen und aus dem Banat während des Mittelalters und der Frühnenzeit*. Reșița 1996.

Művészettörténeti, építészettörténeti kiegészítés irodalma

- Entz G.: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp 1958.
- Entz G.: *Die baukunst Transilvaniens im 11-13. Jahrhundert*. Acta Historiae Artium 14. 1968. 3-48 (I), 127-175 (II).
- Entz, G.: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kolozsvár 1994.
- Gervers-Molnár V.: *A középkori Magyarország rotundái*. Művészettörténeti Füzetek 4. Bp 1972.
- Heitel, R.R.: *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen II. (im Zusammenhang mit der zeitlichen Bestimmung der ältesten " Rotunda Ecclesia" Rumäniens und der Kathedrale I. in Alba Iulia*. Revue Roumaine d'Histoire de l'Art XII. 1975. 3-10.
- Kádár I.: *Kolozsmonostor. Római katolikus templom*. Erdélyi műemlékek 27. Kolozsvár 1997.
- Kovács A.: *Gyulafehérvár. Szent Mihály-székesegyház*. Erdélyi műemlékek 26. Kolozsvár 1996.
- Kozák K.: *Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976-1977/1. 49-89.
- Léstyán F.: *Megszentelt kövek*. I-II. Kolozsvár 1996. II. 105-107, 210-211.
- Marosi E.: *Magyarországi művészet Szent László korában*. In: *Athleta patriae*. Szent László-tanulmányok Szerk. Mezey László. Bp 1980. 205-219.

Irodalom a pénztörténet kiegészítéséhez

Chirilă, E.-Feneșan, V.: *Der Münzhort von Frata*. Studii și Comunicări (Sibiu) 18. 1974. 43-49.

Chirilă, E.-Hopârtean, A.: *Der Münzhort von Turda. Numismatische Beiträge zum Problem des Eindringens der Ungarn nach Transilvanien im 11.Jh.* Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca 20. 1977. 287-302.

H. Fekete P.: *Biharszentandrás*. Numizmatikai Közlöny 11. 1912. 141.

Horedt, K.: *Siebenbürgen im Frühmittelalter*. Bonn 1986. 152-157, 259, 368.j.

Kovács L.: *Régészeti jegyzetek I. László király érméinek sorrendjéhez*. Numizmatikai Közlöny 88-89 1989-1990. 63-76.

Kovács L.: *Salamon pénzveréséről*. Századok 126 1991 (1992). 79-106.

Kovács L.: *A kora Árpád-kori pénzverésről*. Varia Archaeologica Hungarica VIII. (Red. Cs. Bálint). Bp 1997.

Pap F.-Blăjăn, M.: *Tezarului monetar de la Barabanț, Jud. Alba (Sec. XI-XII)*. Acta Musei Napocensis 32 1995. 489-496.

Sabău, I.: *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI-XIII în lumina izvoarelor numismatice*. Studii cercetări Numizmatice 2 1958. 269-301.

Pósta Béla iskolája, működése és bibliográfiája

Csorba Cs.: *Pósta Béla kolozsvári régészeti iskolája és a „Dolgozatok”*. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969-1970 (Debrecen 1972) 117-146.

A keresztény egyházszerzés kezdetei Erdélyben

A magyar államiság és a magyarság keresztény hitre térésének 1000. évfordulója méltó alkalom nem csupán Szent István király szellemi nagyságának megünneplésére, hanem egyben annak az átfogó, számos és mélyreható következménnyel járó politikának a méltatására, amely lehetővé tette történelmünk egyik legfontosabb döntésének a meghozatalát. Megmaradásunk a történelem színpadán a helyét változtató magyarság végleges európai beilleszkedésének köszönhető. A kereszténység felvétele és az európai intézmények beépítése a magyar társadalom fejlődésébe tették lehetővé, hogy elkerüljük számos sztyeppe nép sorsát és végérvényesen eltűnjünk a történelem süllyesztőjében, miként a hunok, az avarok, a besenyők vagy a kunok.

Közép-európai beilleszkedésünk döntő tényezője, egyben befogadásunk előfeltétele nem csupán politikai és főleg katonai jelenlétünk volt, hanem a kereszténység felvétele. Ez volt a politikai elismerés, az európai jogállás garanciája, melynek kifejeződése a koronaküldés és a királyi cím használatának elismerése volt.

Mindezeken túl, a magyarság áttérése a Róma nevével fémjelzett keresztény hitre egyben egy sajátos erkölcsi normarendszer elfogadását jelentette, csatlakozást egy olyan kultúrkörhöz, amely ezer éve megmaradásunk egyik legfőbb garanciája.

A Szent István által alapított – később tovább gyarapodó – püspökségek voltak az európai civilizáció gócai, szellemi életünk elismert központjai ezer éven át. Ilyen vonatkozásban szerepüket évtizedeken át elhallgatták, elvitták, semmibe vették majd öt évtizeden át. Györffy György korszakos monográfiája után az irányváltást és új korszakot megnyitó „Szent István és kora” című 1988-as tanulmánykötet jelentette.

Erdélyben az egyház- és ezen belül a katolikus egyháztörténeti kutatásokat érzékenyen érintette az egész kisebbségi létünkre kiható 1918-as impériumváltás, annál is inkább, mert Erdély vonatkozásában a pozitivistá magyar történeti iskolának nem sikerült megvalósítania egy a kor tudományos színvonalának megfelelő átfogó monográfiát az erdélyi egyházmegyről. Sem Beke Antal torzóban maradt műve, sem Vorbüchner Antal rövid erdélyi egyháztörténeti vázlata nem pótolhatták az elsikkadt erdélyi egyháztörténetet. A második világháborút követő rendszerváltás, amely számos vonatkozásban egyenes folytatása volt az előző korszaknak, kommunista egyházellenességével nem csak hogy meghatározta kisebbségi sorsunkat és főleg gazdasági helyzetünket, de rendkívüli módon beszűkítette szellemi mozgásterünket. Az egyháztörténeti kutatások visszaszorultak és elmaradtak még a magyarországiakhoz képest is.

Az eltelt évtizedek és az utóbbi évek magyarországi egyháztörténeti kutatási eredményei nem csupán a tárgyi ismeretek érzékeny bővülését eredményezték, hanem számos kérdésben az elért eredményekkel, az újonnan megfogalmazott kérdésekkel új távlatokat nyitottak és mind újabbakat vetettek fel a jövő egyháztörténetészeinek. Ezek az eredmények és az egyháztörténeti kérdések újszerű felvetése régi, szinte dogmává merevült értékítéletek felülbírálását eredményezték.

A főleg, de nem csak módszertani megközelítésekből következő eredmények az erdélyi egyháztörténet számára is új távlatokat nyitottak. Gondolunk itt a honfoglalás után épült földvárak kronológiai behatárolására, a vármegyerendszer kialakulásának, illetve ezek és az

egyházi intézmények közötti szoros összefüggés tisztázására, a magyar katolicizmus kezdeteinek jóval korábbi adatolására, magának a katolikus egyházszervezetnek kánonjogi megalapozású kérdéskörének a felvetésére, a Szent István-i püspökségek kialakulási folyamatának pontosítására vagy az Anonymus művét illető kritikai észrevételek és módszertani megfontolások erőteljesebb hangsúlyozására.

Az elmúlt évtizedek történeti-, ám ugyanakkor az egyháztörténeti kutatásait is jelentősen befolyásolta az a szomorú tény, hogy a két világháború közötti nagy magyar tudósgeneráció számos jelentős képviselőjének eredményei nem váltak közkinccsé, hanem áldozatául estek a háború utáni évtizedek osztályharcos cenzúrájának.

Tekintettel tanulmányunk tárgyára külön is utalnánk az erdélyi vonatkozású gazdag és rendkívül jelentős – nem csupán a történeti, hanem egyúttal a földrajztudományi – eredményekre is. Ma már elképzelhetetlen Cholnoky Jenő, Princz Gyula, Rónai András vagy Teleki Pál vonatkozó műveinek ismerete nélkül Erdély történetével foglalkozni. Így, például, éppen témánk vonatkozásában nem lehet eltekinteni a földrajzi kamrák elméletétől, amely megérteti velünk mind a Kárpát–medence tagoltságát, ám ugyanakkor egységes jellegét, mind pedig az Erdélyi–medence sajátos jellegét a nagy egész keretében. Nem hallgathatjuk el, azt a több évtizedes tiltást, amely tabuként kezelte az erdélyi témákat, beleértve az egyháztörténeti vonatkozásúakat is. Az Erdéllyel kapcsolatos történeti témák, bármely korszakról volt is szó, talán a művelődéstörténetet és a közös múltat kivéve, eleve politikai kérdésnek minősültek, tiltottak voltak és előítéletesek, ami eleve csakis egy torz, tendenciózus és hamis megközelítést tettek lehetővé, amelynek fő jellemzője leggyakrabban a magyarság múltbeli szerepének elhallgatása volt.

Jelen tanulmányunkban a rendkívül szerteágazó, nagy bizonyító apparátust igénylő kérdéskörnek csupán néhány vetületét kívánjuk nagy vonalakban bemutatni. Egyúttal le szeretnénk szögezni, hogy a továbbiakban az Erdély fogalom alatt azt a területet értjük, amelyet a magyarság Kárpát–medencei megtelepedésétől kezdve századunk elejéig ekként neveztek, azaz a Kárpátok által közrefogott területet, amelyet Belső–Erdélynek is neveznek újabban.

Ma már köztudott, hogy a honfoglalás folyamatában Erdély egy rendkívül fontos stáció volt, hiszen erre haladt a magyarság egyik fő útvonala a Kárpát–medence belseje felé. A szakirodalomban ugyan számos elképzelés terjedt el a honfoglaló magyarok terveiről, azonban pillanatra sem kétséges, hogy elődeink már a honfoglalást megelőzően ismerték a Kárpát–medencét és tudták, hogy itt mire számíthatnak. Éppen ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy a honfoglaló törzsek valamennyi tagja, azaz mindenki tovább ment volna Erdélyből, ki a magyar rónára. Már csak azért sem, mert a szakirodalom egyetért abban, hogy a magyarság a völgyekben telepedett meg elsősorban, hogy kedvelte a mezőségi, számára eléggé ismert tájat. Márpedig, ha kedvére való volt, éppen mindenki csak nem ment már innen tovább. De nem mehetett el mindenki már csak stratégiai okokból sem, hiszen a megfelelő biztosításról sem volt szabad megfeledkezni. A híresen jól hadakozó magyarok, akik utóbb oly jól meg tudták szervezni hadjárataikat, nem hagyhatták védtelen a hátukat, azaz szállásterületük keleti határait. Ezt a feladatot, pedig, valaki/valakik el kellett lássák. Annál is inkább, mert a későbbi évszázadokban is kelet felől szakadt Erdélyre a besenyő, a kun és más népek támadása.

A honfoglalók nem hagyhatták védelem nélkül Erdélyt. Nem, már csak azért sem, mert sajátos érdekük is fűződött az erdélyi–medence birtoklásához. Ez a sajátos, ám létfontosságú ok Erdély gazdagsága volt nemesfémekben – aranyban, ezüstben – és, ami az állattartó magyarok számára még fontosabb volt, sóban. Németország és Lengyelország sóbányáitól eltekintve, Európának ebben a felében csak Erdélyben található só, méghozzá óriási mennyiségben. Miért

hagyták volna megszállatlan, miért adták volna fel a magyarok ezt a területet, ahol a létfenntartásukhoz – az állattartáshoz – elengedhetetlenül szükséges egyik legfontosabb elem állt bőven rendelkezésre. Nem véletlen, hogy – a források tanúsága szerint – Erdély déli részét a honfoglalás előtt a bolgárok tartották kezükben. Az ő uralmukat, miként másokét is a Kárpát-medencében, a magyarok a honfoglaláskor vagy röviddel azután felszámolták. Hiszen nem állt érdekükben lemondani Erdélyről vagy feladni azt, veszélyeztetve az itteni altalajkincsek – elsősorban a sólelőhelyek – feletti uralmukat. Nyugat-európai kalandozásaik során az arany és az ezüst tárgyak, illetve a pénzváltás jelentették számukra a legnagyobb vonzerőt és nem a só, amiből volt Erdélyben elég.

A magyarok honfoglaláskori szerepéről egyesek a nemegyszer esetleges, elégtelen, hiányos, de nem ritkán elhallgatott régészeti források alapján egy torz és hamis képet festettek. Holott a hosszú ideig viszonylag ritka erdélyi honfoglaláskori régészeti adatok inkább jelzésszerűek voltak, mintsem trendet, fejlődési irányt jelzők.

Így is megállapítható, hogy a magyarság foltszerűen szállta meg Erdélyt, elsősorban az erdélyi-medence nyugati részét, leginkább a főbb „közlekedési csomópontokat”, góccokat, általuk stratégiai szempontból jelentősnek vélt helyeket, helyőrséget tartva ott. De ezek között és az ő védelmük alatt ott kellett legyenek a többiek is, a már megtelepedettek és a megtelepedők, akik a gyér szláv esetleg avar vagy más szórvány lakossággal együtt élték a mindennapi életet. Erdélynek ez a hálószerű megszállása lehetővé tette a megtelepedő és megtelepedni szándékozó magyarság újabb és újabb hullámainak az idejöttét a kalandozások jó félévészázada idején, de az után is.

Erdély ilyen birtoklása azért is valószínű, mert – a besenyő és kun betöréseken kívül – nem ismerünk egyetlen olyan történeti forrást sem, amely arról tanúskodna, hogy valaki, valamely politikai alakulat ténylegesen veszélyeztette volna a magyarság erdélyi uralmát vagy el akarta volna orozni tőle ezt a tartományt.

Nem is lett volna ez könnyű, ha meg is próbálta volna valaki. Ugyanis a magyarság még hosszú ideig megőrizte sztyeppei szemléletmódját és aszerint rendezkedett be a védelemre. A lakott területeket óriási – akkor még létező – erdőségek választották/szigetelték el az esetleges ellenségtől és főleg többnapos járóföld, amely már idejében lehetővé tette a felkészülést a védekezésre. Ehhez csatlakozott az a sajátos, magyarnak is nevezhető, ámbár általuk is átvett védelmi rendszer, amelyet gyepe néven ismerünk és amelyet örök, figyelők állandó szolgálata tett hatékonyá.

Ez a sejtszerű megtelepedési, ám ugyanakkor birtoklásforma, ha nem is tette lehetővé – már csak a magyarság létszáma miatt sem – az egész erdélyi medence belakását (amiként Magyarország többi részéét sem), egyet mindenképpen biztosított: az állandó és folyamatos birtoklást és főleg a biztonságot, Erdély biztonságát. Ennek eredményeként a folyamatosan szaporodó lakosság, nem kis mértékben a nyugaton elszenvedett nagyobb vereségek nyomán (Lech mezei, arkadiupoliszi csata), mind nagyobb arányban kezdett végleg, de legalábbis huzamos időre le- és megtelepedni. Az életmódváltás számos szervezési, egyben társadalmi kérdést vetett fel a kisközösségek szintjén, melyeknek megoldása kötelező módon igényelte egy olyan vallás felvételét, amelynek az egyistenhittel egyetemben biztosítania kellett egy megtelepedett nép számára a megfelelő nagy-szervezési keretet, azaz az államiséget. Ezt a feladatot egy alapkérdés megválaszolásával lehetett csak kimotoztatni abból a köztes helyzetből, amelynek alanya lett a félnomádnak minősülő magyarság, de amelyek mind nagyobb tömegei hagytak fel a külföldi portyázásokkal és váltottak fokozatosan életformát, megtelepedve új hazájukban. A kérdés az akkoriak számára egyértelmű volt.

A magyarok bejövetelkor átfogó, intézményesült kereszténységről nem beszélhetünk a Kárpát-medencében. A X. század első felét kitöltő kalandozások kora közvetlenül és ténylegesen nem segíthette elő a magyarság áttérését a kereszténységre. Maga a kérdés hosszú ideig csak lappangott és csak jó sokára fogalmazódott meg ténylegesen. Addig, azonban, valószínű, hogy csak egy volt a számos próbálkozás közül, melynek segítségével a magyarság véglegessé, optimálissá akarta tenni Kárpát–medencei tartózkodását.

Esetlegesen a magyarság egyes helyi szláv vagy frank uralom alatti népcsoportok, Nyugat-Európából hozott foglyok, illetve a kalandozások során szerzett élményekből és nagyon ritkán egy–egy kószá hittérítő révén szerezhettek tudomást a kereszténységről, persze, akkor is a maguk módján.

A számunkra ma még mindig ismeretlen Kárpát-medencei törzsi elhelyezkedés/szállásterület egyik természetes következménye volt, hogy a X. század közepe felé, a Bizánchoz közelebb megtelepedett törzsek egyes vezető tisztségviselői tájékozódni próbálnak a kor egyik világ-hatalmának vallása iránt. A modell kecsegtető volt és Bizánc sem idegenkedett attól, hogy közvetve így édesgesse magához Európa egyik legveszélyesebb népét és ekként biztosítsa a maga számára a magyarok többnyire pénzért megszerezhető támogatását, de legalábbis békességes viszonyulását.

Így kerül sor 948 táján Bulcsú horka Bizánci látogatására, aki Árpád dédunokájával, Termacsuval élvezhette VII. Konstantin császár vendéglátását. A kor híres magyar hadvezéreként számon tartott Bulcsút – az augsburgi csatában Lélel és Súrral együtt elfogják és felakasztják – VII. Konstantin megkeresztelte és a patríciusi címet adományozta neki. Ez, azonban, nem akadályozta meg Bulcsút, hogy továbbra is részt vegyen a nyugati keresztények elleni hadjáratokban. Azaz nem zavartatta különösebben magát és valószínű, hogy nem a kereszténység, hanem inkább annak politikai vonzata hajtotta őt Bizáncba.

Nem sokkal később a gyula tisztséget viselő törzsfő, akit ilyen néven is nevezünk, akinek szállásterülete Erdélyben volt szintén ellátogatott Bizáncba 952–953 körül, ahol ő is megkeresztelkedett és megkapta a patríciusi címet. Az ő esetében biztosan tudjuk, hogy bevált a bizánciak számítása, de tegyük hozzá, hogy valamiként az övé is, ugyanis a krónikaíró beszámol arról, hogy Gyula soha többé nem támadta meg Bizáncot. Hogy miért érte meg Gyulának ez a párizsihoz hasonló bizánci mise, csak sejtethetjük. Talán ő komolyabban viszonyult a kereszténységhez, vagy akár a keresztényekhez, ámbar a korban nem a békesség volt az uralkodók fő tulajdonsága mégha keresztények voltak is. Tény, hogy Gyula útjának egyik nagy sikere az volt, hogy Bizáncból magával hozhatott egy olyan szerzetest, aki a magyarországi keresztények püspökének szántak, amint az nevéből is kiderül (Hierotheos Turкия püspöke). Bővebbet erről az első magyarországi püspökről nem tudunk, sem tevékenységéről. Gyula békés viszonyulásából arra következtethetünk, hogy jó hatással volt a magyarok második legjelentősebb tisztségét betöltő Gyulára. Nem kizárt, hogy Saroltot magát is megkereszteltette Gyula. Az sem véletlen, talán, hogy egy kortárs feljegyezte a vallási kérdésekben cseppet sem következetes Géza nagyfejedelem feleségéről, azaz Saroltról, hogy az ő „vezetése alatt megkezdődött a kereszténység (Magyarországon)”. Más kérdés, hogy milyen is volt a Sarolt által terjesztett vallás. Ez, ugyanis, a korabeli viszonyokra utalhat, ha nem éppen a Sarolt által képviselt erdélyi eredeztetésű kereszténységet minősíti, amit ugyanaz a kortárs nyugat-európai szerzetes ekként jellemzett: „pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál”. Ugyan a nagy egyházszakadás csak 1054-ben következett be Róma és Bizánc között és majd csak jóval azután osztotta egyértelműen két táborra a keresztényeket, jól tudjuk, hogy főleg liturgiai és nyelvi különbségek már jóval korábban is léteztek az egykori római birodalom két központja között. Nem kizárt, hogy

forrásunk esetleg a bizánci rítus eltérései miatt nyilatkozott úgy ahogyan a Sarolt által képviselt kereszténységről és akkor – ha mégoly általánosban is – ez egy rendkívül fontos utalás az Erdélyben a X. század második felében létező keresztény vallás milyenségére.

Nincs kizárva, hogy nem Géza, hanem már apja, Taksony nagyfejedelem tudatosan fonta szorosabbra a családi kapcsolatokat az erdélyben székelő Gyulával. Ugyanis Géza és Sarolt házassága időben nagyon közeli Taksony /?/ próbálkozásához, aki – ki tudja miért – Rómához fordult kérésével. 963-ban XI. János pápa Zacheus püspököt felszenteli, hogy menjen el a magyarok közé ígét hirdetni. Küldetését, azonban, nem tudja teljesíteni, mert Nagy Ottó császár megakadályozza végcélja elérésében.

Kétségtelen, hogy e próbálkozások hol az egyik, hol a másik egyházi központban jelzik a szándékot, a próbálkozást, amiként fény derül hatásfokára is. Részeredményekről van szó, részleges térítésről, de nem átfogó, országos döntésről. A magyarság törzsi tagolódása és a főfejedelem hatalmának korlátozottsága semmiképpen sem tette volna lehetővé – a feladat nehézségéről most ne is beszélve – az egész ország megtérítését.

Ezen túlmenően, volt, azonban, egy másik akadály is a kereszténység terjesztésének és ez a magyarság, azaz Magyarország rendezetlen viszonya volt Európával, és elsősorban a kor európai nagyhatalmával, a német császársággal.

A végkifejletet az augsburgi vereséghez mérhető Bizánctól elszenvedett arkadiupoliszi vereség pecsételte meg, mely után a két nagyhatalom, a két császár szövetséget köt egymással és ennek biztosítékul eljegyzik egymással gyermekeiket. A veszély Magyarország számára egyértelmű volt, hiszen a két birodalom összeroppanthatta volna. Elkerülhetetlen volt a döntő lépés, amelyet az új magyar fejedelem, Géza vállalt is, követeket küldött a német császárhoz Quedlinburgba és kezdeményezi a kapcsolatfelvételt, majd pedig a kapcsolatok szorosabbra vonását. Ennek rövidesen meglátszik az eredménye. Megindul Magyarország felé a hittérítők sora. Az ő tevékenységük Géza kereszténybarát uralkodása alatt előkészíti a talajt az átfogó egyházszervezéshez, amelyhez – a kor hatalmi viszonyainak megfelelően – nem elég a pápa jóváhagyása, hanem szükséges ehhez, a császár beleegyezése is. Quedlinburg után Géza megkeresztelkedett, 975 körül született fiát tudatos keresztény nevelésben részesíti, amihez anyja is hozzájárult és Thietmar kortárs feljegyzése szerint egy püspök volt az udvarában, mi több István uralkodása elején hal meg a feltehetően már Géza idején működő Domokos esztergomi érsek.

Géza nagyfejedelem halála után, noha Géza kijelölte utódjául Istvánt, Koppány – a szeniorátus elve alapján – igényt tartott a nagyfejedelmi címre, nemkülönben Géza feleségére, Saroltra is. A bajor uralkodóházzal kialakított rokon kapcsolat, Gizella kezének köszönhetően biztosította azoknak a német lovagoknak katonai támogatását. A német lovagok hathatós támogatásával Istvánnak sikerül legyőznie Koppányt, akit Vecelin, az egyik német lovag a harcmezőn megöl. A Koppány elleni harc a fejedelmi törzsön belül folytatott hatalmi harc volt. Kézai Simon krónikájából tudjuk, hogy Koppány testét négybe vágták és ezeket a részeket Esztergom, Veszprém, Győr kapujára tétette ki István, míg a negyedik részt Erdélybe küldte. A három említett város Istvánt uralta, s az Erdélybe küldött negyedik rész szintén elsősorban ugyanezt kívánta jelezni, hogy közvetve Erdély is István hatalmi udvarába tartozik. Nyilván, hogy az üzenet többsíkú volt és jelezni kívánta azt is, hogy ez lesz mindazoknak a sorsa, akik nem engedelmeskednek a király akaratának. Ez a királyi akarat nem csupán a lázadóknak szólt, hanem azoknak is, akik eltérnének politikai vonalvezetésétől, beleértve a kereszténység meggyökereztetésének politikáját. Amint azt helyesen megállapította az egyik történész Géza Koppányon aratott győzelme – esetleg Koppány egykori szállásterületének,

Somogy tizedének átengedése Pannonhalmának – lehetett az a jelzés a pápai udvar fele, no, meg még három évi ténykedés, melynek eredményeként megkezdődik az egyes egyházmegyéek kialakítása, ugyanakkor István megkapja a királyi cím mellé a koronát és a lándzsát. E hatalmi, egyben királyi jelvények birtokában István nyugodtan megkezdhetette ill. folytathatta a törzsi államok alávetését, egyben a keresztény vallás terjesztését és elfogadtatást minden egyes törzs szállásterületén. István megkoronázása 1000 dec. 25-én vagy 1001 január elsején egy új korszakot nyitott meg nem csupán az egykori Vajk uralkodásában, hanem a magyar nép történetében is. István hosszú uralkodása során még számos esemény kellett öregbítse hírét és eltökéltségét a hit terjesztésére.

Ámbátor egyesek előszeretettel vonultatják Erdélyben észak–déli irányban a Gyula törzsét vagy pedig Erdélyből ki, majd be az idősebb Gyulát, megállapíthatjuk, hogy ő bizony Erdélyben székelt, s csak ha kellett, mozdult ki onnan, különben nem. István törzsi államokat felszámoló politikájának következő alanya, unokaöccse, a legfiatalabb Gyula volt. Ugyan a kortárs források bűnösnek kiáltják ki és keresztényellenességet is terjesztenek róla, valójában az Erdély szó melletti regnum, a.m. királyság szócska mondja el a legtöbbet a konfliktus okáról. Külön uralmi rendszert képviselt az Erdélyben székelő Gyula és István Ország-egyesítő/országegységesítő politikájával ez nem fért meg. Nem kizárt, hogy a Sarolt képviselte kereszténység minőségileg nem javult, ellenkezőleg, még „barbárabb lett”. Ez semmiképpen sem öregbíthette István hírét, főleg Rómában. Sőt, veszélyeztette az addig létező legfeljebb 1–2 püspökség sorsát és az egész előre kitervelt egyházszervezetet.

Kétségtelen, hogy ifjabb Gyulának nem annyira „bűnei” voltak, mint inkább eltérő felfogása a saját és István szerepéről. Míg ő az addigi különálló törzsi szállásterületet állandósította volna, István a német mintájú egységes államot szerette volna megvalósítani. Ifjabb Gyulának inkább az volt a hibája, hogy másmilyen volt, mint amilyennek István szerette volna. Talán ezért sem jutott Koppány sorsára és talán ezért vitette ki a király Erdélyből, miután legyőzte 1003-ban, ám ugyanakkor kellő tisztelettel bánt vele. Ez magyarázná meg azt is, hogy miután a lengyelekhez fut Gyula, István utána küldi feleségét. Rokoni kapcsolatok ezek, amiként rokoni viszony kell legyen Gyula és a lengyel király között is, nemhiába fogadja be utóbbi Gyulát és bízza rá egy vár igazgatását.

A gyulákhoz hasonlóan próbáltak egyes történészek helyet szorítani egy István király egy Keán nevű ellenfelének is, aki a bolgárok és a szlávok vezére lett volna. Voltak ugyan akik a bolgárok kagánját látták benne, aki ellen – kivételesen – István külföldön háborúzott volna. Megint mások azért költöztették a Gyulákat Észak–Erdélybe, hogy maradjon helye Dél–Erdélyben Keánnak. Hogy mindez ellentmondott a logikának, keveseket érdekelt, inkább tovább folytatták a sakkjátékot korai történelmünk e szereplőivel.

Véleményünk szerint a Gyulák valamelyikétől vagy mindnyájuktól nehéz lenne elvitatni Gyulafehérvárt. Viszont, mint tudjuk, régészetileg cseppet sem vitás a bolgárok dél–erdélyi jelenléte. Hogyan hidalható át ez az „összeférhetetlenség”? Nagyon egyszerűen. Ha szét-nézünk Hunyad megyében, Déva, illetve Németi mellett ömlik be a Kaján patak a Marosba. Több település is e nevet viseli. Az említett pata völgyén keresztül a fehér Körös völgyébe lehet átjutni. Maga a vidék eléggé kies és valóban nehéz terepnek minősül, amint azt a források is említik. Itt lehetett talán a Keánnak nevezett személy törzsterülete, amiként a Marostól délre, szerepel a krónikák egy másik szereplőjének a neve helynévi formában, Kalán nevében. Nem messze található az a Nándor nevű falu, amely mint tudjuk, a bolgárok régi magyar nevét őrizte meg napjainkig. Tény, hogy Keán Hunyad megyei elhelyezése, talán a legjobban megfelel a források szabta feltételeknek. Keán mindenképpen magyar személy kell legyen, mint annyi más, csak alattvalói voltak szlávok és bolgárok.

Keán, de Gyula területének kisajátítása mögött meghúzódhat egy másik ok is, nevezetesen az a vád, amelyet Ajtony ellen hoztak fel, hogy megállította a királyt illető sószállítmányokat. Nem kizárt, hogy a Maros-völgyi sószállítás volt az egyik fő célja István katonai akcióinak. Nyilván, hogy a só biztosítása újabb eszköz volt István kezében főhatalmának biztosítására.

A történészek valamennyien egyetértenek abban, hogy a hagyomány szerinti tíz Szent-István-i püspökség egyike kétségtelenül az erdélyi. Ennek alapítására csakis Gyula legyőzése és eltávolítása után kerülhetett sor, azaz 1003-mal kezdődően, egyesek szerint 1009-ben. A határozatlanság nyilvánvaló, ugyanis a terminus post quem az ismert /1003/, viszont a terminus ante quem az nem. Erdély jelentősége gazdasági szempontból, nemkülönben Szent István hadjáratának rációjából következően, Erdély egyházügyeit is rendezni kellett viszonylag gyorsan. Valószínű, hogy ezért kerülhetett be a püspökalapítások első nagyobb hullámába, együtt Péccsel. Ismerve Erdély forrásadottságait és írott forrásai pusztulásának számos dátumát nagyon pontosan, nemkülönben más püspökségek történetét, nem kell csodálkoznunk azon, hogy nem őrződött meg a püspökség alapítólevele és azt sem tudjuk, ki volt a pápai megbízott, akinek a jelenlétében sor került a püspökség hivatalos megalapítására.

A püspökség eredetére, de nem az itineráns, Karácsonyi János által elképzelt, északról délre, Kolozsvárról Gyulafehérvárra költöző püspökségre, hanem a Hierotheosz-féle térítőpüspökségre utalhat egyházmegyénk neve. Eltérően, ugyanis, az összes többi Szent-István-i alapítású püspökségtől, amelyek városnevekből képződtek, a mi püspökségünk egy régió nevét jeleníti meg, az erdőtúli országot. Hogy valóban barát, azaz szerzetes volt-e az első erdélyi püspök, ha ugyan akkori és nem későbbi a bihari Barátpüspöki, amely az erdélyi püspök birtoka volt, ma már nehéz megállapítani. Nem szabad, azonban, megfedkezünk arról, hogy a korai időszakokban szerzetes és világi pap között jóval kisebb volt a távolság, mint később. Mi több, a világi papok is olyan papi közösségekben közös szálláson éltek mint az egyes monostorok szerzetesei.

Más Szent-István-i püspökségekhez hasonlóan az erdélyi püspökség székhelye szintén egy ókori város – Apulum – romjain jött létre egy dombtetőn. A város hosszú ideig királyi várispánság székhelye volt, amelyet a király fokozatosan átengedett a püspökségnek.

Az erdélyi egyházmegye elsősorban Belső-Erdély nyugati részeit foglalta magába, majd a telepítés kiterjedésével, a várispánságok, illetve comitatusok kelet felé terjeszkedésével a világi szervezetet megkettőzte az egyházi. Sajátos erdélyi helyzet, hogy néhány középkori Erdélyen kívül elhelyezkedő terület is Erdélyhez tartozott a XVI. századig, mint pl. Kraszna, Szatmár, Ugocsa, s egy ideig Máramaros. Ennek a „külső” résznek a szervezeti megjelenítője a meszesi vikariátus. Ez a nagy kiterjedés nem csupán a későbbi irtások nyomán betelepített új területeknek köszönhető, hanem feltehetőleg vagy egy Erdélyt és a külső területeket is magában foglaló nagyobb politikai/közigazgatási egység része volt, amely ma már nem létezik, vagy egy olyan megyéé, amely más nagy Árpád-kori megyéhez hasonlóan a már említett és még másterületeket is magában foglalt. Ennek az egykori nagy területnek a püspökségek vonzáskörzetei, illetve az ezek székhelyén kialakult hiteles helye hatáskörébe tartozó területek felelnek meg.

Az első ismert erdélyi püspök Frank volt, akiről 1071, 1075, illetve 1081-ből maradtak fent adatok. Kése megjelenése egyáltalán nem azt jelenti, az alapítás óta ne lett volna más püspök. Mint tudjuk az Erdélyre vonatkozó gyér korai okleveles anyag dacára is bírunk olyan királyi adománylevelekkel, amelyek ebből a korból valók. Mivel ezek az oklevelek más püspökségeknek, de főleg kolostoroknak tett adományokat tartalmaznak, egyrészt bizonyítják a folyamatos erdélyi települést, a sóbányák megművelését és más gazdasági tevékenységek folytatását. Márpedig ha más egyházak számára „terem só”, ugyan miért ne jutna a az erdélyi

püspökségnek. Ebben a vonatkozásban a hivatkozás a különböző lovas-nomád népek támadásaira nem elfogadható érv, hiszen a Szent István legendából derül ki, hogy szent István álmának köszönhetően, sikerült az erdélyieket idejében értesíteni a veszedelemről, akik megvonták magukat a város falai között és így megszabadultak az ellenségtől.

Az erdélyi püspökség eredeti birtokai, melyeket az alapításkor kapott a királytól, pontosan nem ismertek, de ugyanúgy szét voltak szórva több megyében, mint más püspökségek esetében (Tasnád és Zilah a mai szilágy megyében, Barátpüspöki Bihar megyében, Harina és Bilak Doboka, Gyalu és Kolos Kolozs megyében).

A XII. században megjelenő káptalanok a püspöki székhely papságát fogat egybe, amely a püspök tanácsadó testülete volt. Tagjai hosszú ideig közösen étkeztek és együtt éltek. Eltartásukat a püspökség javai biztosították. Idővel különválnak a püspöktől, saját vagyont szereznek, illetve a régin osztoznak a püspökkel. A káptalan tagjai a kanonokok, illetve a középszintű egyházi közigazgatás vezetői, a főesperesek, akik a XI–XII. században tűnnek fel. Ez utóbbi két csoport képviselőiről az első adatok a XII. század végén tűnnek fel.

A plébániák, amelyek előbb az ispáni központokban tűnnek fel, majd számuk folyamatosan bővül a falusi plébániákkal a demográfiai, egybe gazdasági növekedés függvényében lassan mind jobban kitöltik Erdély térségét.

A fejlődés valamennyi szintjén, ha néha csekély időeltolódással, Erdélyben ugyanannak az egységes fejlődési folyamatnak vagyunk a tanúi, amely az egész Kárpát–medencét jellemzi, bizonyítva a Szent–Istváni egyházszervezet és annak feladatvállalásának időtálló voltát.

Az erdélyi püspökség középkori birtokairól

Közéleti befolyás és nagybirtok a középkori Európában mindenhol egymást feltételező, egymással összefüggő elemei voltak a politikai hatalom szerkezetének. A középkori európai államok a királyság és a és a keresztény egyház szoros szövetségében működtek. Érdekközösségüknek megfelelően az uralkodók hatalmas birtokadományokkal támogatták legfőbb szövetségesüket, az egyházakat, és a művelt főpapságnak végig fontos szerepet biztosítottak a politikai életben, a legfőbb kormányzati szervezetek működtetésében. Kiterjedt birtokaik révén az egyházak a gazdasági életnek is fontos tényezőivé válhattak. Az ország igazgatásának területi megszervezése is egyházigazgatás kereteihez igazodva épült ki. A fiatal magyar királyságnak tehát szintén érdeke volt, hogy a megszervezendő püspökségek működését jelentős adományokkal elősegítse.

A fentiekből is látható, hogy a középkori Magyarországi püspöki és káptalani uradalmainak alaposabb magismerése nemcsak az egyházi, hanem a világi társadalom, de különösképpen a politikai védőrétegek anyagi viszonyainak az eddiginél sikeresebb megközelítésére is lehetőséget kínál. Minthogy a régebbi szakirodalom némileg mostohán kezelte az egyházi nagybirtok kezdeteivel kapcsolatos kérdéseket, az alábbiakban az erdélyi püspökség uradalmainak kialakulásának bemutatásával szeretnők felhívni a figyelmet e vizsgálódások társadalom- és gazdaságtörténeti hasznára.

A kérdés jelentőségének érzékeltetésére előre kell bocsátanunk, hogy a középkori Erdélyben a gyulafehérvári püspök és székeskáptalan végig egyike volt a legnagyobb birtokosoknak. Őket csupán az erdélyi vajdák múlták felül a salláriumukhoz tartozó királyi váruradalmukkal, de inkább csak birtoknagyság, semmint a jövedelmezőség tekintetében. A magyar királyság püspökségeinek jövedelméről 1185 és 1195 között készített kimutatás szerint a 2000 márkás évi bevétellel rendelkező erdélyi püspöknél csupán Esztergom (6000) és Kalocsa érseke (2500), valamint az egri főpásztor (3000) élvezett nagyobb jövedelmet.¹ Amíg az átlagos magyar püspökségek évi jövedelme a középkor végén 16-17000 Ft körül mozgott, az erdélyi püspök javadalmát a velencei követek 1516 és 1523 között évi 20-24000 Ft-ra becsülték.² A püspöki uradalmaknak az erdélyi gazdaságban és hatalmi struktúrában való súlya egy közepes nagyságú erdélyi megyéjével vetekedett. Pl. 1494-ben a püspök erdélyi birodalmainak behajtatlanul maradt adója 2643 Ft, Belső-Szolnok, illetve Doboka vármegye évi adóterhe pedig összesen 2806Ft, illetve 3102 Ft-ot tett ki. Ugyanekkor a püspök közép-szolnoki jószágai az egész megyére kivetett 2454 Ft adóból 550 Ft befizetésével maradt el.³ Az egyházi nagybirtok tehát olyan fontosságú gazdasági és tényezője volt Erdély középkori fejlődésének, amellyel a tudományos igényű történetkutatásnak minden vonatkozásban fokozottan számolni kell.

Szent István és az öt követő első királyok a keresztény egyház megszervezése érdekében jelentős birtokokkal látták el a magyar püspökségeket. Az adományok a püspökség védőszentjének nevére szóltak, és a püspökök jó ideig csupán kezelői voltak ezeknek a javaknak.

¹ Erdélyi Okmánytár. Codex diplomaticus Transsylvaniae. (Közzéteszi Jakó Zsigmond) Bp., 1997., 17 sz. (Ezután: CDTr.)

² A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. XII. (Közzéteszi Lukcsics Pál) Bp., 1931., 365. o. (Ezután: ZOkm.)

³ Engel, Johann Christian: *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. 1. Halle, 1797., 38. o. (Ezután: Engel.)

A püspökök eredetileg olyasféle közösségben éltek udvari papjaikkal, akik kanonoknak neveztek, mint a szerzetesek apátjukkal. Egy fedél alatt, közös háztartásban, együtt zsolozsmáztak. Első királyainak a püspökségekkel egyidejűleg nem alapítottak káptalanokat is. Ezek a korábbi életközösségek felbomlásával, előbb a püspökök, majd a kanonokok különköltözése következtében, a XII. század második felétől kezdődően, fokozatosan alakult ki, és a XIII. század elején váltak független testületté, püspöki tanácsokká, külön jogi személyekké. Ezzel egyidejűleg indult el az addig közös vagyon felosztása, melynek során mind a püspökök, mind pedig a káptalanok önálló nagybirtokosokká váltak, akiknek azonban az anyagi érdekei gyakran egymással is ütköztek.⁴

A XII. század végétől fogva ismeretesebb tájainkról anyagi indítású súrlódások püspökök és káptalanjaik között. Eredetileg a püspökök lévén a közös vagyon kezelői, a különválás során igyekeztek a birtokból minél nagyobb és értékesebb részt maguknak megtartani. A XIII. században már Rómáig eljutottak az önállósult káptalanok panaszai szegénységük, anyagi gondjaik miatt.⁵ Érthető és természetes tehát, hogy az elosztás nyertesei általában a püspökségek lettek székeskáptalanaik rovására. Ezért különös, hogy Erdélyben az osztozásban – legalábbis látszólag – a káptalan járt jobban, és a püspökök kényszerültek a székesegyház adománybirtokaitól teljesen függetlenül, azoktól területileg távoli uradalmakat kialakítani maguknak, melyekre káptalanuk már semmiféle jogigényt sem támaszthatott. Lehetséges azonban, hogy ez csak azért tűnik így, mert a káptalané lett, akkor még alig lakott lévén, a püspöknek jutott jószágoknál területileg jóval nagyobb, de jövedelmezőség tekintetében azoknál sokkal értéktelenebbnek minősültek.

Írásos források hiányában ma már tisztázhatatlan, hogy mekkora volt és pontosan hol terült el ez az erdélyi püspökség megszervezésekor elnyert első helyi adománybirtok. Legfeljebb csak az valószínűsíthető, hogy ez nem lehetett összefüggő birtoktest Gyulafehérvár közvetlen környékén sem, hanem a települési viszonyokhoz igazodó egyes birtokokkal vagy birtokcsoportokból állhatott. Nagyobb uradalom kihasítását akadályozta, hogy a szervezés idején a Maros mentén még székely határőrök laktak, később pedig a szászok betelepítése szabott határt az egyházi birtokok terjeszkedésének. Egyébként az uralkodók már igen korán nyugati hospeseket is telepített a fehérvári várbirtokokra (Igen, Krakkó, Borbánd, Alvinc, Borberek). Sőt a Kecskőre épített várral tartósították jelenlétüket és érdekeltységüket a püspöki székváros szomszédságában. A király vármegye szétbomlása folyamán a XII–XIII. században bizonyos falvak ugyan egyházi tulajdonba kerültek, de a püspökségen és a káptalanon kívül már egyes családok (Gáldiak, Gyógyiak, Váradjaiak) szintén részesültek a Gyulafehérvár környéki királyi birtok romjaiból.⁶

A püspökség birtokairól biztosabbat csak a tatárjárás utáni időktől fogva tudunk. Bár 1246-ban a székhely körzetében csupán Gyulafehérvárt nevezik meg a főpásztor birtokaként, de a század második felében, a Maros mentén, még Sárd, Akmár, Berve és Szentkirály is a püspök

⁴ Mindezekre 1. *Békefi Remig: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája.* Bp., 1901., 25–33. o. – *Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém.* Veszprém, 1977., 106–109. o.

⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Studio et opera Georgii Fejér. II. Budae, 1830., 351–353. o. (Ezután: CDHung.) – *Theiner Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* I. Romae, 1859., 277., 289–290. o. (Ezután: Theiner: MonHung.) – Békefi: i. m. 31–33. o. – Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története.* II. Nagyvárad, 1883., 244. o. – Sugár István: *Az egri püspökök története.* Bp., 1984., 82. o.

⁶ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* II. Bp., 1987., 107–108. o. és térképvázlatai.

kizárólagos jószágaként szerepel.⁷ Ugyanekkor és ugyanezen a tájakon a káptalan már többszörösen nagyobb birtokot mondhatott magáénak. A püspök magának az egyházmegye székhelyének teljes területét is csak 1278-ban és 14289-ben szerezte meg a királytól.⁸ Györffy György mindezt azzal magyarázza, hogy a püspökök idejük nagy részét a királyi udvarban, állami-politikai szolgálatban töltötték, és ezért az osztozáskor az állandóan Gyulafehérváron tartózkodó káptalannak engedték a székhely körüli birtokok nagyobb részét.⁹

Bármi legyen is a XIII. század végére kialakult birtokviszonyok magyarázata, kétségtelen, hogy Erdély püspökei, legalábbis a tatárjárás óta, tudatosan igyekeztek önálló uradalmak kialakításával anyagilag függetleníteni magukat a káptalantól, illetve a vele közös és szinte állandó viták tárgyát alkotó tizedjövedelmektől. Erre az adott lehetőséget, hogy Kolozs vármegyében Gyalu, Közép-Szolnokban pedig Zilah és Tasnád már a nagy pusztítás előtt a püspökség tulajdonába került. Gál erdélyi püspök 1246-ban szerzett IV. Béla királytól e három település lakóinak igazságszolgáltatási kiváltságokat újranevesítésük meggyorsítása érdekében.¹⁰

E fenti birtokközpontok uradalmakká fejlesztését Monoszló nemzetségbeli Péter püspök (1270-1307) indíthatta el, noha ez okleveles adatokkal csupán a Kolozs megye birtokok esetében bizonyítható kétségtelenül. Péter püspök V. István király bizalmi embereként, annak ifjú királyi kancellárjából került Erdély egyházának élére. Politikai tapasztalatai és udvari összeköttetései nagymértékben segítettek abban, hogy püspökségét anyagi tekintetben is a politikai hatalom erdélyi tényezőjévé tegye. A püspökség és a kolozsmonostori bencés apátság között a XIII. század elején lezajlott hatalmi harc felújulását véglegesen véglegesen megakadályozó szándék is vezethette, amikor 1270-1272 között adományul kérte a királytól a tatárok által elpusztított Kolozsvárt és környékét.¹¹ Ezáltal ugyanis két tűz közé szorította az apátságot, és olyan birtokcserékre kényszerítette, melyek révén Kolozs megye nyugati felében összefüggő püspöki uradalmat alakíthatott. 1276-ban Piski (Hunyad vm.) és Akmárt (Fehér vm.) elcserélte a káptalan tulajdonában lévő Körösfővel (Kolozs vm.).¹² 1282-nem már a Gyaluval szomszédos Kapus is püspöki birtok.¹³

Szászfenes hihetőleg Kolozsvárral egyidejű szerzeménye volt Péter püspöknek, és a város újratelepítése rendjén nyerhette szász, Tótfalu pedig szláv lakóit.¹⁴ 1291-re kalotaszegi Vista és Sásság, valamint ugyancsak akkortájtban Türe is betagozódott a püspöki uradalomba.¹⁵ Szintén az előbbi esztendőben bővítette Kolozsvár határát a szomszédos Lomb várjobbágyai birtokának megvásárlásával.¹⁶ 1298-ban a Szászfenessel és szomszédos Szászlónát úgy csatolta a gyalui vártartományhoz, hogy Marosújvárt és Faludi nevű birtokát adta érte cserébe Mikud bánnak és fiainak.¹⁷ Ezzel a birtokcserével kapcsolatosan kerülhetett Péter püspök

⁷ CDTTr I. 201., 348., 391., sz.

⁸ CDTTr I. 356., 450., sz.

⁹ Györffy: i. m. II. 108. o.

¹⁰ CDTTr. I. 201. sz.

¹¹ Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés*. Bp., 1997., 136. o. – CDTTr I. 298., 339., sz.

¹² CDTTr I. 348. sz.

¹³ CDTTr I. 391. sz.

¹⁴ CDTTr I. 566. sz.

¹⁵ CDTTr I. 474., 591. sz.

¹⁶ CDTTr I. 489. sz.

¹⁷ CDTTr I. 566. sz.

kezére a szomszédos Doboka megyében Hídalmás egy része, amelyen ezt követőleg új település jött létre Püspöki névvel.¹⁸ A királyi várbirtokok közül került át a püspökség uradalmába a Nádas melletti Daróc, Mákó és Gorbó.¹⁹ 1299-ben püspökség a régi vetélytársával, a kolozsmonostori apáttal is egyességre jutott olyan értelemben, hogy a püspöki birtokok közé ékelődött Szentgyörgy földért és Leske nevű havasért cserébe adta a bencéseknek a kalotaszegi Nádaszt és Boglártelkét.²⁰ Ez a csere tette lehetővé az uradalom további kiterjesztését a XIV-XV. században a gyalui havasok fokozatos benépesítése által. Így jöhettek létre a vártartomány román lakosságú hegyvidéki falvai: Egerbegy, Gorbófő, Hideg- és Hévszamos, Sztolna és Oláhköblös. Amíg Kolozsvár 1316-ban vissza nem nyerte korábbi kiváltságos helyzetét, ott szándékozott kialakítani uradalma központját, és a város főterén építtetett palotaszerű püspöki lakóházat. Ez még 1355-ben is a püspökség tulajdonában volt, de amint kiszorult onnan, a birtok igazgatási központja a Szászfenes feletti csúcson emelt Leányvár, majd utóbb a gyalui vár lett.²¹ De azért még 1366-ban is éltek Kolozsváron püspöki jobbágyságok.²² A gyalui uradalom fentebb ismertetett törzsterülete többé nem változott lényegesen egészen a XVI. század közepén bekövetkezett szekularizációig, amikor is a vártartomány kincstéri-fejedelmi javadalommá alakult.²³ Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes falvak zálogosítás útján sem szakadtak ki belőle ideiglenesen, vagy a szomszédos birtokból egyesek nem kerültek be átmenetileg a gyalui püspöki uradalomba.

Péter püspök birtokszerző fáradozásait hozzá hasonló céltudatossággal a Balog nemzetségbeli Szécsi András püspök (1320-1356) folytatta. Erre különösen jó lehetőségei nyíltak, mivel Dénes és Pál nevű két testvér volt a sikeres katonai vezetője azoknak a harcoknak, amelyeket I. Károly király indított, hogy visszafoglalja Erdélyt a lázadó oligarcháktól.²⁴ Szécsi Pál el is esett ezekben a harcokban, de családjának több tagja szintén a király legmegbízhatóbb hívének számított.²⁵ Érthető tehát, hogy mindjárt a király első katonai sikerei után 1317-ben éppen Szécsi András került prépostként az erdélyi káptalan élére, majd pedig 1320-ban ő lett Erdély püspöke. Jóllehet XXII. János pápa a káptalan választását előbb azzal az indoklással, hogy András prépost a tudományokban kevésbé járatos, 27 éves fiatalember, megsemmisítette ugyan, de később a király és az ország vezetőinek nyomatékos ajánlására, valamint önmagának és családjának tagjainak az erdélyi ügyekben szerzett különleges érdemeire való tekintettel mégis kinevezte püspöknek.²⁶ Szécsi András személyében tehát Péterhez hasonlóan inkább politikus nagyr, mint papi lelkületű, kegyes személy az erdélyi püspöki székben. Az új

¹⁸ Béke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt.* Bp., 1889-1895. (Klny a Történelmi Tár megfelelő évfolyamaiból.) 194. sz. (Ezután: ErdKLt.) – DF 277399.

¹⁹ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* V., Bp., 1913., 294-295., 344. o. (Ezután: Csánki.)

²⁰ CDTr I. 583-584. sz.

²¹ Documenta Romaniae Historica. C, Transilvania. X. București 1977., 385. (Ezután: DocRomHist.) – DF 277333. – ErdKLt 657. sz.

²² Csánki V. 311.

²³ Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár, 1944., XXVIII-XXX.

²⁴ Engel Pál: *Az ország újraegyesítése- I. Károly küzdelmei az oligarchiák ellen (1310–1323)* Szinán. 122/1988., 111., 129–130. o.

²⁵ Rokoni összeköttetéseire I. Karácsonyi János: *a magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I.* Bp., 1900., 175. o.

²⁶ Temesváry János: *Erdélyi középkori püspökei.* Cluj-Kolozsvár, 1922., 141–147. o. (Ezután: Temesváry.) Theiner: MonHung, I. 465–467. o.

püspök pedig, legalábbis szervezett síkon és anyagi tekintetben rendet kívánt teremteni a reábízott egyházmegyében. Eszközeiben ugyan nem volt válogatós, de kitartó és következetes munkájával maga is tagadhatatlanul hozzájárult Erdélyben a jogrend helyreállításához. valószínű versenyháza lett Erdély stabilizálásában Szécsényi Tamás vajdának, akivel összeütközésbe is került. Szécsi András püspök a több mint fél évszázados anarchia után a rendezett viszonyok helyreállításában, az erdélyi egyházon belül, ugyanazt a szerepet játszotta, mint Szécsényi Tamás vajda a tartomány politikai és jogi élete területén. A hatalom két erdélyi tényezőjének konfliktusai szükségszerűen következtek abból, hogy mindketten másokra való tekintet nélkül, erőszakos eszközökkel törtek céljaik elérésére,

Szécsi András az egymást váltó vajdákkal egyenrangú politikai-hatalmi tényezőnek, a stabilizálás állandó erdélyi biztosítékának tekintettel saját méltóságát. Ennek a szerepnek az ellátásához azonban tovább kellett erősítse püspökségének anyagi alapjait. Ezt a célt az anarchia idején elidegenedett egyházi birtokok visszaszerzésével, Péter püspök kezdeményezéseinek folytatásával, és azáltal kívánta elérni, hogy újabb szerzeményekkel csökkentse a káptalan birtokok túlsúlyát a püspöki székhely körzetében. Fenti céljai elérésére a király bizalmas híveként minden lehetősége meg is volt.

András püspök az elidegenedett egyházi birtokok, tizedek és egyéb jövedelmek visszaszerzésére 1327-ben pápai és királyi támogatással indított akciót. Ennek során, közel egy évtizeden át tartó szívós munkával, sikerült rendezni az egyházi tizedfizetés ügyét mind a szászok, mind pedig a földesurak, mind pedig a papok vonatkozásában.²⁷ Az 1350-es években pedig a püspökség birtokaira vonatkozóan a szomszédos hiteleshelyeknél található oklevelek átíratásával igyekezett véglegesen tisztázni azok jogi helyzetét.²⁸ A közép-Szolnok megyében formálódó tasnádi és zilahi püspöki uradalom népesedését azzal szándékozott előmozdítani, hogy számukra már 1327-ben bíráskodási kiváltságot szerzett a királytól.²⁹

A Péter püspök által kialakított gyalui vártartományt viszont újabb birtokok szerzésével bővítette a szomszédos megyék irányában. Pl. 1338-ban a Doboka megyei Mikó, Szili és Kovács birtok felét azzal a feltétellel vette zálogba, hogy a kiváltás idejének elmulasztása esetén a tulajdonos azokat köteles neki előrkíteni.³⁰ A fenti birtokok területén, Hídalmás közelében sikerült Püspöki névvel új települést alakítani. Az előbbiekkal volt szomszédos az a Homorodszentmihálytelket, melyet András püspök 1343-ban, és Köblös, melyet a következő években részletekben szerzett meg Kolozs megyei uradalma részére végrendeli hagyatékként, illetve vásárlás útján.³¹ Ehhez a gyalui vártartomány kiegészítéseként Doboka és Kolozs megye határvidékén formálódó birtokcsoporthoz a püspök 1344 és 1352 között, hasonló módon, megszerezte Esztényt, Csomafája negyedét és Marót.³² Légen megszerzésére tett kísérlete pedig azt mutatja, hogy András püspök Kolozs megye mezőségi részében, illetve Kolozs-

²⁷ Ttár 1887., 622–623. o. – Zimmermann, Franz-Werner, Carl: *Urkundenbuch zur geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I. Hermannstadt 1892., 419–428., 433–435., 462–463., 469–471. o. (Ezután: Ub.) – DL 36 297.

²⁸ Ub II. 85. o. – DF 277 322.

²⁹ DL 30617.

³⁰ Szabó Károly: *Az Erdélyi Múzeum eredeti kivonata (1232–1540)*. Bp., 1889., 56. sz. Llny a Ttár 1889–1890. évfolyamából. (Ezután: EMOKl.)

³¹ Documente privind istoria României. C. Transilvania, veacul XIV, vol. IV. București, 1955., 612–613. o. (Ezután: DIR C.) – DocRomHist, C. X. 289–291. o.

³² DIR C, veacul XIV, vol. IV. 618–619., 625–626. o. – DocRomHist, C, X. 45–47., 146–147. o.

vártól délre, Bányabükk irányában is igyekezett megvetni a lábát.³³ A gyalui uradalom törzsterületét a későbbi püspökök is igyekeztek új szerzeményekkel bővíteni. Ahova egyszer akár zálogos birtokosokként beférkőzhettek, ott utódaik is terjeszkedni próbáltak. Pl. István püspök 1410-ben zálogbirtokot szerzett a gyalui vártartománnyal határos Kóródon.³⁴ Ugyanott, valamint Vásártelkén és Lapupatakon Várday Ferenc 1521-ben, Statileo János püspök pedig még az 1530-as években igyekezett újabb részeket megszerezni.³⁵ Hasonló céltudatosság jellemzi Szécsi András arra irányuló törekvését is, hogy a püspöki székhely körzetében növelje birtokai számát. ebben I. Károly király életében még az igeni és krakkói hospesekkel szemben is számíthatott támogatásra.³⁶ Szécsényi Tamás vajdával és I. Lajos királlyal való kapcsolata azonban már korántsem volt ilyen harmonikus, sőt nyílt összeütközésre is sor került közöttük.³⁷ Ezt a célját a püspök zálogbavételén és vásárláson kívül úgy igyekezett elérni, hogy gyermektelen nemeseket vett rá, lelki üdvösségük biztosítása reményével, birtokaiknak a püspökségre való hagyományozására. Ilyen irányú buzgólkodása azonban akkora ellenkezést váltott ki az erdélyiek körében, hogy I. Lajos király a püspökkel támadt jogviták rendezése során kénytelen volt úgy rendelkezni, hogy András püspök Erdély területén királyi engedély nélkül egyetlen nemes birtokát sem foglalhatja el vagy vásárolhatja meg.³⁸ A püspök azonban birtokai kiterjesztését, hogy Gyulafehérvár környékén is megvalósíthassa terveit.

Mindenekelőtt a Péter püspök által 1298-ban Szászlónáért elcserélt Marosújvárt szerezte vissza Mikud bán fiaitól. 1338-ban előbb csak zálogba vette, majd 1342-ben örök áron megvásárolta.³⁹ Ezzel egyidejű, de új szerzeménye volt a közeli Csombord és Gombás felerésze, valamint ez utóbbi határában telepített Apahida nevű román falu. Mindhárom birtokot gyermektelen tulajdonosaik lelki üdvösségük biztosítása érdekében haláluk esetére eleve az egyháznak szánták, de a püspök azzal siettette a jogügylet befejezését, hogy a távoli Harinát, Bilakot és Nécet használatra életük végéig átengedte az adományozóknak.⁴⁰ A fentiekkel együtt kerülhetett, de zálogként András püspök kezébe Hejöd, Acintus és Nándorlaka, míg a Torda megyei Lapádot, Lázot és Rákost Szécsényi Tamás vajda fia 1354-ben adományozta a püspökségnek szüleik lelki üdvösségének biztosítására.⁴¹ Enyed körzetében tehát András püspöknek sikerült összefüggő, tekintélyes kiterjedésű birtokcsoportot egybekovácsolnia, melyet aztán utódai is lehetőség szerint bővítettek. Pl. Statileo János püspök még 1354-ben is szerzett újabb részeket Csombordon.⁴²

³³ DIR C, veacul XIV, vol. IV. 637. o.

³⁴ ErdKlt 242-243. sz. – Mályusz Elemér (kiad.): Zsigmondkori oklevéltár. II., Bp., 1951., 7475. sz. (Ezután: ZsOkl.)

³⁵ ErdKlt 450., 834-835., 864. sz. – Jakó Zsigmond (kiad.): *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289-1556.* I-II. Bp., 1990., 4036., 4356., 4469., 4474., 4482. sz. (Ezután: KmJkv.) – Beke Antal: *A kolozsmonostori konvent levéltára.* Bp., 1898., 395-399., 404. sz. (Ezután: KmLt.)

³⁶ Barabas Samu (kiad.): *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára.* I. Bp., 1895., 56-57. o. (Ezután: TelOkl.)

³⁷ Theiner: *MonHung* I. 644-645. o. – Nagy Imre–Tasnádu Nagy Gyula (kiad.): *Anjou-kori okmánytár.* V. Bp., 1887., 337-338. o. (Ezután: AOkm.)

³⁸ Ub II. 21-23. o.

³⁹ DF 277283. – ErdKlt. 632–633. sz. – DIR C, veacul XIV, vol. III. 595–596., 598–600. o.

⁴⁰ TelOkl. I. 77–81. o. – Ub II. 7–8. – DF 277297.

⁴¹ UbII. 141–142.o – DocRomHist C, X. 265–266. o. – DF 277331.

⁴² ErdKlt 486–487. sz.

A fentiekkel egyidejűleg András püspök a székhelye tőszomszédságában is bővítette a püspökség birtokait. 1344-ben zálogba vette a Berve szomszédságában lévő Herepét, Fahíd megszerzésével pedig hídfőállást épített ki a Gáldiak területén való terjeszkedéshez.⁴³ 1348-ra sikerült a püspöknek elérnie, hogy a Gáldi család gyermektelen tagjai – rokonaik tiltakozása ellenére – elődeik és maguk lelki üdvének biztosítása végett .. Gáld ötödét, valamint Fahídon, Gáldtőn, Medvésen és Sünetelkén őket illető részekre vonatkozóan a püspökség javára tegyenek hiteleshelyi bevallást.⁴⁴ András püspök halála (1356) után a magukat megrövidítetteknek tekintő családtagok megtámadták ugyan ezt az adományt, de a király az egyház javára döntötte el a jogvitát, és ezzel megszilárdította a püspöki birtoklást Gyulafehérvár környékén.⁴⁵ Mindezt az is előmozdította, hogy Szécsi András halála után unokaöccse, Szécsi Domokos (1357-1368) lépett helyére, aki már évtizedek óta a székeskáptalan prépostjaként részt vett az egyházkormányzásában.⁴⁶ Meghatározó következményekkel járt az erdélyi püspökség középkori birtokviszonyainak alakulására, hogy fél évszázadon át, 1317 és 1368 között a politikai vezetőréteg egyik legbefolyásosabb családjának tagjai szinte magántulajdonukként tekintték a méltóságukkal járó vagyont, de egyben védelmezték is az erdélyi egyház anyagi érdekeit. A Szécsiek politikai befolyásának és gazdasági súlyának is szerepe lehetett abban, hogy az erdélyi birtokviszonyok rendezésére 1363 és 1377 között kiküldött királyi bizottságok egyik legtekintélyesebb és legállandóbb tagja éppen Szécsi Miklós horvátdalmát bán volt.⁴⁷ E rendezés során a király 1366. július 8-án nemcsak jóváhagyta a püspökség és a káptalan javára tett birtokadományokat és hagyatékokat, hanem kifejezetten megengedte, hogy Szécsi Domokos püspök és utódai, valamint az erdélyi káptalan bárkitől elfogadhassanak birtokokat és végrendeleti hagyatékokat.⁴⁸ 1369-ben abban a különleges kegyben is részesítette az erdélyi püspököket, hogy határper és birtok visszaperelése esetén csak a szomszédok legyenek kötelesek okleveleket bemutatni, míg a püspökök jobbágyaik vallomásával is bizonyíthassanak.⁴⁹

A XIV. század második felében tehát, elsősorban Szécsi Andrásnak és Domokosnak köszönhetően, létrejött az erdélyi püspökség Maros-menti és Gyulafehérvár-környéki uradalma, melynek kiterjedése két évszázadon át, egészen a szekularizációig lényegesen már nem változott. Legfeljebb kisebb szerzeményekkel és új településekkel kiegészült. Pl. 1390-ben végrendeletileg a püspökségre szállt lapádi és csombordi birtokával szomszédos Alsó- és Felső Bagó egy része,⁵⁰ 1440-ben pedig Lépes György püspök Becét, Vadvermet és Újfalut szerezte meg.⁵¹

A tatárjárás utáni újrakezdekori az erdélyi püspököknek Kolozs, Doboka és Szolnok vármegyében voltak székhelyüktől távoli birtokai.⁵² Ezek közül a dobokai Harina és Bilak uradalommá való kikerekítéséről a méltóságuk hatalmi-politikai súlyát anyagilag megalapozó

⁴³ DIR C, veacul XIV, vol. IV. 624–625., 636–639. o. – DF 277301., 277303., 277323., 277326.

⁴⁴ Ub II. 52-55. o. – Aokm V. 180–181. o.

⁴⁵ Ub II. 141–142. o. – DI 32197. – DocRomHist C. XI. 205–206., 243–245. o.: XIII. 84–90. o.

⁴⁶ Temesváry: i. m., 148–175. o.

⁴⁷ Ub II. 472–473. o. – DocRomHist C. XIII. 270–210. o – DL 5476., 28750., 30397.

⁴⁸ DocRomHist C. CIII. 177–178. o. – DF 277369.

⁴⁹ DocRomHist C. XIII. 576–579. o. – DL 30397

⁵⁰ ZsOkI I. 1703. sz – DF 277421.

⁵¹ ErdKlt 704. sz.

⁵² CDTTr I. 201. sz.

püspökök eleve lemondtak. Harina és Bilak már Szécsi András elképzelésében is csak ideiglenesen átengedhető cserebirtokként jött számításba Gombás és Csombord megszerzése idején.⁵³ Végül is ezeket a birtokait a püspökség arra használta fel, hogy feláldozásukkal megszabaduljon a vajdák kényelmetlen közelségétől, amit a Kecsekő várában székelő várnagyai jelentettek számára. A Zsigmond királlyal létrejött megállapodás értelmében a dobokai birtokaiért cserében a püspökség megkapta a székhelye tőszomszédságában lévő vajdai várat.⁵⁴ Ezzel megoldást nyert az a káptalannal is sok súrlódásra okot adó helyzet, hogy Péter püspök által emelt Szentmihálykő vára káptalan területen állott.⁵⁵

Az erdélyi püspökség Meszesen túli részei és joghatóságú igényei szempontjából, de gazdasági okokból is különösen fontos volt a mai Szilágyság területén lévő Zilah és Tasnád birtoklása. Ezekhez a jószágaihoz Gyulafehérvár püspökei egészen a szekularizációig ragaszkodtak, mert – legalábbis a XVI. század közepén – ebből a két mezővárosból és tartozékaiból került ki jövedelmük nagyobbik része.⁵⁶ A Meszesen túl is a két Szécsi alakította ki a püspöki uradalmakat a fentebb már bemutatott módszerekkel: tehát királyi támogatás mellett vásárlásokkal, cserékkel, vallásos szempontokra hivatkozva.

A két Szécsi püspök és utódaik fáradozásait az alföldi jellegű Érmelléken koronázta nagyobb siker. A tasnádi uradalom kialakulásának részleteiből ugyan csak annyi ismeretes, hogy Szécsi András 1345-ben a Kolozsvár piacán álló püspöki házát és ottani szőlőjét adta cserébe Kegye birtok feléért, mellyel Tasnád tartozékait kívánta növelni.⁵⁷ Utódai is hasonló módon járhattak el Tasnád tartományának kialakítása során. Pl. István püspök 1406-ban a Torda melletti Szentmiklóst adta cserébe Zsigmond királynak, hogy Tasnáddhoz csatolhassa Cégényt és Kisnagyszalót.⁵⁸ Máté püspök viszont 1453-ban a szomszédos Kenén igyekezett megvetni a lábát.⁵⁹ Miklós püspök pedig 1467-ben a közeli Csörgőt vásárolta meg véglegesen.⁶⁰ Geréb László püspök 1496-ban nemcsak a Tasnáddal tőszomszédos és Szilvással, hanem a szántói Becskiek Szatmár megyei közeli jószágaival is igyekezett gyarapítani kedvenc uradalmát.⁶¹ Ugyanezt tette Várday Ferenc püspök is, amikor 1520 körül a szintén Szatmár megyei Vezenden és Mezőpetriben szerzett zálogos jószágot.⁶²

Közép-Szolnok vármegye 1475 körüli adóösszeírásaiban az erdélyi püspök az 54 Ft-ot fizető Tasnádon kívül Magyar- és Közép-Csaholyon 1-1 Ft, Csöngön 15 Ft, Kisnagyszalót 22 Ft és Cégényben 13 Ft adóval szerepel.⁶³ A térképre tekintve, látható, hogy ekkorára az erdélyi püspököknek terjedelmes uradalmat sikerült kialakítaniuk ezen a termékeny síkságon. Tasnád lett az egyházmegye Meszesen túli részének igazgatási központja. Itt székelt a gyulafehérvári püspök helynöke, de kedvenc tartózkodási helye lett, legalábbis a XV. század végétől fogva

⁵³ TeOkl I. 71–73., 77–81. o. – DF 277297.

⁵⁴ Ub III. 150., 279., 297., 300. o.

⁵⁵ Ttár 1887., 621–622., o. – Ub 137., 142–143. o. – DF 277251. – DocRomHist C. XI. 163–164. o.

⁵⁶ Engel: i. m., III. 14. o.

⁵⁷ DocRomHist C. X. 384–388. o.

⁵⁸ ErdKLt 697. sz. – ZsOkl II. 4366. sz.

⁵⁹ ErdKLt 715–16. sz. – KmLt 217–220., 227–228. sz.

⁶⁰ KmLt 212., 357–358. sz.

⁶¹ KmLt 294–297. sz.

⁶² KmLt 386. sz.

⁶³ Tallóczy Lajos: *A kamara haszna (lucrum camerae) története*. Bp., 1879., 180–181. o.

maguknak a püspököknek is. Főként Geréb László (1475-1501) és Várday Ferenc (1513-1524) püspök időzött itt szívesen és gyakorta.⁶⁴ 1474-ben Mátyás király azt is engedélyezte a püspököknek, hogy Tasnád fából vagy kőből várat építsen magának.⁶⁵ Erre ugyan nem került sor, de az itteni püspöki kúria, a gyalui és szentmihálykői vár mellett a püspöki birtokok harmadik fontos központjává nőtte ki magát.⁶⁶ E mezőváros gazdasági súlyát jól kifejezi a XVI. század közepéről reánk maradt adóösszeírások. Ezek szerint 1543-ban Tasnádon 55 és fél portát, 6 zsellért, 6 szabadot, 80 szegényt és 14 elhagyatott házat írtak össze. 1549-ben viszont ugyanitt 70 portát, 103 szegényt, 50 új házat, 18 papi házat és 11 szolgát számláltak az összeírók.⁶⁷

Zilah is tatárjárás előtti szerzeménye volt az erdélyi püspököknek, és hihetőleg még a XII. században királynői tulajdonból kerülhetett az erdélyi egyház birtokába. Ezt azért kell feltételezni, mert az itteni vámjövedelem felől még 1281-ben is a királyné rendelkezett.⁶⁸ Szécsi András ebben az esetben is csere útján és vallásos meggondolásokkal sugallva kezdte el Zilah körül a püspöki uradalom kialakítását Szolnok és Kraszna vármegye határán. 135-ben egy zilahi szabad telekét cserében részbirtokot szerzett a közeli Kecelen, és többek tiltakozása ellenére megvetette lábát ezen a területen.⁶⁹ 1349-ben egy gyermektelen öregasszony hagyta, üdvössége biztosításának reményében, báldoni birtokrészét András püspökre és utódainak.⁷⁰ Ezzel Zilahtól északra is elindította a terjeszkedést. Ez készíthette Máté püspöki, hogy 1452-ben a szomszédos Balla megszerzésére is kísérletet tegyen.⁷¹ Talán még Szécsi András kebelezte be a püspöki uradalomba a Zilahhal és Kecellel egyaránt tőszomszédos Pálvárát és Kisrécsét, de ezeket 1359 és 1362 között utódjától, Szécsi Domokostól visszaperelték azon a címen, hogy a püspök jogtalanul, erővel foglalta el azokat.⁷² Ennek ellenére 1391-ben már mindkét települést újra az erdélyi püspökség birtokolta zálog címén.⁷³ De Kecelen is 1498-ban és 1520-ban szintén terjeszkedett a püspökség.⁷⁴ Cigányt és Vaját 1411-ben István püspök Aranyos vára felbomlóban levő tartományából vásárolta meg a kusalyi Jakcs család tagjaitól.⁷⁵

Közép-Szolnok vármegye adójának 1475/6 körüli kimutatásában Zilah 169 Ft-tal, Cigányvaja 22 Ft-tal, Goroszlófalva 3 Ft-tal, Magyar-Egrespatak 19 Ft-tal, Román-Egrespatak pedig 14 Ft-tal szerepel.⁷⁶ ebben a kimutatásban természetesen nincsenek benne Zilah Kraszna megyébe eső tartozékai. Zilah népességét és gazdasági jelentőségét tekintve felülmúlta a tasnádi uradalomét, noha tartozékainak kiterjedése szerényebb volt amazénál. Zilahon 1543-

⁶⁴ Zokm XII. 381., 400., 402. o. – ErdKLt 760. sz.

⁶⁵ ErdKLt 730., 760. sz.

⁶⁶ Engel: i. m. III. 14. o.

⁶⁷ *Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén.* I. Bp., 1990., 401–428. o. – Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Levéltára, Conscriptiones portarum 60. kötet, Itt az uradalom többi falvainak adatai is megtalálhatók.

⁶⁸ CDTr I. 11., 253., 389. sz. – DF 277418.

⁶⁹ DIR C, veacul XIV, vol. IV. 640–641. o. – DocRomHist C. X. 278–279. o. – DL 31091., 40994.

⁷⁰ DIR C, veacul XIV, vol. IV. 688–689. o.

⁷¹ ErdKLt 711. sz.

⁷² DocRomHist C. XI. 432-433., 449-452. o.; XII. 97-102. o. – DL 62715.

⁷³ DF 277422.

⁷⁴ ErdKLt 444., 446., 756., 758., 765-766. sz. – KmLt 331. sz.

⁷⁵ ZsOkI III. 722., 839., 958. sz.

⁷⁶ Tallóczy: i.m., 184-185. o.

ban 90, 1549-ben pedig 75 portát írtak össze, 1553-ban viszont a háborús pusztítások következtében már csak 51 és fél portát, továbbá 53 lerombolt és 11 új házat, 6 nemesi kúriát és 23 elhagyott telket találtak az egykori virágzó mezővárosban.⁷⁷

Elgondolkoztató, hogy 1475/6-ban a tasnádi uradalom falvai 52 Ft, maga Tasnád pedig egyedül 54 Ft adót fizetett, a zilahi uradalom tartozékát alkotó falvak összesen 38 Ft-jával szemben viszont Zilah lakossága 169 Ft adóterhet hordozott.⁷⁸ A szilágysági püspöki birtokok jövedelmének több mint fele a két mezővárosból származott.

Nem lehetett ez lényegesen másként a püspökség belső-erdélyi birtoktestein sem. Különben az 1495. évi adóelszámolás összeállító püspöki birtokok hátralékosaival kapcsolatosan nem csupán azt tartották volna megjegyzendőnek, hogy Gyulafehérvár és Galu mezőváros 480 Ft-ot és természetudományt ne fizetett be.⁷⁹ Talán megkockáztatható az a feltételezés is, hogy az erdélyi püspökök gazdasági hatalma mezővárosaikon, tartományi-politikai befolyásuk viszont nagy kiterjedésű uradalmaikon nyugodott.

A fentiekből kiderülhetett, hogy a középkori Erdélyben, a vajdák mellett a gyulafehérvári püspökség tekintendő a hatalmi-politikai szerkezet másik legfontosabb helyi elemének. Gazdasági súlyán kívül azért is, mert az országos politikai alakulásának függvényében gyakran változó és többnyire a király udvarban vagy magyarországi családi birtokain tartózkodó vajdákkal szemben a püspökök jelentették a hatalmi-politikai stabilitás tartományi biztosítékait. Ennek ellenére édeskeves, amit e fontos hatalmi tényező gazdasági aljáról, társadalmi meghatározottságairól az erdélyi társadalom- vagy politikatörténet kutatói az eddigi szakirodalomból vagy a feltárt forrásokból megtudhatnak. A birtokok megszerzésére, sorsára vonatkozóan még csak akadnak oklevelek, de az erdélyi egyházi nagybirtok gazdasági tevékenységének megismeréséhez felhasználható források alig ismeretesek. Az egyházi tizedlajstromok ugyanis csak a káptalan anyagi ügyeiben engednek némi betekintést.⁸⁰

A püspöki birtokok gazdálkodására, jövedelmezőségére, szervezetére vonatkozóan egyedüli használható forrásaink Várday Ferenc püspök gyulafehérvári és gyalui tisztjeinek töredékes számadásai az 1515-1524. évekből.⁸¹ Arra is kevés a remény, hogy a késő középkori gazdagabb iratanyagból további számadások és egyéb gazdasági ügyviteli iratok nagyobb számban kerülhetnek elő. Az ellenőrzött számadásokat ugyanis a középkorban általában visszaadták a számadó személynek, a gazdasági ügyintézés múltó értékű iratai pedig eleve sem számíthattak tartós megőrzésre. A későbbi leszármazottak saját elődeik gazdasági iratait sem őrizték meg hosszú ideig családi levéltárukban, nemhogy az idegenekét, hanem hamarosan veszni hagyták ezeket. Ez a gyakorlat legalább akkora kárt okozott a különben sem fejlett középkori íráshasználat emlékeiben, mint amennyit a reformációt követő szekularizáció iratpusztításai. Jellemző, hogy az erdélyi jövedelmi forrásokról 1552-ben áttekintést készítő Bornemissza Pál püspök és Georg Werner királyi biztosok is kénytelenek voltak Bécsbe azt jelenteni, hogy a püspökség jövedelméről Gyulafehérváron sem a káptalanban, sem máshol nem találtak teljes kimutatást, és ezért csak azokat az iratokat csatolhatják beszámolójukhoz, amelyeket a jelenlegi официálisok adtak kezükbe.⁸²

⁷⁷ Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Levéltára, Conscriptiones portarium 60. kötet.

⁷⁸ Tallóczy: *i. m.*, 180–185. o.

⁷⁹ Engel: *i. m.* 149. o.

⁸⁰ Barabás Samu: *Erdélyi káptalan tizedlajstromok*. TTár 1911., 401–440. o.

⁸¹ Zokm XII. 369-429. o.

⁸² Engel: *i. m.*, III. 15. o.

Ez indokolja, hogy a további kutatás előmozdítása érdekében dolgozatunk függelékeként teljes szövegében köztegyük a gyulafehérvári-szentmihálykői és a gyalui püspöki uradalom jövedelmeiről készült, eddig ismeretlen kimutatást. Ennek keltezetlen eredetije több helyen szétmállott, ívméretű papírfüzet, mely az erdélyi káptalan Gyulafehérváron őrzött magánlevéltárának 57. számú ládikájában található *Codex authenticorum* című kézirat 207-227. lapját alkotja. E levéltár anyagához a XIX-XX. század fordulóján készített kéziratos mutató 589. lapján Beke Antal levéltáros (1838-1913) e kimutatást 1514-re keltezi, és Várday Ferenc saját kezű feljegyzésének minősítette. Az erdélyi püspökség történetéről összeállított kéziratóban, mely Török Bertalannak az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába került gyűjteményében maradt reánk, Beke többször is hivatkozott e kéziraatra Várday püspök regesztrumaként.⁸³

Beke mindkét fentebbi megállapítása azonban két okból is helyesbítésre szorul. Először azért, mert a füzet, papírja vízjelének tanúsága szerint, bizonyosan 1546 és 1555 között Brassóban készült. Az 1544/5-ben létesített brassói papírmalom tulajdonosa, Johannes Fuchs, ugyanis csak ebben az időszakban használta készítményei megjelölésére Brassó város címerét és a saját nevére utaló rókaábrázolást.⁸⁴ Másodszor azért kell elvetnünk Beke keltezését, mert az eredeti kézírásának jellege vitathatatlanul a XVI. század közepére utal.

Véleményünk szerint az alább közölt kimutatás feltehetőleg 1552 körül készülhetett; talán éppen a Bornemisza-Werner bizottság részére, és a püspöki birtokok eladományozása előtti utolsó időszakban rögzítette az eredeti állapotokat. Statileo János püspök halála (1542. április 8.) után a püspökség birtokait az erdélyi rendek a Buda török megszállását követően Erdélybe szorult királyi udvartartás céljaira rendelték ugyan, de előírták azok korábbi állagának változatlan fenntartását. Tilalmazták, hogy azokból akár Izabella királyné is bármit eladományozzon, elzálogosítson vagy bármi módon elidegeníthessen.⁸⁵ A fentebbi keltezés mellett az is felhozható, hogy Bornemisza Pálnak, akit I. Ferdinánd király Erdély püspökének kinevezett, személyes érdeke is lehetett a püspöki birtokok jövedelme felőli tájékozódás.⁸⁶

⁸³ Török Bertalan gyűjteményének ezt a darabját jelenleg a Román Akadémia kolozsvári könyvtárának kéziratárában őrzik.

⁸⁴ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI-XVIII. század)*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia, 1962., fasc. 2, p. 62-66. – *Uő.: Filigrane transilvănene din secolul al XVI-lea*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia, 1968, fasc. 1, p. 3-17.

⁸⁵ Szeredai Antónius: *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transilvaniae*. A. Carolinae 1790., 200-202. o. – Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I. (Szerkeszti Szilágyi Sándor.) Bp., 1875., 93., 123., 189. o.

⁸⁶ Szereday: i.m., 203-204. o.

Erdély integrálódása a középkori magyar államba különös tekintettel Kolozsvárra

Négy és fél esztendővel ezelőtt, itt ebben a teremben az EME ünnepi közgyűlésén Jakó Zsigmond a magyar honfoglalás és a magyar államalapítás jelentőségéről tartott előadást. Az akkor elhangzott és az Erdélyi Tudományos Füzetek 222. számaként megjelent tanulmány összegezte mindazt ami mondandója a korszerű magyar és nem magyar történetírásnak van erről a kérdésről.

Mégis az ismétlés veszélyét is vállalva mai előadásomat néhány olyan általános, a keresztény magyar állam létrejöttéhez kapcsolódó tény felsorolásával szeretném kezdeni, amely mai – ugyancsak ünnepi ülésünk résztvevőinek figyelmében kívánok ajánlani.

A magyarság megtelepedése, majd pedig a kereszténység felvétele sorsdöntő eseménye volt az egész Kárpát-medencének és meghatározta Erdély sorsát. A magyarság és vele együtt az általa megszállt térség ennek a révén tagolódott be az európai társadalomfejlődésbe, vélt részévé a *respublica Christianorum* nagy közösségének. Csupán emlékeztetőül hangsúlyozom ezen a helyen, hogy mi is volt az a más, a különb az európai társadalom fejlődéstörténetében, amiért tudatosan, avagy ráérzéssel, de érdemes volt eleinknek feladni az ősök életmódját, kultuszát, hitét? Mi is volt az a nyugati társadalom, amiből társadalmi, politikai és technikai téren egész mai civilizációnk megszületett? Ennek a nyugati típusú társadalomfejlődésnek alapjai a népvándorlás zűrzavaros korában alakultak ki és a 10-11. században szilárdultak meg abban a formában – amelyet kissé didaktikusan – nyugat-európai hűbériséggként ismerünk. Ebben a társadalomban a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok határozták meg, nem pedig a központosított uradalmak, jogi intézmények és a bürokratikus államigazgatás. A középkori európai társadalom az egymást egyenlőben tartó társadalomszervezési viszonyok végtelen sokaságán épült fel, amelyben az egyén kis közösségekben megvalósuló jogoknak, kötelességeknek és szabadságoknak a sokaságában élt, helyét nem a kaszthoz tartozás jelölte ki, hanem minden ember családjával, munkájával, szakértelmével, birtokával volt tagja valamely rendnek, közösségnek. Ez a nagyon tagolt, jogait ismerő és azokhoz kötődő társadalom szembe tudott szegülni a hatalomkoncentrációval, az egyeduradalommal, az ázsiai típusú despotizmussal. Ez a társadalom később teret tudott engedni a közügyek intézésében a különböző társadalmi erőknek, ismerte és elismerte a városi, területi és etnikai önkormányzatokat, már a középkor századaiban utat nyitott a rendi gyűlés működésének, ami utóbb a polgári parlamentarizmus bölcsőjének bizonyult.

Az európai társadalomfejlődésnek ez a menete azonban nem bontakozhatott volna ki a kereszténység és a keresztény hitelvek közösségi életet alakító erkölcsi tanításainak meghonosodása nélkül. Szükséges ezt hangsúlyoznunk mert a keleti területeken, ahol a társadalom alapszervezési formáit az egykori szakrális királyságokból kinőtt ázsiai despotizmus szabta meg, abból ami a keresztény mondanivalóból az emberi közösség számára annyira jelentős volt csak igen kevés valósult meg. A keleti despotizmusba oltott kereszténység nem tudott mit kezdeni az egyenlőség, az egymásiránti szeretet, a hatalmasok erkölcsi felelőségének társadalomszervező erejével.

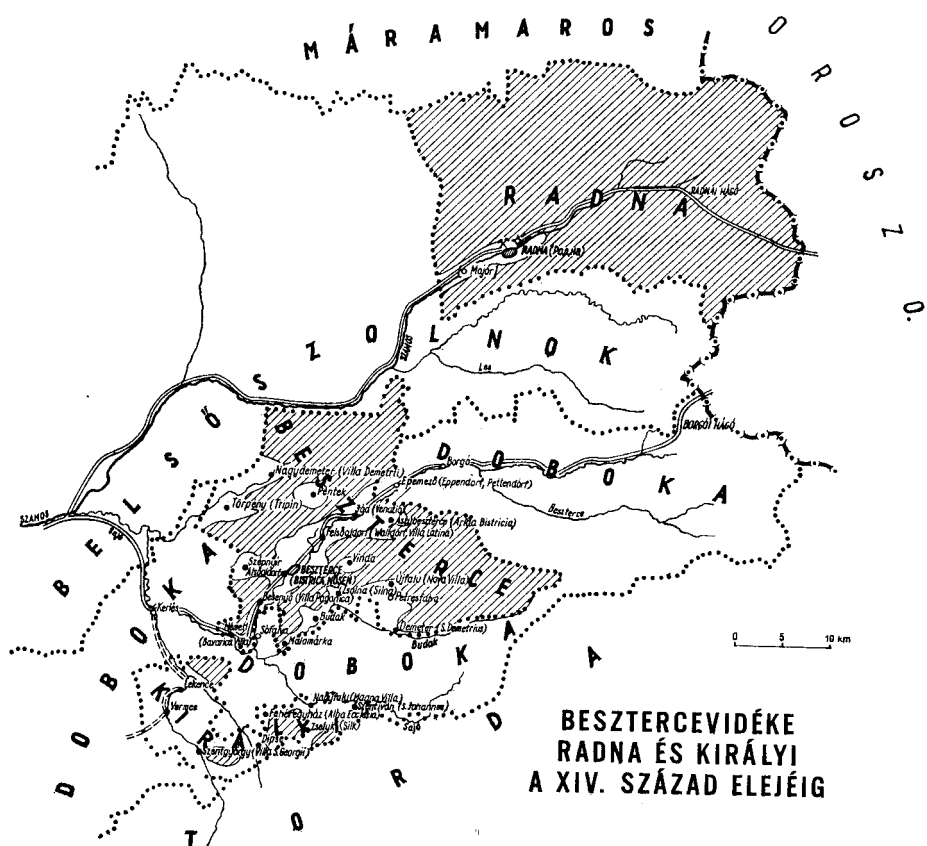
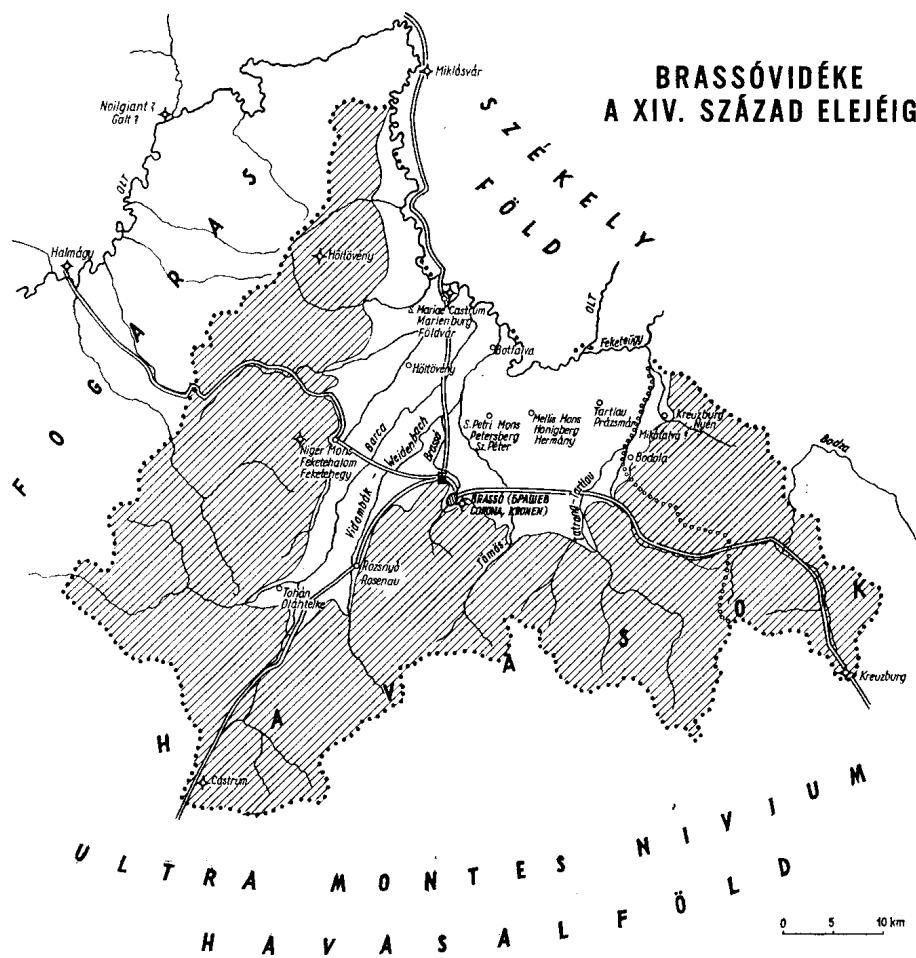
Erdély a magyarság megtelepedésével vált a fennebb vázolt európai társadalom fejlődésének részesévé. Sajnos Erdély történetének ezen sorsdöntő korszakát illetően az írott források számukat tekintve nagyon szerények. Felbecsülhetetlen segítséget jelent viszont az a tény, hogy ma már rendelkezünk az erdélyi Árpádkor forrásainak azon korszerű korpuszával, amelynek alapján – a téma kutatója – a teljes elérhető írásos forrásanyag ismeretében tanulmányozhatja a kora középkori Erdély történetét. A forráskiadvány – nevezetesen az Erdélyi Okmánytár 1997-ben Jakó Zsigmond gondozásában megjelent I. Kötete – bizonyítja azt, hogy a forrásfeltárás és forráskiadás munkáját továbbra sem mellőzheti az erdélyi magyar, és nem magyar történetírás, mi több központi feladatként kell kezelnünk azt. Rövid előadásomban, ha sikerül valami újat mondanom a megnevezett kérdéskörrel kapcsolatban, azt elsősorban ennek a jelentős forráskiadásnak köszönhetem.

Visszatérve előadásom tárgyához.

1000. December 25-én (vagy 1001 január 1-én) István fejedelmet a II. Szilveszter pápa által küldött koronával királlyá koronázták. Ez az esemény a középkori magyar államiság kezdetét jelenti népünk történetében, de le is zárt egy hosszú és viharos időszakot, amelynek során a magyarság nemcsak hazát, szállásterületet, hanem életformát és hitet változtatott. Erdély története ettől fogva elválaszthatatlanul összefonódik a magyarság egészének történetével. Az erdélyi história századunkbeli neves kutatóját – Makkai Lászlót – idézve: *“Mióta a magyarság egy évezreddel ezelőtt a Kárpátmedencében új hazát alapított magának, Erdély sorsa a Magyar sorssal elválaszthatatlanul összeforrott, történelmében azóta nincs egyetlen mozzanat sem, mely ne az általános Magyar fejlődésbe illeszkednék be. Az erdélyi történelem főszereplője tehát nem Erdély, hanem a magyarság Erdélyben”*

A honfoglalást követő három évszázad, az Árpádházi királyok kora, látszólag eseménytelen korszaka Erdély történetének. A krónikák hallgatnak az itt megtelepedettek hadi tetteiről, akik közül bizonyára csak kevesen vettek részt a honfoglalást követő nyugati „kalandozásokban”, a távoli, nyugat-, dél- és észak-európai csatározásokban. Mindössze egyetlen furcsa érelelet sejteti, hogy volt erdélyi, vagy legalábbis utóbb Erdélybe települt magyar harcos, aki megfordult a frankföldi, a bajorok elleni hadjáratban. A honfoglaláskori magyar sírleletek többsége azonban, éppen szegényebb mellékleteivel, az eltemetettek kevésbé díszes és gazdag ruházatával, fegyverzetével utal arra, hogy az erdélyi magyar harcosok erejét a keleti veszély elhárítása kötötte le és csak elvétve részesültek a kalandozások zsákmányából. Jellemző, és jó mutatja azt, hogy mi volt a középkori erdélyi társadalom központi kérdése az a tény, hogy Szent István nagyobb legendájának egyetlen Erdélyre vonatkozó közlése is a külső ellenséggel kapcsolatban említi e földet. A szent király csodatételei között szerepel az, hogy: *„Egy éjszaka ... titkos sugallattól hirtelen felriasztva megparancsolta (t.i. István király), hogy egy futár egy nap és egy éj alatt siessen az erdélyi Fehérvárra, és tereljen minden földeken lakót a városok falaihoz oly gyorsan, amint lehet. Mert előre megmondta, hogy itt teremnek a keresztények ellenségei, vagyis a besenyők, akik akkor a magyarokat fenyegették. és fel fogják dúlni földjeiket. Alig teljesítette a követ a király parancsát, itt is volt már a besenyők váratlan csapása; gyújtogatással és fosztogatással mindent elpusztítottak, de Isten kinyilatkoztatása révén a boldog férfi érdemeiért az emberi lelkek a falak menedékébe megmenekültek”*

Miközben a kelet felől érkező támadások ellenébe védte a többi magyarok lakta területeket, az erdélyi magyarság számára a honfoglalás utáni három évszázad a lélekszámban, anyagiakban, szellemiekben való lassú gyarapodást is jelentette. És jelentette a terület fokozatos birtokba vételét, a településhálózat kialakítását, végül pedig a többi magyarok által megszállt területekhez hasonlóan az állam és egyházszervezetbe való beépülést.

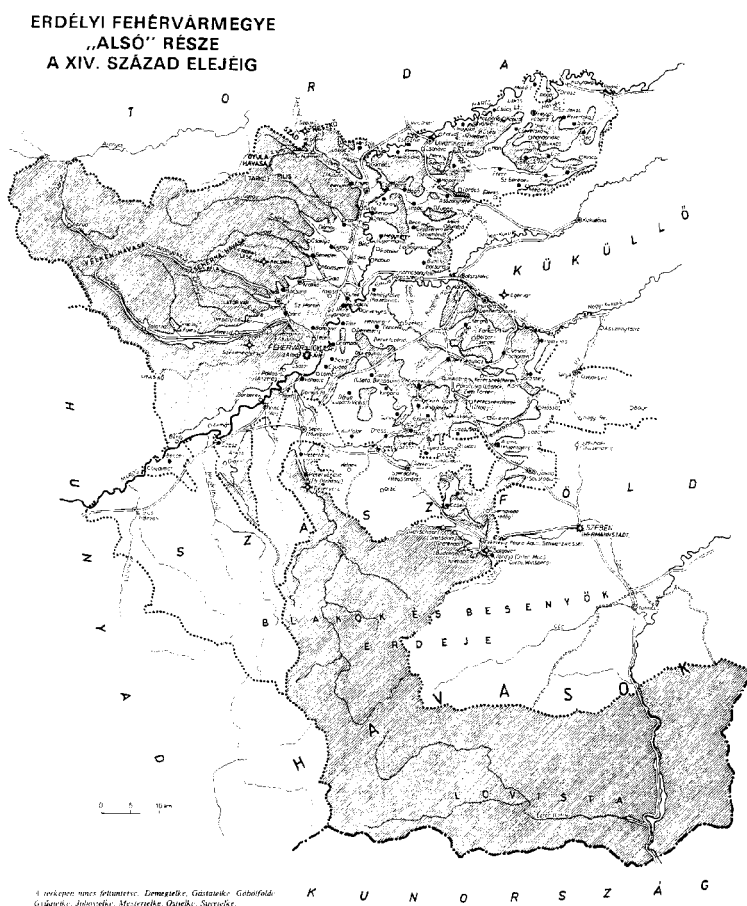
István király egyház és államszervező munkája kiterjedt Erdélyre is. Miután sikerült letörnie az utolsó gyulának (aki Győrffy György vélekedése szerint - feltehetően a Prokuj nevet viselte) és a marosvári nagyúrnak, Ajtonynak az ellenállását sor kerülhetett az ország keleti részének, Erdélynek és a szomszédos területeknek a megszervezésére. Ennek eredményeként megjelentek a középkori magyar államiség általánosan ismert helyi világi és egyházi intézményei. Kialakult a vármegyei szervezet, megtörtént a középkori egyház intézményeinek meghonosítása.

Az Árpád-kor évszázadaiban Erdély közigazgatási és társadalmi rendje Szent István állam-szervező elveire vezethető vissza: a hatalmas kiterjedésű királyi birtoktestek, a megyék egy-egy vár körül szerveződtek meg, élükre királyi tisztviselő, az ispán került, aki a királyi népek tarka-barka összetételű társadalmát kormányozta, uralta. Ennek a társadalomnak legelőkelőbb rétegét az ú.n. várjobbágyok képezték, szabad katonáskodó emberek, akik a királyi birtok egy részének használata ellenében látták el katonai feladataikat. Közülük kerültek ki a várszer-vezet katonai, törvénykezési és rendészeti vezető tisztviselői. A vezetésük alatt álló várnép szabad, félszabad és rabszolga sorsú, szolgálatuk milyensége szerint különböző jogokat élvező s különböző kötelezettségeket teljesítő csoportokból állott (katonák, vadászok, határőrök, iparos udvarnokok, s főleg földművelő parasztok).

Ezek között sajátos társadalmi osztályt jelentett a vendégeké (hospites), akik önként a királyi szolgálatába szegődött, részben külföldről bevándorolt s bizonyos földbér fejében a királyi földekből kiszakított földeket művelő szabad emberek voltak. A várjobbágyok és várnépek egy részét szolgálata természetesen az ispánsági várhoz kötötte, mely nemcsak jelentékeny helyőrséget, katonanépszerűséget, hanem az ispán udvarának, a vár népeinek szükségleteit kielégíteni képes kézműves és földművelő lakosságot is igényelt. A tatárjárás az egész királyság területén változást hozott az ispánsági várak életében. A megyék szívében, általában síkhelyen épült várak nem tudtak ellenállni az ellenséges támadásnak. Ekkor kezdenek a hegyek csúcsára épülni a várak, ekkor elkezdett az középkori erdélyi várak többsége is, és ezekbe összpontosítja a királyi hatalom a katonai erőt, azt a katonai erőt, melyet az egykori ispánsági várakból vont ki. A megyeközpontok pedig, melyek rendszerint a vidék természetes gazdasági centrumai is voltak szerepet változtattak: megtartották gazdasági jelentőségüket és városokká, civitasokká alakultak.

Ebbe az általános fejlődési vonalba illeszthető Kolozsvár és Kolozs megye története is.

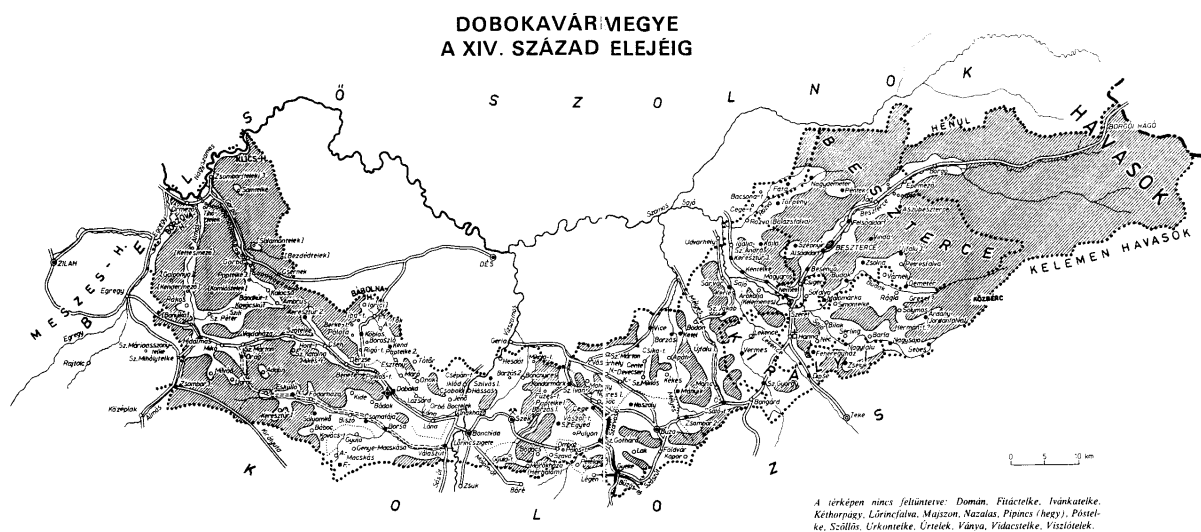
Az oklevelek tanúsítják, hogy ez a vázlatosan bemutatott magyar társadalom, illetve annak tagjai népesítették be Kolozsvárt és vidékét az Árpádok korában. Különösen sok adatot őrzött meg e

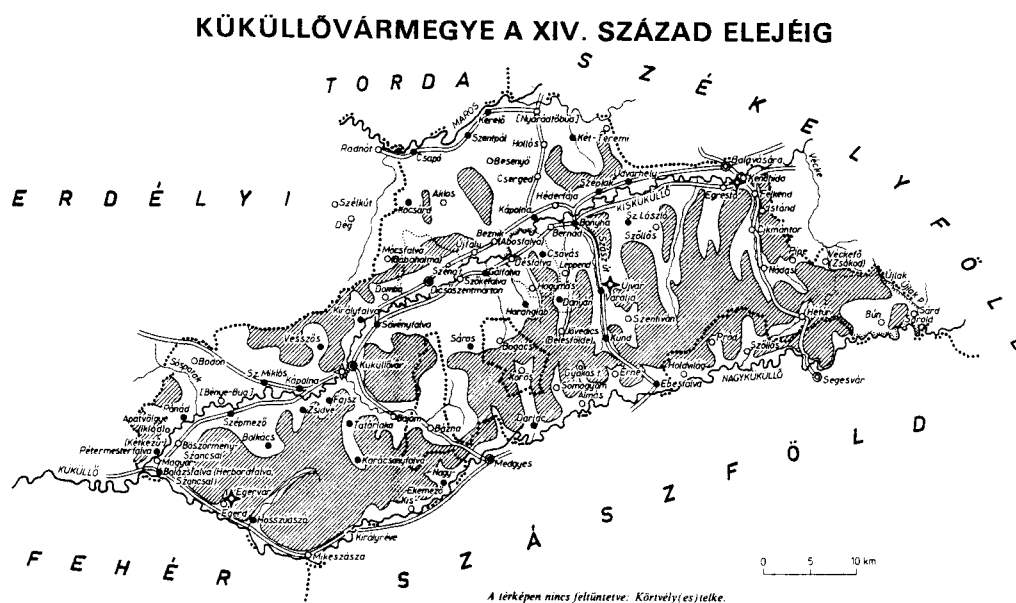
tekintetben a Váradi Registrum, Szent László váradi sírjánál a 13. század első harmadában lefolyt tüzesvaspróbák jegyzőkönyve. A felek, a bírák, a hivatalosságok között kolozsi várjobbágyok, poroszlók, századosok, hadnagyok, ispánok nevével egyaránt találkozunk. A töredékesen kirajzolódó kép.

Erről a világról, erről a társadalomról a források tükrében töredékesen felsejlő kép, a királyság más tájain létező állapotoktól. Bizonyosságul sorolnék fel néhányat ezen adatok közül: 1213-ban a kolozsi ispánsági vár népeiről szólva a regestrum a következő neveket és tiszteket említi Agad százada és annak Sunad, Varolou, Apa nevű tagjai, Egeben (Igeben) hadnagy (principe exercitus), Izsák százados, Beda várangy, Szopor faluból Ela nevű poroszló, és végezetül Kristóf a Clus-i várispán (Jakó: i.m., 54, 61. sz.). Említésre méltó az a jegyzőkönyvi bejegyzés is, amely 1229-ben idegenek megtelepedéséről szól a kolozs ispánsági várhoz tartozó földeken: a várhoz tartozó Patából való Mog, Erdeu nevű hadnagy, Chicoulou, Pouca nevű főkiáltó (archiprecor) és más várjobbágyok amiatt emeltek panaszt, hogy bizonyos idegenek: Gotfred, Forcasius, Wilc, Olbertus és társaik két ekealjnyi földet foglaltak el a vár birtokából. A nevek azt mutatják, hogy a megtelepedők között német hospesek is lehettek, akikről a tatárjárás után már több, a települést illető oklevél is beszél.

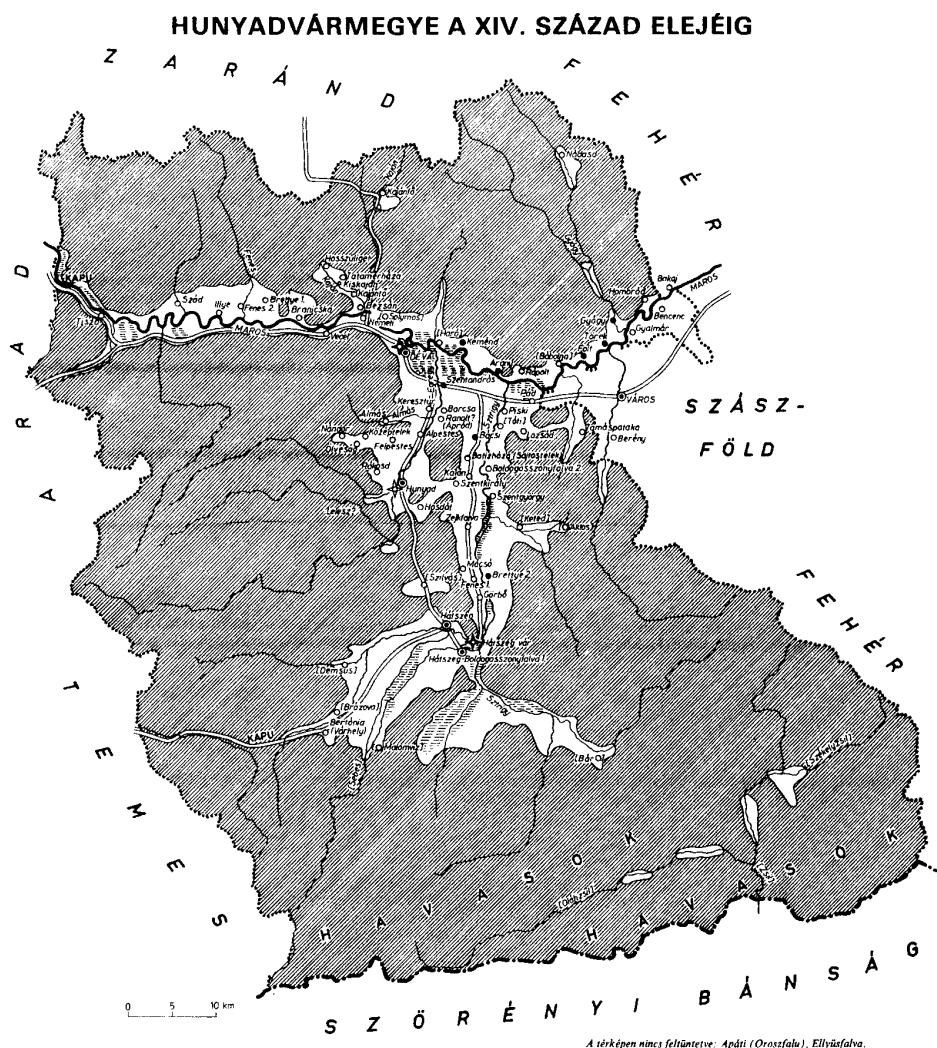
Kérdés, hogy mikor és hogyan jött létre Kolozs megye? A legkorábbi adatok a 12. század utolsó évtizedeiből maradtak fenn. A történetírás – Jakab Elek óta – III. Béla korától adatolja a megye, pontosabban a királyi várispán jelenlétét. (1173-75 Tamás Clus-i megyeispán, 1183 Gallus culus-i ispán, 1201 Pazman culus-i ispán (Jakab: i.m., I, 232-233. old.) Jakó Zsigmond említett forráskiadványában viszont az első említésreméltó adat a kolozsi főesperesre vonatkozik. Tekintettel arra, hogy az egyházi és államszervezet Magyarországszerte párhuzamosan, kéz a kézben haladt, Henrik magister Clus-i főesperes pápai megerősítése 1199-ben a megye létének is lehet első, bár közvetett bizonyítéka. (Jakó: i.m., 26. sz.)

Az elmúlt évtizedekben ugyancsak sok vitát kavart, érveket ellenérveket sorakoztatott fel az első ispánsági vár helyének megállapítása. Miközben a hagyományos történetírás az egykori római város romjain felépült városban kereste az ispánsági várat, újabban egyre több történész érvel amellett, hogy Kolozs megye vára, az egykor Clus, Culus vára a kolozsmonostori – később bencés apátság – helyén állhatott. Elsősorban a régészek sorolnak föl számos érvet ez utóbbi feltevésüket alátámasztandó. Meggondolkoztató viszont, hogy a falu, villaként emlegetett települést Kolozsvárnak nevezik a legkorábbi oklevelek (így IV. László 1275. december 13-án kelt oklevele a Culus vármegyében fekvő Kuluswar nevű faluról beszél – Jakó: i.m., 339. sz.), mintahogyan arra is érdemes odafigyelni, hogy Károly Róbert oklevele arról szól, hogy 1342-ben a kolozsváriak azt vallották, hogy „Kolozs-Monostor fekvésére és alapítására nézve régibb mint maga Clusvár” (Jakab: i.m., I, 241. old.)

A kérdés eldöntése a régészekre vár.

Feltehető, hogy a korai Kolozs megye központjában épült ispánsági vár a tatárjárás idején elpusztult. Legalábbis erről szól az echternachi kolostorból származó 13. századi bejegyzése, miszerint” Item in quodam castro quod dicitur Clusa – cecidit infinita multitudo Ungarorum” (Jakó: i.m., 191. sz.). A kolozsvári ispánsági vár sorsa e téren is hasomnló a legtöbb más ispánsági váréval. Hadászati jelentőségét veszti, hogy majd a 14. században meginduljon a városiasodás útján.

Végig tekintve az elmondottakon az előadó és a hallgatóság némi csalódottsággal állapíthatja meg azt, hogy nem sikerült sok új ténnyel gyarapítani Erdély, illetve Kolozs megye és Kolozsvár kora középkori történetét. Az elmondottak jó részét már Jakab Elek leírta nagy várostörténeti munkájában, Balázs Éva 1939-ben megjelent doktori értekezésében (Kolozs megye kialakulása. Budapest, 1939. Település és népességtörténeti értekezések 3.), új szempontokat hangsúlyozva használta ezen adatokat Györffy György és a Korai magyar történeti lexikon jeles szerzői sem tudtak már érdemlegesen újat elmondani. Legfőbb néhány téves adat kiiktatása, néhány új feltételezés bemutatása az amit hozzá lehet tenni az előttünk járó historikusok munkájához.

Függelék

Regestum super proventibus episcopatus Albensis ex pertinentiis castrorum Alba⁸⁷ et Zenthmÿhalkewe⁸⁸ provenire debentibus.

De taxa extraordinaria in quolibet tercio anno ab incolis pertinentiarum Alben[sium] et Zenthmÿhalkew solent provenire fl. VI ^c , de quibus ad singulum annum cedunt	fl. III ^c .
Census vero plebanorum [Albensium?] in quolibet anno faciunt in anno fl. VIII ^c in pecuniis vero cum addicione d. 32 faciunt	fl. I ^M LVI.
Insuper iidem plebani soliti sunt dare marcas argenti XXVIIj singulam unam marcam ad flor. VI. d. XX computando faciunt	fl. I ^c LXXI. d. 89.
De testamentis et confirmacione plebanorum solent provenire	fl. III ^c .
De educillacione et vendicione vinorum que ab usu castri Albensis reservati sunt provenerunt	fl. VIII ^c .
De vendicionibus et redempcionibus agnellorum ex pertinentiis castrorum Alben[sium] per terram Siculorum solent provenire	fl. L.
De vendicionibus et redempcionibus apum solent provenire per terram Siculorum	fl. II ^c LVII.
De subsidio dominorum plebanorum pro aliqua causa per universitatem dominorum plebanorum solent provenire	fl. II ^c .
Saa[rd].⁸⁹	
Censu tenetur	fl. XXXII.
Uno bove saginato	fl. II.
Uno porco saginato	fl. I.
Vini hidreis XL	fl. IIII.
Avene cub. LX	fl. VI.
Ibidem molenium unius rote extendit se ad	fl. XX.
Eadem possessio Saardh cum omnibus possessionibus Walacalibus tenetur porcis et apibus decimalibus ac pasÿth dÿzno et redempcionibus eorundem, qui singulis invicem computando faciunt	fl. XII.
Insuper Saard castellanus habet decimas omnium bladorum, que decime extendunt se ad	fl. XII.
Idem ex decimis frugum gelimas III ^c , que faciunt	fl. XXV.
Idem habet pullos LX, circulos I ^c .	

⁸⁷ Gyulafehérvár–Alba Iulia–Karlsburg, város, Fehér megye. (Ezután: m.)

⁸⁸ Szentmihályköve, ma várrom Tótfalud határában, Gyulafehérvár közelében, Fehér m.

⁸⁹ Sárd–Şardu, helység (Ezután: h.), Gyulafehérvár közelében, Fehér m.

Igen.⁹⁰

Censu tenetur	fl. XXV.
Frugum cub. L. f[aciunt]	fl. XII, d. L.
Avene cub. L. faciu[nt]	fl. V.
Vini continentis urnas I ^c XX faciunt	fl. XVI.

Karko.⁹¹

Censu tenetur	fl. XXXII.
Vinis quattuor continentibus singulatim urnas LX, facit	fl. XXXII.
Frugum cub. I ^c	fl. XXV.
Avene cub. L	fl. V.
Walachi in omnibus possessionibus tenentur quinquagesimis preter kenezeos et felkenezeos, qui saltem hoc est kenezeus et felkenezeus d. L. Et huiusmodi quinquagesima simulcum solucione kenezeorum et felkenezeorum, ovibus, agnellis et millioris faciunt	fl. XL.
De sex possessionibus Walacalibus tenentur tribus lodicibus integris et byrris tribus ac dammis similiter tribus, faciunt	fl. III, d. L.

Alba.

Censu tenetur	fl. XXXVI.
---------------	------------

Berwe.⁹²

Censu tenetur	fl. XVI.
Idem cum pasÿth d[ÿzn]o et redempcionibus eo[rundem?] faciunt	fl. I, den. L.
Idem per singulos domos unum pullum et rebuza cum cub. Sebesiensi ⁹³ et avene cub. VIII.	

Chÿgedh.⁹⁴

Censu tenetur	fl. I.
Idem cum porcis pasÿth dÿzno et redempciones eorundem faciunt	d. L.
Idem muneribus tenetur pullis, vini circulis XVI	
Rebuza cum Sebesiensi cub. XV.	
Ibidem vadium supra Marusium per annum extendit se ad	fl. VI.

⁹⁰ Magyarigen–Ighiu–Krapundorf, h, Sárd szomszédságában, Fehér m.

⁹¹ Boroskrakkó–Cricău, h, Gyulafehérvár környékén, Fehér m.

⁹² Berve–Berghin, h, Gyulafehérvár közelében, Fehér m.

⁹³ Szászsebeszék–Sebeş–Alba-Mühlbach, város, Szászsebes szék/Fehér m.

⁹⁴ Csüged–Ciugud, h, Gyulafehérvár szomszédságában, Fehér m.

Drombar.⁹⁵

Censu tenetur

fl. I.

Idem pasýth dýžno et redempciones eorundem per annum faciunt

fl. I.

Iidem tenetur muneribus, pullis, vini circulis XVI ac agnello uno et capra una ac ovibus XXXII et rebwza cum Sebesiensi cub. XXXVII.

Strasa.⁹⁶

Kenezeus d. LX et felkenezeus similiter d. LX. Insimul computando faciunt

fl. I, d. XX.

Iidem lodice integra, iidem cum rebwza cub. Sebesiensi cub. 20 [?]

d. LX.

Herepe.⁹⁷

Kenezeus

d. LX.

Ibidem lodice una et rebwza faciunt ad minus cub. Sebesienses VIII.

In Straza et Herepe redemciones quinquegesimale [!] scropharum, apum ac porci decimales facit [!] per annum.

fl. X, d. LXXX.

In prescriptis possessionibus pertinentiarum Albensium rebwza facit

fl. XV.

Avene vero

d. LX.

Chombord.⁹⁸

Censu tenetur

Ibidem rebwza tenentur ad minus cub. XVI et avene cub. XIII ac insuper muneribus tenentur pullo uno et pane uno.

Ibidem vadum Marusium facit per annum

fl. XXV.

I bidem molendinum super Marusium facit

fl. XXXII.

Vywar.⁹⁹

Censu tenetur

fl. VIII.

Ibidem cub. avene LX. Ibidem muneribus cum uno pullo et totidem pane.

⁹⁵ Drombár–Drâmbar, h, Gyulafehérvár szomszédságában, Fehér m.

⁹⁶ Korábban Óregyház, ma Straja–Hohenwarte, h, közel Gyulafehérvárhoz, Fehér m.

⁹⁷ Oláhherepe–Hârpia, h, Gyulafehérvár szomszédságában, Fehér m.

⁹⁸ Csombord–Ciumbrud, h, Nagyenyed szomszédságában, Fehér m.

⁹⁹ Marosújvár–Uioara. h, Nagyanyedtől ÉK-re, Fehér m.

Gombas.¹⁰⁰

Censu tenetur

fl. III.

Ibidem tenetur cub. avene VIII. Ibidem muneribus cum uno pullo et uno pane.

Bago.¹⁰¹

Census tenetur

fl. I.

Ibidem cub. avene Iij. Ibidem muneribus cum uno pullo et uno pane.

In prescriptis possessionibus pertinentibus Chombordh rebwza et avena facit ad minus

fl. X.

Rakos.¹⁰²

Census tenetur

fl. I.

Lodice una, circulis octo, pullo uno, soldor I, oves XX, dama [!] I.

Olah Lapad¹⁰³ **et Nagh Lapad.**¹⁰⁴

Censu tenetur

fl. I.

Lodice I, dama I, circulis XVIII, pullis II, so[ldor] I, ovibus I.

Apahy[da].¹⁰⁵

Kenezeus

fl. I.

Lodice I, dama I, circulis XII, pullo I, soldos I, ovibus XXXII.

In prescriptis possessionibus tribus Wolachorum extendit cum redempcione quinquagesimarum ac scropharum, apum et porcum decimalibus [!] ad minus faciunt

fl. XVI.

Ex quinquagesima pertinentiarum Albensium et Chombordh solunt provenire oves maiores centum et XXXII ac agnelli LXX et aliquando ultra, faciunt

fl. XXXI,

Regestrum super proventibus pertinentiarum castri Gyalw.¹⁰⁶

d. LXXX.

De vendicionibus et redempcionibus agnorum decimalium comitatus Kolosiensis per annum possunt provenire

fl. XXV.

¹⁰⁰ Marosgombás–Gâmbaş, h, Nagyenyed közelében, Fehér m.

¹⁰¹ Bagó–Băgău, csombord szomszédságában, Fehér m.

¹⁰² Oláhrákos–Rachiș, h, Nagyenyedtől Ény-ra, Fehér m.

¹⁰³ Oláhlapád–Lopadea Veche, h, az előbbi h szomszédságában, Fehér m.

¹⁰⁴ Magyarlapád–Lopadea Nouă, Nagyenyed közelében, Fehér m.

¹⁰⁵ Oláhaphida–Păgida, h, Nagyenyedtől Á-ra, Fehér m.

¹⁰⁶ Gyalu–Gilău, h, Kolozsvártól Ny-ra, Kolozs m.

De vendicionibus ac redempcionibus apum decimalium eiusdem comitatus Kolosiensis per annum possunt [proveni]re	fl. L.
De vendicionibus fr[ugum] ex decimes ad usum castri Gyalw cumulatorum, qui illic pro usu exponi non potuerunt, vendiderunt	fl. I ^c L.
De vendicionibus et educillacionibus vinorum ex decimis comitatus Kolosiensis ad usum castri Gyalw cumularunt de usuque remanserunt, vendiderunt pro	fl. V ^c .
De quinquagesima regiam ad retionem dicanda ex pertinentiis castri Gyalw, de vendicionibus ovium cum agnellis ac mellioris possunt provenire	fl. LXX.
Gyalw oppidum	
Ibidem habentur molendina duo quattuor rotarum, de quibus per annum, demta tercia parte molendinatorum, poterunt provenire frumentorum cub. II ^c iuxta cursum temporis sungulus cub. II. ad florenum unum computando faciunt.	fl. I ^c .
Ibidem habetur theloneum, de quo per annum simulcum salibus et pipere poterunt provenire	fl. XXXII.
Ibidem coloni eiusd[em oppi]di, pristina eorum consuetudine [requir]ente, de terris arabiéibus et fenetis ipsorum quottqnnis inter se sortiri consuetis quilibet ipsorum, qui porcionem accipiet, in festis beatorum Georgii martiris d. octo ac Martini similiter octo solvere tenentur vocantque terragium, poterit per annum facere	fl. XXXII.
Ibidem quicumque colonorum habuerit in horto suo fruges et aream, annuatim circa festum Nativitatis beatissime Marie virginis tenetur uno pullo, quorum tercia pars, pristina consuetudine requirente, solet dari plebano eiusdem loci.	
Zaazfenes. ¹⁰⁷	
Ibidem coloni eiusdem possessionis universaliter anuatim, pristina ipsorum consuetudine requirente, circa festum beati Martini episcopi censu sive terragio tenentur	fl. I.
Ibidem habetur molendinum duarum rotarum de quo per annum, absque tercia parte molendinatoris, possunt provenire	fl. XXV.
Lona. ¹⁰⁸	
Ibidem coloni eiusdem pos[sessionis uni]versaliter anuatim, iuxta co[n]suetudinem eorundem ab antiquo observatam, circa festum beati Martini episcopi pro terragio tenentur solvere	fl. XXV.
Ibidem habetur molrndiunum unum officialibus dari solitum, de quo per annum possunt provenire, dempta tercia parte molendinatoris,	fl. IIIj.

¹⁰⁷ Szászfenés–Florești, h, Kolozsvár szomszédságában, Kolozs m.

¹⁰⁸ Magyarlóna–Luna de Sus, h, Szászfenés szomszédságában, Kolozs m.

Magyarthothfalw.¹⁰⁹

Ibidem incole eiusdem possessiones, iuxta antiquam
consuetudinem eorundem, circa festum beati Georgii martinis et
Martini episcopi pro terragio tenentur solvere

fl. I.

Olahfenes.¹¹⁰

Ibidem incole eiusdem possessiones, iuxta antiquam
consuetudinem eorundem, circa festum beati Georgii martiris pro
terragio tenentur solvere

fl. III, d. L.

Naghkapws.¹¹¹

Ibidem incole eiusdem possessionis, iuxta antiquam
consuetudinem, circa festum beati Geor[gii martiris] et beati ?Artini
episcopi pro ter[ragio tenentu]r anuatim solvere

fl. III, d. L.

Ibidem habetur mol[endinum] unum unius rote, quod solitum est
vendi pro

fl. III.

Keresfew.¹¹²

Ibidem incole eiusdem possessionis, iuxta antiquam
consuetudinem eorundem, sicuti in possessione Naghkapws, pro
terragio solvunt

fl. III.

Darocz.¹¹³

Ibidem incole eiusdem possessionis, iuxta antiquam
consuetudinem eorundem, de terragio eandem habet solucionem,
sicuti in Naghkapws, qui faciunt

fl. I, d. XX.

Ibidem vero de uno medio molendino solent solvere

d. L.

Gorbofew.¹¹⁴

Ibidem de terris arabilibus et fenetis incole eiusdem possessionis
eandem habent solucionem, suciti in possessione Naghkapws, qui per
annum poterit facere

fl. I.

¹⁰⁹ Tótfalu–Tăuți, h. Szászfenés szomszédságában, Kolozs m.

¹¹⁰ Magyarfenes–Vlaha, h. Magyarlóna szomszédságána, Kolozs m..

¹¹¹ Nagykapus–Căpușu Mare, h. Gyalu szomszédságában, Kolozs m.

¹¹² Körösfő–Izvorul Crișului, h. Bánffyhunyard közelében, Kolozs m.

¹¹³ Daróc–Dorolțu, h. Egeres közelében, Kolozs m.

¹¹⁴ Gorbófő, elpusztult település Kolozsvár közelében, Kolozs m.

Nagh Orbo.¹¹⁵

Ibidem incole eiusdem p[ossessionis eandem habent solucionem de] terragio, sicuti [in possessione] Nahgkapws, qui per annum poterit facere

fl. III.

Ibidem habent unum molendinum, de quo, dempta tertia parte molendinatoris, per annum possunt provenire

fl. III.

Gýwre [!].¹¹⁶

Ibidem terragium incole eiusdem possessionis eodem modo solvunt, sicut in predicta possessione Nahgkapws, per annum poterit facere

fl. III.

Ibidem habetur theloneum, poterit facere per annum

fl. III.

Ibidem habetur molendinum unum, de quo annuatim solvitur

fl. I.

Ibidem habetur molendinum unum duarum rotarum, de quo, dempta tertia parte molendinatoris et sabathale plebani eiusdem loci, possunt provenire in anno

fl. XXV.

[Papfa]lw.¹¹⁷

Ibidem terra[gium incole eiusdem] possessionis eodem modo [solvunt, sic]ut in possessione Nahgkapws, quod per annum poterit facere

fl. III, d. VIII.

Ibidem habetur molendinum unum duarum rotarum, dempta tertia parte molendinatoris et plebani, per annum poterit facere

fl. XII, d. L.

Korogh.¹¹⁸

Ibidem incole eiusdem possessionis consilier economic ordine solent solvere, sicut in possessiune Nahgkapws, quod per annum poterit facere

fl. I, d. XLIII.

In prescriptis possessionibus de porcellis ipsorum solent dare decimam et illos, de quibus decima non poterit provenire, solent redimere sigillatim d. II. Possunt per annum provenire porcelli redempcione illorum, de quibus decima non poterit provenire, possunt per annum singulis computatis provenire

fl. XXIII.

¹¹⁵ Magyargorbó–Gârbău, h, Egeres közelében, Kolozs m.

¹¹⁶ Türe–Turea, h, Magyargorbó közelében, Kolozs m.

¹¹⁷ Papfalva–Popești, h, Kolozs m. A név fenti kiegészítése azzal valószínűsíthető, hogy az ezt követően említett Kóród szomszédos Papfalvával, és ez a falu is a püspöki uradalmat már 1542 előtt zálogba vevő Mór Péter gyalui várnagy kezében volt egy ideig (*SZERDAI*: i. m., 200–202. o. – KmJkv 4940. sz.)

¹¹⁸ Kóród–Coruş, h, Kolozsvár közelében, Kolozs m.

Walachi in possessionibus [...] ¹¹⁹ Tothfalw, Tholna, ¹²⁰ Hydeg[h]zamos ¹²¹ , Hewzamos ¹²² [...], Solyomthelek, ¹²³ K[öblös? ¹²⁴ ...], Chÿnko ¹²⁵ anuatim, iuxta ant[iquam consue]tudinem eorundem solet solvere [de por]cis et capris ipsorum quinquagesimam, que per annum poterit facere oves, capras et melliora III ^c LX, agnos II ^c , qui possunt vendi	fl. LXX.
Tempore connumeracionis eiusdem quinquagesime in unaquaque possessione kenezÿ tenentur d. XXV et Izak unum, plebani eciam eorum solent solvere Izak unum et candellasn unde per annum possunt provenire	fl. II. d. LXXV.
Ibidem Walakÿ de maioribus porcis eorum anuatim solent solvere decimam, qua decima porcorum per annum poterat facere plusquam porcos XII, qui per tres ad unum florenum computando faciunt	fl. III.
Ibidem Walakÿ porcos ipsorum, ex quibus non succedit [?] decima, solent redimere singillatim [...], que redempcio per annum [poterat face]re	fl. XII.
Tempore co[nnumeracionis...] porcorum decime in [unaquaque] possessione kenezÿ dicantur [?] por[...] solent solvere d. XX. et plebani eorum heweder unum ac candellas, que per annum possent facere	fl. II. d. XXV.
Solent ad alpes castri Gylaw vicini anuatim oves et alia pecore ipsorum alendi gracia abigere, ubi de qualibet grege solent solvere d. XVI et ovem unam ac caseum unum. Ex quibus per annum poterunt provenire	fl. VII.
Solent aliquando in montibus eiusdem castri pulveros auri querere, unde possunt per annum provenire	fl. III.
Solent eciam predicti Wolakÿ oves ipsorum in teritoriis prescriptarum possessionum Hungaricum in estate alere et conservare, unde de qualibet grege [...] tenetur anuatim solvere un[...] possunt facere vigintiquinque [...]	fl. I,
Idem Wolakÿ de octo p[ossessionibus...] singulis annis de qualibet [possessione te]nentur damna una, que [...] ad d. 32 computando faciunt	d. LXXVII.

¹¹⁹ A pontozott részekre a szöveg, a papír rongálódása következtében, elpusztult.

¹²⁰ Sztolna–Stolna, h, Magyarfenes közelében, Kolozs m.

¹²¹ Hidegszamos–Someşul Rece, h. Gyalu közelében, Kolozs m.

¹²² Hévszamos–Someşul Cald, h, ugyanott.

¹²³ Solyomtelke–Corneşti, h, Türetől Á-ra, Kolozs m.

¹²⁴ Oláhköblös–Cubleşul Almaşului, h, Solyomtelkeközelében, Kolozs m. A név fenti kiegészítése azzal valószínűsíthető, hogy Köblös volt a Solyomtelkéhez legközelebbi püspöki birtok.

¹²⁵ Csinkó, elpusztult település s kalotaszegi Derite környékén, Kolozs m.

Hewzamos.

Ibidem habetur molendinum unum officialibus dari consuetum,
quod per annum poterit vendi

fl. V.

Ibidem habent molendium unum de dereczkelew factum, de quo
anuatim solent solvere unam lodicem valentem

fl. I.

Hydegzamos.

Ibidem habentur molendina sepetem dereczkelew vocata, de
quibus singulis annis solent solvere singulatim lodicem integram unam
valentem

fl. I.

Que per annum faciunt

fl. VII.

Ibidem hab[etur unum molendinum] officialibus dari
[consuetum, quod] potest anuatim vendi

fl. I, d. L.

Prescripti W[alakÿ] universaliter anuatim [solent] solvere
provisori lodicem [unam in] valore

fl. II.

Incole prescriptarum possessione singulo tercio anno, pristina
ipsorum consuetudine, solent solvere taxam extraordinariam flor. VII^c,
de quibus ad singulum annum cedunt

fl. III^c L.

Ibidem Wolachÿ anuatim vigilatoribus castri gylaw solvere
tenentur Gubas duas valentes

d. LXXX.

Quicumque colonorum nostrorum Walachorum in aliquo arduo
negocio cum adversa parte cum eodem in iudicio littigante in aliqua
certa summa pecuniarum concordaverit, eadem summa et nobis
tenetur et non castellanis.

Tempore electionis [...] kenezius tene[tur...]

A cuius electione [...] vacui si[...] mori contingerit [...] et gladio,
hoc est [...] id pertinen. vel si equus talis esset vilis et parvi precii,
tenetur solvere

fl. IIII.